

ЈЕБРЕН ЎИДОГИ ТЕЛЕКЕЙДИН ИСТОРИЯЗЫ

ПРОФ. А. В. МИШУЛИННИН
РЕДАКЦИЯЗЫЛА

ОЙРОТОВЛНАЦИЗДАТ · 1947

ЈЕБРЕН ЁЙДӨГИ ТЕЛЕКЕЙДИН ИСТОРИЯЗЫ

ЈАСТЫРА БАЗЫЛГАНЫ

Страница	Строказы	Јастыра базылганы	Қычырары
5	Үстиненг төмөн 6-чи	јаны	јаны
14	Үстиненг төмөн 22-чи	пиновка	циновка
20	Алдынанг ёрө 4-чи	оилетен	билетен
26	Үстиненг төмөн 22-чи	районды	райондо
36	—, — 27-чи	оир	бир
40	Алдынанг ёрө 4-чи	закондор	закондо
52	—, — 1-чи	јадарым	јадырым
63	Үстиненг төмөн 10-чи	туратндар	туратандар
64	—, — 8 чи	гордтор	городтор
64	—, — 26-чи	чийилип	чойилип
76	Алдынанг ёрө 6-чи	кестяндардын	крестьяндардын
95	—, — 7-чи	бестийский	беотийский
106	—, — 11-чи	Грециялы	Грецияда
124	Үстиненг төмөн 16-чи	рабовладелеский	рабовладельческий
124	—, — 17-чи	айым	јэйым
136	Алдынанг ёрө 4-чи	партияга	партия
155	Үстиненг төмөн 12-чи	государствоны	государствоны
198	—, — 20-чи	Провинциялрга	Провинцияларга
208	Алдынэнг ёрө 20-чи	бойын	бойынынг

Сирот.

3-104.

СССР-ДИТ НАУКАЛАР АКАДЕМИЯЗЫНЫН ИСТОРИЯ ИНСТИТУДЫ.

ЈЕБРЕН ЅИДӨГИ ТЕЛЕКЕЙДИН ИСТОРИЯЗЫ

Әртө шкодың 5-6-чы класстарына
учебник

Проф. А.В. МИШУЛИННИК
редакциязыла чыгарылған

РСФСР-дин Наркомпрозы јөлтөгөн

Алтай тилине көчүргенин
Сиротский Облоно јөлтөгөм

СИРОТСКИЙ ОБЛАСТЬЫН НАЦИОНАЛЬНЫЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВОЫ
СИРОТ - ТУРА 1947

КИРЕ СОС.

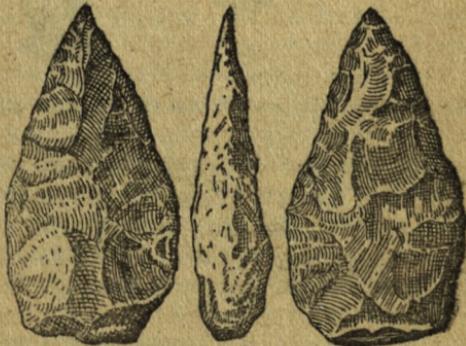
§ 1. Эн баштамы улустардың јүрүми.

Эн баштамы орда. Јердин үстинде улустардың јүрүми мынаң көп жүс мун жылдардан кайра озо бүткен. Эн баштамы улустар кийик (дикарь) болгондор. Тындулар чылап ўурле јуртагандар. Коомой, једикпестү курсактарын бедиреп, олор јердин үстиле jaан группаларла тении јүргендер. Омёлжип ондолголок јепселдерди јазап, оныла тузылангандар.

Эн баштамы улустар, бойлорына курсак таап алар аргазында күчин көп чыгымдайтандар. Олор мал да азыраарын, јер де ижин, таап алган азыгын да быжырып јазаарын билбекендер. Курсакка ла јараар бастыра немелерди олорго бедиреерге, эмезе јуурга келижип туратан.

Улустар бойлорының јүрүмдеринин бу баштапкы ёйинде айыл јурттары юк, оны эдип аларына да ўренип алгалак болгон. Мынаң улам олор агаш ортозында јуртап, јырааларда жажынып, терен куйларга киретендер. Иш эдер јепселдерди олор таштан ла сөөктөн ёдетендер. Ол жакшы ондолголок база кандый да кееркедүзи юк јепселдер болгон. Улустардың эдип аларына ўренип алган, бу баштапкы таш јепселдер „јебрен таш чактың“ (палеолиттик) јепселдери деп адалып жат. Олордың болужыла улус кийик тындуларды андагылап, јемит тазылдарды казып туратандар. Ондый чүми кееркедүзи юк јепселдерле көпти эдип алгадый эмес болгон. Мынаң улам бу улустардың јүрүмие казыр андардан ла ачанадаң јеткер тудушла коркыдулу болгон. Јүрүм учун тартыжуда улуска jaан бөлүктер (ордалар) болуп кожо тениирге ле ѡмёлжип курсак бедиреерге, кезек ѡйғо турлу талдаң аларга келижетен. Эн баштамы орда алардың јүрүми ондый болгон.

Ук ла сөөк. Улустардың јүрүми жана јерде турбагән. Та-былып келген кижининг обществоэтибынча да болзо, је бир аайыла ичкерилеп јзүп турган. Качан вулкандардан чыгып турган, эмезе агали ѡрттөн камылып турган отло тузаланарга ўренип алган тушта, улустардың јүрүми түрген јзүп тура берген. Сонында улустар, эмезе агаш-

Јебрен таш чактың (палеолиттик)
иже јепселери.

ты агашка јыжыштырып, эмезе отык таштарды согуштырып, от табарына бойлоры ўренгилеп алғандар. Техника жаңы текпишке көдүрилип турган. Ташты жакшы ондол, киленг жакшы жазаары ажыра бычактар, долотолор, кастактардын учтарын әдип тұра бергендер. Таштан анчадала жараптыра жазаган жепседер „жанъ таш чактын“ (неолиттін) жепседери деп адалып жат. Ол оқ байды улустар оқ-жаа әдерин таап, сары балкаштан айак-казан жапшырып аларына, тындуулардын терезин илеерине ўренип алғандар. Иш иштеер жепседердин кубулғаныла кожо, улустар да

Бизенның бүдүми (пәлеолитический эпоханың күйда бичиген журук).

олордын жүрүмге керектүү кажы керегин табар аргалары да кубулып турган. Эмди улустар тындууларды јобожыдарына, балык тударына, ән баштамы мал азыраарына көчүп тұра бергендер. Оныла уламдалып, турлу жүрүмге көчөри де темдектеле берген. Улустардын көчкін ордалары ақыланарын баштагылап, бир аай јерлерді мензинерин баштай бердилер. Онойып, жебрен таш чактын учында качан оқ уктар, оскёртип айтса, төрөён улустын жаан группалары ажыра бириккендери табылды. Бу уктар башка, башка сөйтөрғө болўнижип турган. Бойлоры ортодо каны жуук колболу улустардын группазынан сөök бүдүп турган. Улустардын сөйтөш организациязы тонуп калған аайлу эмес болгон, ол база онойып оқ өзүп, кубулып турган.

Энелик ле Баштапкы тарыйында, качан сөök строй туадалык сөök. жында ўй кижи тös керектерди башкарып турған. Ол абылла јерди казып, аш саларын баштап, тындууларды јобожыдып туратан. Качан эр кижи курсак табарга андалап барғанда, ўй кижи турлуда артып, балдарды ла карындарды кичееп, жұртын чеберлеери керегинде турлуда

керектерди башкаар керегинде кичеенет; онын ижи, күчи артып калгандардың жүрүміне керектү төс азыралы болуп туратан. Бу бастыразы үй кишини баштапкы жерге тургузып жат. Үй кишинін сёйттө ондый башчы болуп турғаны матриархат деп, адалып жат.

Ичкери жаңы алтам әдилгенче, көп мун жылдар откөн. Эң баштамы улустарга учурал болуп табылган курсакла, жердин блондөриле, тазылдарыла, эмезе мөри жок андаша жеткилденер аргазы болбоды. Курсакты ла кийим әдеринде, жадар айыл әдип аларында, жепселдер әдип аларында улустардың керексине өзүп турды. Эмди олор жүрүмге керектү төс эп арга болуп турған, мал азыраарына ла жер ижине көчтілер. Тындуларды јобожыдып, колго тударынан мал азыраарына (мал күдүшке) көчүп турат. Үйлардың жаан ўүрлерин көптөткөни улустарга сүт, эт, тере, сёök берип турған. Чүми жок жер ижинен улус анчадала артығынча жараптарына көчтилер. Абылды салдала селиди. Салдага јобожыдып алган буканы јегип жадылар. Эмди жердин кыртыжын артықтуунча жараптарып, жалағдарды искуственний сугарары откүрилип, арба, кукуруза, дынялар, тывалар ла ѡскө дө ток өзүмдер кыралап турдылар.

Шакла ол тушта ондый хозяйствводо, эр кишинин ижинин учуры тыныш жат. Эр улустар мал азыраарында ла жер ижинде анчадала керектү боло бергени жарталды. Ондый хозяйство үй улустың кереги эмес, эр улустардың кереги боло берди. Эр улустың иш-күчи хозяйствовоның жүзүн болжуктеринде үй улустың айыл ижин экинчи жерге тургусты. Сёйттинг бажына эр кижи тұра берди. Сёйттө эр кишинин бийлегени патриархат деп адалып жат.

Элбеде өзө берген сёйттөш общинада хожайствоны өмөлөжип тудуп турған, жер иштәчилер ле мал азырачылар бириктилер. Общинаның бастыра керектерин старейшина—жүрүмнін ченемеліле жаан билгир болгон, сёйттө жажыла эң жаан эр кижи башкаратан. Ол сёйттинг члендеринин ортодо бастыра былааштардың айына чыгып, ишке улус чыгарып, неле тапканын, ашкурсакты ончолорына үлештирип туратан. Ол өйдө танынан әзлениш жок болгон, класстар жок болгон, эксплоатация жок болгон. Эң баштамы общинный строй тужында жүрүм ондый болгон.

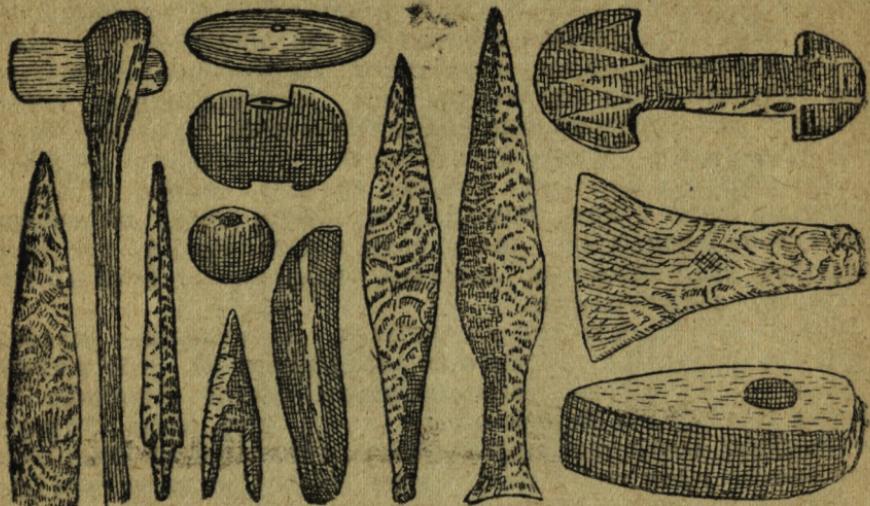
§ 2. Кул мензинечи государстволор канайда бүткендер. Исторический памятниктер.

Класстардың бүткени.

Эң баштамы общинный строй ол улустардың өзүминин баштапкы текпижи болуп жат, оны ажыра бастыра албатылар откөн. Эмдиги өйдө ол текпиш-өзүм ыраак кайра кийининде артып калган, ол мынаң өзо көп мун жылдар кайра бәдүп калган. Жаңысла Австралияның, Африка ла Американың көп әмес уктары (темдектезе, индіс-центер) Эмдиге жетире андый, эң баштамы (күйиксү) айалгада жадып жат.

Онон ёсқо ёткөн жүрүмнін бир кезек арткан-калганы деп адалачы (темдектезе, канду ѡштөш), анылу албатыларда артканы, јоголгоны удей берген, эң баштамы эпоха керегинде биске эс алындырып жат.

Эн баштамы общинный стройдың жайрадылганы көп шылтактардан улам болгон. Техниканың өзүминен улам күмүш, онын сонында иш-күчтің темир жепседеринин текши таркаарынан улам, общинада кезек улустардың колында жоюш жоюлары өзүн

Жаны таш (неолит) чактың жепседери.

Мамонтла тартышканы (Васнецовтың журугынан).

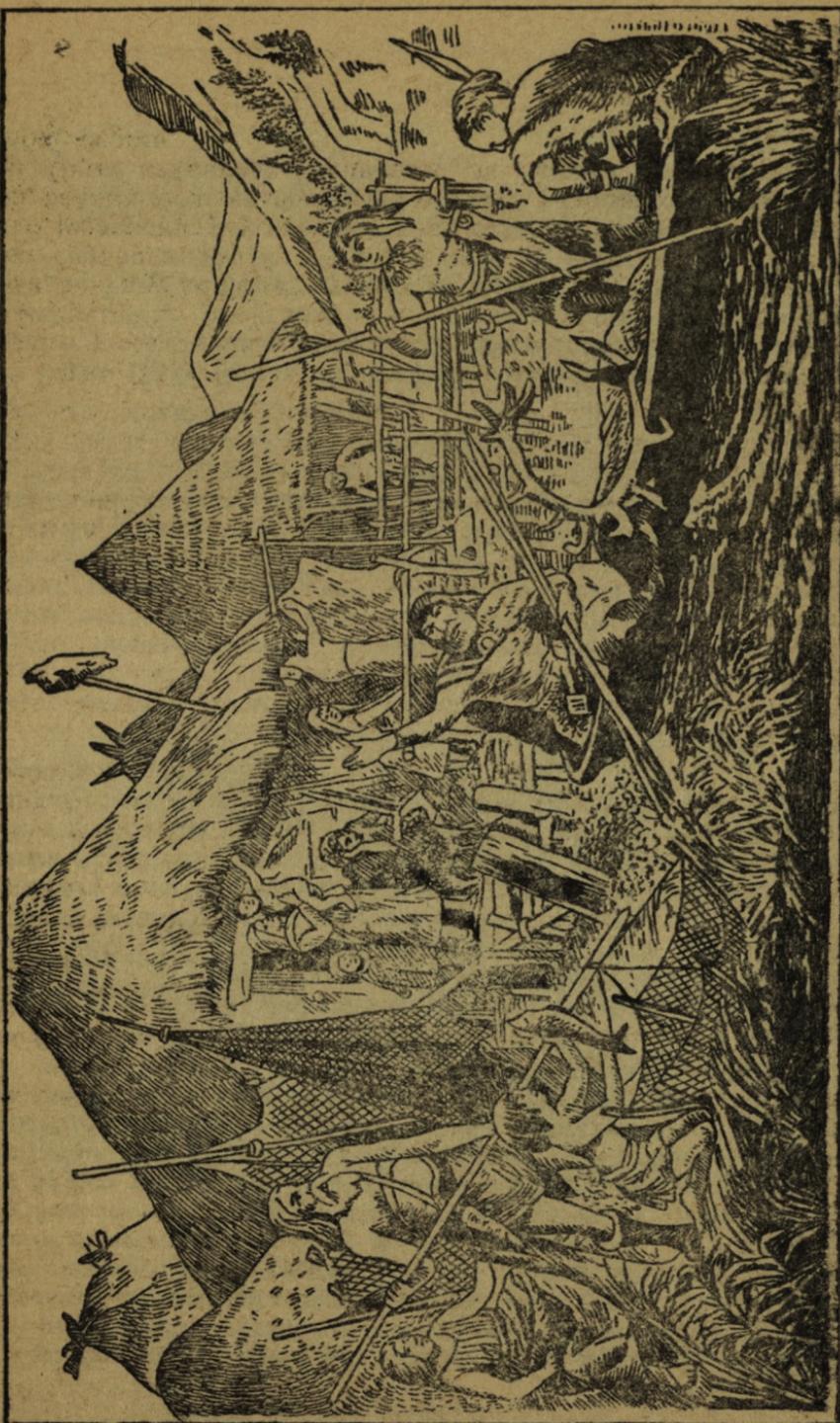
турган. Металлический техникины тузаланары, ремеслены жер ижинен ырадаарына болужып турган. Мынызы дезе бойының бийинде сөйкөтөрдүн, база алдынаң башка улустардың да ортодо толыш берине јемежип турган. Онойып саду, оныла кожо дезе јөбжө табылган.

Сөйкөтө азыйғы түнеги болгоны качан ок юголо берген. Бу неден улам болгон дезе, неле неме ончо улустардың текшилик эзленгени болуп турганы ордына, танынан жаткандардың бойынын танынан әзленген јөйжө боловоры табыла берген. Кезик билелерде жаан кемжүлү јерлер, көп малдар, олјолоткондор көп боло берген, кезектеринде дезе ас болгон. Озогызында чылап олжого алгандарды азыйдагыдый өлтиретенин токтодып, кулдар эткилеп, уур иштер иштедип тургандар. Онойып тура кезик улустардың колында производствоның средствоворы: иш-күчтин јепсендери, жер, база керек дезе кул улустар јуулыжа берген. Эш немези јок улус байларга базынчыктаттылар. Онойып, сөйкөтө бир члендери бай боло бергендер, экинчизи—јоксыраган.

**Государство-
ный бүткени.** Јөйжөзи јок улусты байлар бойлорына иштедип тургандар. Онон башка, бай—башчылары жуучылдардың отрядтарын жууп, олорло боско уктарга табару эткилеп тургандар. Таап алганын ла олјолоп алгандарын олор бойлорына, база бойлорының жуучылдарына артырып тургандар. Эмештен башчылар ла бай улустар јанысла олјолоткондорды кулдар әдип тургандар эмес, је бойлорының да түрэй берген ле алымга түшкен укташ улустарын кулдар әдип тура бергендер.

Эн баштап јурт албатыны јүзүн-јүүр буру эткени учун башчылар бойлоры јаргылап, каруузына тургусылап тургандар. Соңында байлардың тоозынан башчылардың болушчылары, округтардың башкаручылары, дружиналардың начальниктери, јаргычылар, общинада старейшиналар ла бичик бичичилер табылган. Башкаручылар, бийлерле јөйжөниң әзелери бийлейчи класс боло бергендер, арткан јурт албаты дезе—базынчык таткан класс боло бергендер. Шак оноидо эн баштап жаан эмес, соңында жаан классовый государствовор бүткендер. Бастыра жаң кулдарды мензингендердин колында болгон, оның шылтузында олор кулдарды башкарғылап, олорды кул болуп атарына албадап тургандар.

Биске јарлу јебрен ёйдöги жаан государствовор мындый суулардың јакаларындагы жаландарда табылгандар: Африканың түндүк-күнчыгыш болүгинде—Нил суунын жаланында; Алдындағы Азияда—Тигр ле Ефрат суулардың јабызында; Индияда—Инд ле Ганг сууларда; Китайда—Сары сууда. Бу жаландардың улустары боско јерлердин улустарынан көрө әлбек јер ижине озо кочкөндөр, байлык јөйжөни ончозынан озо жууп, жаранып бергендер. Оның кийининде Грецияның ла Римнин государствоворы төзөлө берген.

Э. БИЛЛАМЫ ОДИННАДЦАТЫЙ ГУРГУС.

Исторический памятниктер. Бу јебрен ёйдöги государстволорды *наука* канайда билип јат? Олорды үренип билери исторический памятниктер ажыра төзöлип јат. Ондый памятниктер озогы јүзүн-јүүр немелердин арткан-калганы, **вещественный**, база бичиктер (письменный) болуп јат.

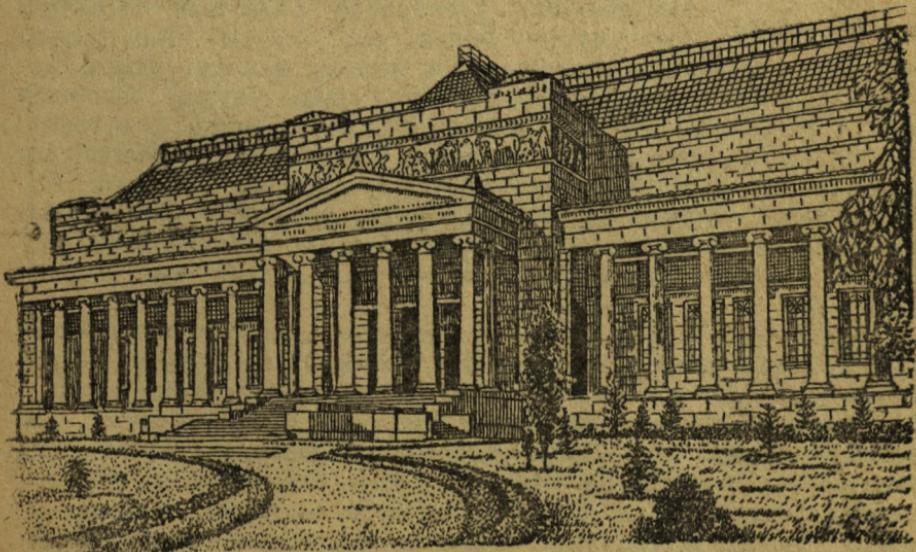
Вещественный памятниктер ол јүзүн-јүүр озогы постройкалардын арткандары, айыл ичинде тудынган немелерден артын калганы, јебрен ёйдöги иш-күчтинг јепседери, акчалары, яныс сөслө айтса,— јебрен ёйдö улус тузаланган бастыра немелер болуп јат.

Бичик памятниктер бистерге ташка, ёргёölёрдин стенелеринде, сары балкаштаң эткен табличкаларга бичиген, база онайдоек јебрен ёйдöги писательдердин јүзүн-јүүр произведенияleri ажыра јеткен.

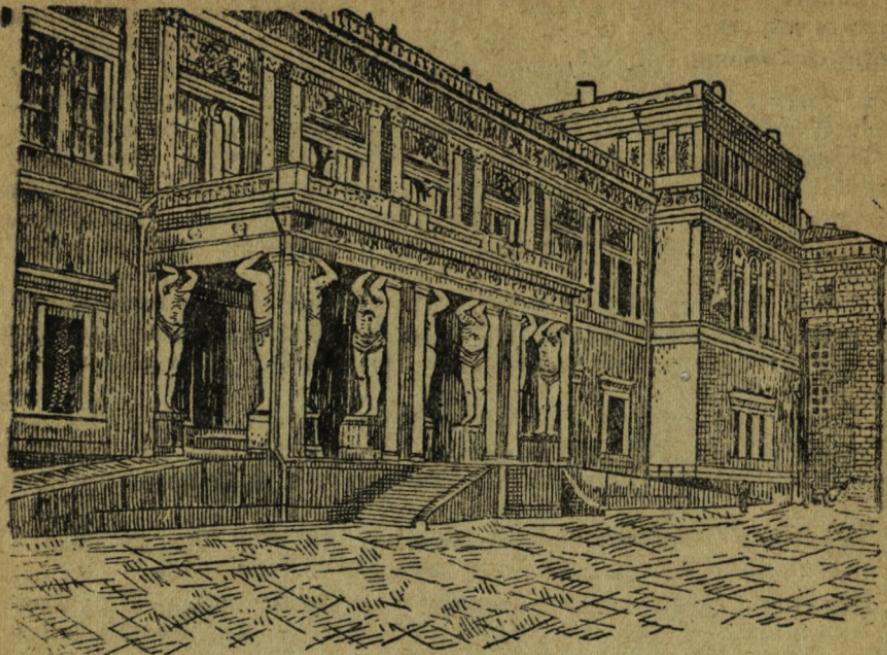
Откён јүрүмнинг көп памятниктери казып алганы ажыра табылып јат. Андый памятниктерди казып аларын ла олорды шинжүлөп үренип турган ишти археология деген наука откүрип јат.

Кандыла вещественный да, бичикке бичиген де јүзүн-јүүр памятниктерди музейлерде ле архивтерде чеберлеп јат.

Памятниктердин эңjakшынак јуунтылары-Москвада—Исторический музей ле Изобразительный искусстволовордын музейи, Ленинградта телекейде эң артык музейлердин биризи Эрмитаж болуп јат. Каждыла союзный республикаларда бейлорының јер бойынынг музейлери бар.

А. С. Пушкиннинг адыла адалған изобразительный искусстволовордын музейи (Москва).

Государственный Эрмитаж (Ленинград).

Жыл тоолооры. Историяның үренеринде ёйди чын тоолооры жаан учурлу болуп жат. Јебрен ёйдө јылды текшилей бир аайыла тоолооры јок болгон, кажыла јебрен албаты бойының јўруминде кандый бир жаан учурлу керектер болгон ёйдөн ала, ёйди тоолоорын баштап туратан. Египтяниндер јылдар тоолоорын бойлорының каандарының башкарузы солылганынан баштайтан, гректер—Олимпиадалар аайынча, ёс-көртип айтса, Олимпиада откўрип турган гимнастический ойындар аайынча тоолойтондор. Јебрен ёйдөги римляниндер јыл тоозын олордын төс города—Рим төзөлгөн јылдан ала тоолон туратандар.

Эмдиги ёйдө христианский јыл тоолоогоныла тузаланып жадылар. Христианиндер ёйдин тоозын римский император Август каан ширезине отурганының 30-чы јылынан ала тоолоп жадылар. Ол тужында уламыр айтканыла Иисус Христос туулган. Ол тужында кандый да Иисус Христос болбогоны наука жарт темдектеген. Же ондый да болзо, көп улус ого будүп жандай бергендер (христианиндер). Онын сонында (VI-чы чакта) Христостың энеден туулган легендарный күнин олор бойының јыл тоозының баштапкы јылы деп ёйттөп алгандар. Јылдардын тоозы бу ёйдөн ала, ичкери бистиг ёйгө „јаны эра“ деп адалып жат, бу јылдан ойто кайра, озогызы јаар теренжиде—„јаны эрадан озогы“ тоо-

деп адалып жат. Исторический наука событиелерди олор ээчий-деечий болуп бойын солып, канайда ўзүк јок откөни аайынча, ўренип шингжүлеп жат: ёй аайынча событиелер ээчий-деечий ўзүк јок болгонын хронологический деп адап жат. Памятниктердин төзөлгөзинде, андый шингжү-урелүни откүрген улустардын историязын жүрүм башталардагызынан ала, бистин күндерге жетире билип аларына арга берип жат.

История нени Обществонынг историязын ўренип, кандай ла ўренип жат. База ол канайда элбеп ѡскёнин бис билип турыбыс. Улус бойлорынын ѡзүминде, бойынын общественный жүрүминин жүзүн-жүүр текпиштери ажыра откөнин исторический наука көргүзип жаг. Улус бойынын историязын баштапкы ёйинде жүрүм башталар тушта болгон эн баштамы общинный стройдын айалгаларында журтаганын бис көргөнибис. Соңында обществонын класстары ла классовый организациязы төзөлгөн. Кулдарды мензингенстрой, онын кийнинде крепостной сондой капиталистический—улустарды кулданарына тайланган стройлор. Бойлорынын базынчыктарына удурлажа, базынчыктаткандардын жаан тартыжузынын шылтуузында кижиин кулданатаны ла базынчыктаары јок, помещиктер ле капиталисттер јок, жаан строй женүлү болгонын история көргүзет. Бу социалистический жаан строй бистин ороондо, СССР-де женү алды. Онын учун ѡскё дё ороондордын колкүчиле жаткандары тартыжып турылар.

Социализм ненинг учун бастыра телекейде кыйалта јок женү алар учурын ондоп аларына биске история болужын жетирет.

I. ЕГИПЕТ.

3. Египеттинг ар бүткени ле онын жартылай албатызы.

Египеттинг ар бүткени. Атлантический тегистен ала, Түндүк Африканы ажыра Кызыл талайга жетире, Сахара деген ээн жердинг özüm чыкпас кумактары чойилип жат. Јүкле күнчыгышта Нил суу аккан özüm чыгар чичке ёзок жадып жат. Бу телекейдин сыршай жаан, база толо суулусуударынын бирүзи.

Нил эки суунын бириккенинен бүдүп жат, төс Африканын көлдөринен чыккан Ак Нилден ле Абиссиниянын туу мөнкүлөринен түжүп турган, база Тан көлдөн аккан Чангыр Нилдин бүдүп жат. Нилдин ағыны алты жерде артуларла буудакталып жат.

Египет деп, Нилдин жаландынын јүкле түндүк бөлүгүн адалып жат. Ол жаланды туулар айландыра курчап салган, ол тууларда постройкаларга жарамыкту граниттер, черет таштар, кумактар, база ёскө до јүзүн-јүүр таштар көп. Күнбадышта Ливийский ээн жер чойилип жат. Күнчыгышта Кызыл талайдын Нилдин жаландын Аравийский ээн жер бөлүп жат. Кызыл талайдын жараттарына жетире барган, күнчыгыш ээн жерде алтын ла јес тапкылаш тургандар. Јес ононын ок Синайский жарым ортолыкта казылып турган.

[Нил сууның бажында тростниктердин өскөні.]

Нилдин оозы элбек, оны дельта деп адаңыт. Нилдин жараттарында ла оның дельтазының коолдорында лотос ло папирос деген суу өзүмдер өскөндөр. Папирос сүрекей тузалу өзүм. Оның жоондорынаң женилчек кемелер, эткилеп туратан, чичкелеринен корзиналар ёруп, армакчылар катап турар тростник болуп жат. Оның тазылдары дезе одынга жараар, жаш корболорынаң курсақ белетеп жийтедер.

Папиустан египтяндер бичиир материалдар белетегилеп турғандар, ол материал база папирос деп оқ адалатан (11-чи § көр).

Египетте агаштар жок, агаштар каа-жаа учурал туратан, оноң улам жебрен ўйдöги Египетте агаш сүрекей баалу болгон.

Египеттеги Терен жебрен ўйдö 50 мун жылдарга жуук ойто кайра, озо эң баштап Нилдин жаланында **кижи таш чак**. жок ээн болгон. Оның жараттары сас болгон. Кли-мады су-кадык болоғына тузазы жок, каршу болгон. Нилден күнбадыш жаар, әмдиги ўйдö Сахара ээн жерде, Нилдин айрылары болуп турған суулардың чечектеп тұрған өзсөктөри болгон. Чөлдөрдö антилоптор, буйеолдор, кийик какайлар ла слондор өзöttөндөр. Анда көркешту казыр андар барынтычылар, каракулаар, леопардтар учуралтап. Еу жерлерге тенип жүрер **анчы-**

лар јаантайын киргилеп туратандар. Олордың эң јакшы деген јепсөлдери шыйдәм ла отык-таш малта болгон.

Анчылар отык-таш јепсөлдерин ондоң аларына ўренгенче, көп ой өткөн, андаганы јаан тузә экелер болды. Эмди анчылар бойлорынын турлузын улам сайын солыбай, јаныс јерге узак јада бергендер.

Египеттин жүртәлбатызы. Јер ижинин башталгани. Ой одүп турганыла коштой Түндүк Африканын климады кубула берген. Нил суунын айры суулары соолгон, чечектелип турган јаландар табынча кургап, каткак ээн јер боло берген.

Жүрт улустар журтаарга, јаны јерлер бедиреп тураларында ла оазистерде жүрттай берген. Анаиып мынан озо 10 мүн јылдарга јуук ойто кайра Египеттин жүрт албатызы төзөлгөн.

Эң башташ египтяндердин төс ижи азыйдагыдый ок андаары болгон. Је табынча јер ижи табыла берген.

Ученыйлар Нилдин јаланынын јүзүн-башка јерлеринде Египеттин јебрен ойдöги журтаган албатызынын турлу журттарынын артқан-калган темдегин казып тапкандар.

Ортобөгөн кирпичтерден, эмезе тростниктерден эткен сүрекей көп хижиналар — турлу бүткүл журттарды сомдогылап тургандар. Ол хижиналарда көзнөктөр юк болгон, кирер јерин пиновка бүркел турган. Жабынчызы база анаиып ок пиновкалардан эдилген болгон, полын дезе балкаштан соккон болгон. Хижина јүкле уйуктаарына керектү болгон. Бастыра иштер түште тышкary ёдүп туратан.

Үй улустар отко балкаш казандарга курсак азып туратандар, таш баспактарла ашты оодып, полотно (бөс) эдип, олордон кийим көктөп туратандар.

Эр улустар балык тудуп, јер ижине иштеп, эмезе букалады, койлорды, әчкимерди, чочколорды күдөтендөр. Нилдин жараттарында сууга алдырып турган јаландары көк јажыл ёлонгдорлө бүркелген болгон. Анчылар ўур малдарын кийик казыр андардын табарузынаң корулап, эмезе ээн јерге јаан андарды андаарына баргылайтандар.

Египет ээн јerde оазис аайлу болуп јат. Жанмырлар авда сыйранай юкко јуук болуп јат. Качан әкватордон түндүк јаар, көп сабазында Абиссиниянын тууларында Нилдин ақкан јеринде јааштар баштала берген түштә, суу јарадынан ажып јат. Июльдин орто өйинде Нил кирү болуп, јарадынан ажып, табынча Египеттин бастыра јаланын суу бүркел салат. Суу јарадынан ашкай ойдö, бийик јерлерде тудуп салган городтор ло деревнелер ортолыктар боло бергилейт. Мындык ойлөр тужында олор бойы бойлоры ортозында тил алыжып колболыжарын чичекчек кырландаш эткен јол (дамба) ажыра, эмезе кемелер ажыра алыжат.

Суу соолбой, ноябрь айга жетире турар, оннын сонғында табынча жабызай берер. Жаландарда, качан суу жабызаган кийининде, балкаш артып јат. Ол јэйдөрдүг чиригендеги чириктеринен, ба-

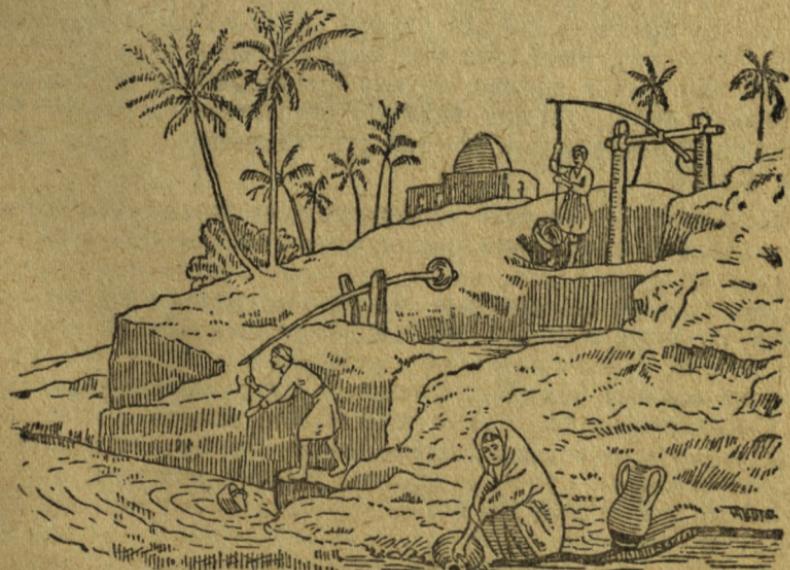
за суу бойла кожо^т экелип турган минеральныи немелердең будўп жат. Ол балқаш јердин кыртыжын якшы јаандырып, оны сүрекей јемиттү әдип жат. Нилдин көдүрилип жайылары жаландарды сугарып та турган, јаандырып та турган. Јер ижи бу ёйдо сүрекей жазалы јок уйан теминде болгон. Арбанын^т ла тараанын^т Урендерин торт иштеп жазабаган састу јерге чачып туратандар. Аналып иштегени јер аш түжүмине сүрекей якши да болзо, же аш түжүмин сүрекей-ас берип туратан.

§ 4. Јер ижининг элбеп ѡскёни. Государствонынг тозёлип бүткени.

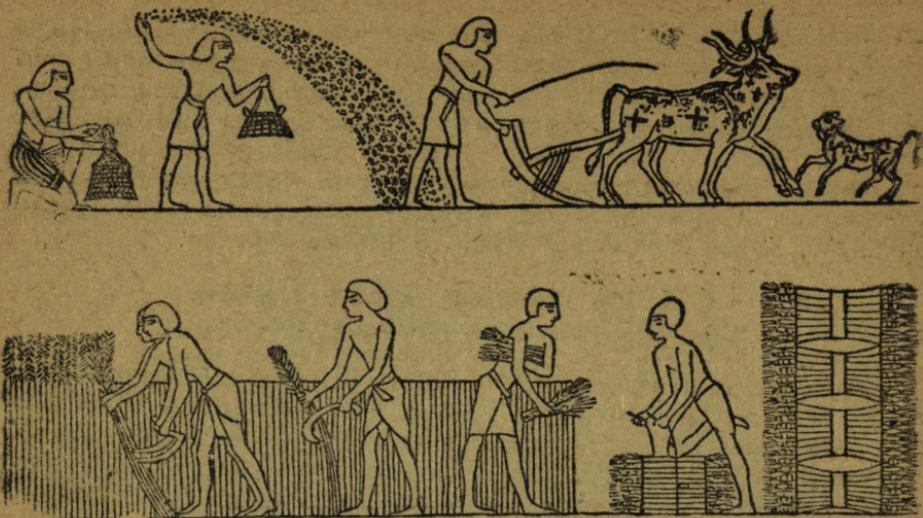
Египтяниндер бойлорынын јер ижин сүрекей оройтыдын^т, нийде-күчтерин жаан чыгымдаپ јўруп, јаандыргандар. Узак ёйдин туркунына олор жалан ижинде абылла тузалангандар. Египтяниндер саастарды кургаткылап, јердин участкаларын сас ёлён-дордён^т арулап, каналдар казып тургандар. Јердин ижи јаанды, јердин ижинен аштынг түжўми кўптой берди.

Оноң ары јер ижи египтяниндерге төс иштери болуп турга берген. Мынан улам олор јылды да јер ижи аайынча ўч ёйѓо бо лўп тургандар: суу кирў ёй (июль-октябрь), аш салар (ноябр-февраль), база аш кезер ёй (март-июнь).

Сууга жазал- Нилдин чакпындұ элбек суузы узак ёйѓо дар. кирў болоры жаңысла кыртышты јаандырып турган эмес. Ол египтяниндерге, олордын^т тураларын ла ѡскё дö постройкаларын көмө ба-

Египеттеги эмдиги ёйдинг шадуфы.

**Жебрен ёйдöги Египетте јаландагы иштер.
Үстинде — кыраны ўрендегени, алдында аш кезип турганы.**

зып, база бузуп, анып ок кöп каршу јетиретен. Мынан улам суунын бузунты күчинен коруланарага, египтяндерге анылу јазалдар, буунтылар, колло туткан тёндöр эдерге келижип турғав. Аナン башка, јылдың кургак ёйинде јаландарды ла садтардин суугарарына суу јууп аларына египтяндер жаан кöлдöр казып туратандар. Суу кöдүрилгенде, ол кöлдöр суула толтырылып туратан. Бу амаадуга бойыда бүткен кölзимек сууларды тузаланатан. Атту-чулу Меридово кöл мынан 4 000 јылдарга јуук озосүрекей жаан састан эдилип, бүткен болгон. Жебрен ёйдöги јорыкчылардың куучындарыла, база кöлдин артканын кöрүп бодогондо, онын әбиреде кемjöзи эки jöс километрге јуук болгон (7-чи § кöр).

Кöлдöрдöн лö Нилден јаландарга ла садтарга суугат-каналдар эдип салган болгон. Каналдарга суу агып болbos бийик јаландарга сууны селендей арта салган, Египетте әмдиги ёйдö шадуфтар деп адайтан агаштардың болужыла сууны кöдүрип туратандар. Бу ишти мынайды әдетен: каналдың бийик жарадында әэчий-деечий 2-3 текпиштер казатан. Каналдың үстинде, жыла текпиштеги кöчдöйгö уламдыра узун сыраалар тургузатандар. Сыраалардың бир учына тере кöнök, экинчи учына кайра базып турар жаан болчок балкаш, әмезе таш буулап салатан. Ол кöнökкöl каналдан сууны сузала, ол јаланга јеткенче, оны ородон орого јетире уламдай берип туратандар. Јылдың изү ёйинде сууны күн сайын тан әртенен ала энирге јетире сузарга келижип турган. Шадуфатарла египеттин крестьяндары әмдиги де ёйдö тузаланылап, бойлорынын јаландарын суугарылап жат.

Уур иштер сүрекей көп ийде ле көп иштеер колдор некеп турган. Бу иштерде кулдаткан јурт албатының иш-күчин тузалаңып турган. Оноң башка, јууга олјолоткондор көп иштеер колдорды бергилеп тургандар. Ол тушта египтяниндер улусты олјолоп алғылаганда, азыйдагыдый олорды өлтириерин токтодып, олорды қулдар әткілеп, сыранай уур иштерди иштедип тургандар. Кулдар каналдар каскылап, јаландарга суу тажып, база оноң до ёскö иштер иштеп туратандар. Олор бойлорының иштериле бойлоры јип турган курсактарынан астамды көп беретендер, оның учун кулды тударга да астамду болгон.

Андый да болзо, кулдар ас болгон, јерди јараптырып иштерге жайым да јурт албатыга келижип туратан.

Номдордың төзөлгөни. Эң башта п египтяниндердин башка-башка сөйкө-төзөлгөни. Төри алдынаң кажыла башка бөлүк жаткандар, яе кажыла сөйкө бойының жаан эмес кыра жерле-рин суула суугарарга, каналдарды казарга, астамы јок, уур бол-гон. Мынан улам алдынаң башка сөйктөр общинага биригे бергендер, общиналардан дезе анчадала жаан бириклигени—номдор (округтар) бүткен. Андый номдор Египетте 40-гö јуук бол-гон, кажыла ном бойының адыла адалып турган: „Шонкор“, „Жыл-ланың туузы“, „Шакал“, „Койон“, „Кара уй“ оноң до ёскö.

Чыдалы тың, көп улусту билелер номдордо эн артык жерлерди мензингилеп, једимнин жаан бөлүгин колго алып, олјолоткон кулдарды ла укташ улустарды бойлорына иштедип тургандар. Номдордо бай ла ийде-күчтү бийлер онойдо табылган.

Номның арткан јурт албатызы крестьяндар болгондор, олор общинала жадып јуртагандар, бэйлорының жаландарында иштеги леп, база номның башчызына-номархка жаан калан төлөөр учурлу болгондор. Номарх номның бастыра керектерин башка-рып турган. Номдор алдынаң турган каандар тергее-јурты ок айлу болгондор.

Номдордың ортозында жаантайын јуулажары болуп турган. Ўйан ийделү номдорды ийдези тың номдор олјолоп алып алатаны ас эмес болгон. З 500 јылга јуук бистин әрадан озо, каанының эки тергее-јурты төзөлгөн. Алтыгы Египет (Нилдин оозында), база Ўстиги Египет (Нилдин орто ағынында).

Бу кааның тергее-јурты ортозында узак тартыжуның кийининде Ўстиги Египеттин Менес кааны Алтыгы Египетти јуулап алган (З 200 јыл бистин әрадан озо). Оны „Ўстиги ле Алтыгы Египеттин кааны“ деп, адаар болгондор. Египет бир государство боло берген. Оның столицазы Нилдин алтыгы ағынында турган Мемфис боло берген.

§ 5. Жебрен ёйдөги египтяниндердин мүргүгендери.

Жебрен чакта жаткандардың шүүлтелери, телекейде бастыра-лардан ийделү тындар, эмезе кудайлар бар. Олор агаштарда, тыңдуларда, сууларда, тууларда жатқылап жат деп бодо-гондор. Жебрен чакта жаткандар өлүмнин, соруның, база ар бүт-

кенде болуп турган кубултаниң учурларын ондоп билип болбай тургандар. Мынан улам бастыразы, јакшы, әмезе казыр кудайлардан каманду болуп турган деп, бодоп тургандар. Египтяниндерде ондый кудайларга бүткелеп тургандар.

Кажыла номдо бойының кудайына жандайтандар. Номының коручызы — эң жаан кудайга ѡргөө тудатан. Табынча кудайды күндиүлөп турганын кичеейтен улустар аныланып болүнетен. Олордың жрецтер деп адайтандар. Жрецтер ѡргөйлөрдө турган кудайлардың јуруктарын, сүрлерин көрүп кичееп, кудайларга экелин турган сыйларды алғылап, алкыштар алқап туратандар. Олор кандый да каландар төлөөр учурлары јок болуп, база экелин турган сыйлардың кирелтelerile жаткандар. Жрецтин јадыжы сүрекей астамду болгонынан улам, байлар оны жрецтердин керегин бойлорының колында артырып алғандар.

Коручы кудайды, әмезе эне-кудайды жаантайын тындуға түней әдип јурайтандар. Египтяниндердин угы-төстөринин кудай керегинде онойдо шүүген шүүлтегели олордың јүрүм башталарынан бери кичееген төс иштери, аңдаары болгонынан улам,

Исида эне кудай.

Осирис кудай.

Онойдо артып калган, ол тушта кажыла анчы сөйк кандай бир тындуны бойының коручы—кудайы деп бодоп, кудайды ол тындуның адыла адап туратан.

Египтяниндер Апис деп бука ла Хатор деп уйды анчадала сүрекей күндүлөйтендөр. Оноңдо оско көп тындуларды крокодилды, кара-куланы, јланды, шонкорды, мыйды агару деп бодитондор. Бу тындуларды ѡргөбөлөрдө тутқылап, качан олор ѡлгөндө, олордың сөйктөрин ўрелбес эдин јазайла, межиктерге салатандар.

Күннинг кудайы Ра. Египтяниндер кыра ижине јаан учурлу болуп турган күннинг јылузын, база онойдо ок агарудың ийдези деп, бодогылап тургандар. Күннинг кудайлары канча канча болгон. Күннинг эңле јебрен, база эңле күндүлү кудайы Ра болгон. Ра деп кудай јерди, албатыны, тындуларды, бэзүмдерди јайаган деп, египтяниндер бүдүи тургандар. Бир чёрчөктөрдин бирүзинде Ра айдат— „Качан мен көзимди ачкамда, јердин ўстинле јарык боло берет, качан мен көзимди јумгамда, јердин ўстине карангүй түже берет. Мен улустарга чайык ийип база от чыгарадым“. Оссо египетский чёрчөктө, Ра кудайдың јайаган улустары килинчек эдерин башгагандар деп, айдылып јат. Ол тушта Ра олорды кезедерге, јерге бойынын Хатор деп кызын ийген. Ол казыр ан кеберлү болуп кубулып алыш, улустарды јип тура берген. Је ол улустардың бастыра угын јоголтор туры деп, Ра коркыла Хатордын јолына бүткүл көлчө эзиретен сууны урзын деп, јакыган. Хатор оны ичиш алала, уйуктай берген. Онойып улус ўзе кырдырарынан айырылгандар.

Андый чёрчөктөрлө жрецтер улустар кудайлар алдында коркуур эдерге, база бойлорының аргазы ла чыдалы јогына бүдүрип аларына киченгендөр. Андый меке бойлорын кудайлардың элчилери деп, бодоп турган каандарга ла байларга тузалду болгон.

Египетте бастыра јүрүм Нилдин суузы ашканынан камаанду болгон учун, оско кудайлар ортозында Нилди де египтяниндер кудай деп, бодитондор.

Ого бажырып, оны алкап турган кожондорды кожондойтандор:

Египетти тиргизерге келечи,
Ра јайаган јаландарды суугарачы,
Бастыра тындуларды тынданырарга
Ашты, көп курсакты экелечи,
Бастыра кееркем јараشتы эдечи,
Амбарларды толтырып, закромдорды элбедечи,
Јоктулар да керегин кичечи,
Нил, мак сеге, јerdeг чыгачы.

Осирис ле Јердин ле аш түжүмининг кудайы Осиристи
Исида. ле онын ўйин Исиданы күндүлеери элбек тар-
каган болгон. Осирис керегинде, ол качанда Еги-
петтин кааны болгон деп, чёрчөктө куучынdagылап туратандар.

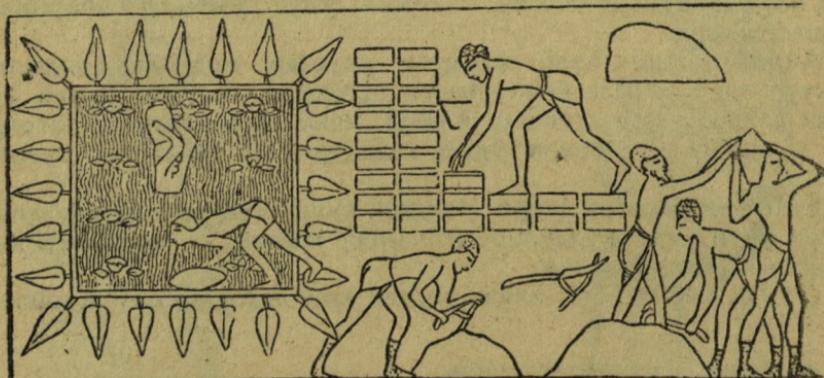

Египетский саркофаг.

Ол килемкей каан болгон, улустарды јер ижине ўреткен. Је Осиристе казыр карындаш Сет бар болгон, ол ого күйүнгенинен

- улам**

 Осиристи ёлтирип салган. Осиристин уулы Сетле тартыжала, оны јенген. Кудайлар Осиристи тындандырала. оны ол јердин кааны эдип салгандар. Осиристин ёлгöчиле тирилгени керегинде бу чörчöктö, египтяниндердин бастыра ѡзўмдердин јыл саймы ёлüp, база тындандып турғандары керегинде шўултelerи чокумдалган.

Египетте кирпичтер эткени.

Египтяниндер ол јердеги јўрўм бар деп, бўдўп турғандар. Олордын бодолгондорыла болзо, Осирис ол јердин хааны болуш јарги эдер кен туразынынг ичинде отурган. Олгён кижинин јурегин бескелеп, ол кижи бу јерге јўрер тушта чындык болгонын билерге, база ол райга барад учурин ойлетең беске онын алдында турган. Чындык јўрўмдў болгоны райдын жаландарына кирип турган, ондо суу јердегизинен кўп, база ондо буудай кижииниң сынынан байик болуп ёзётон. Олгён кижи ондо ўргўлижиге ку-

дайларла кожо јуртап, күндий јаркынду кемеге отурып, јер алдындағы Нилле јорыктап, кудайлардың курсагын јир деп, египтяниндер бүдетендер.

Мумификация **ла сбок јууры.** Олгөн кижини төрөгөндөри, олгөн ол кижиге неле керектү немелер бастыразы ол јерде јеткил бар болзын деп, кичеейтендер. Олор ого јаан межик тутқылап, оны кийимле, база курсакла толтыратан. Сбокти тудар тушта әнчи адын кожо ѡлтиретен.

Межикке база онойын ок папиустын толгомјызын — „Олгөн-дөрдин бичигин“ салатандар. Мынызы мүргүлер ле килинчегин айдынганының јуунты бичиги болгон, ол јерде олгөн кижининг сүмези јеткерге табарза, оны актап, аргадап алатаң болгон. „Олгөн-дөрдин бичиги“ ого Осиристин судында актанарага болужын јетирер болгон.

Олгөн кижинин сбоги ўргүлжиге бүткүл јаткадый эдип, египтяниндер оны майла сүрткүштеп бальзамировать эдип, кургадын мумия эдип туратандар. Бастыра ичи-кардын чыгарып салган сбокти, тустын чейинтизиле ѡткүре тузап. онын кийининде јарашибыту саныстарла кадырып чиндертендер. Онын кийининде мумияны бөстөн эткен бинттерге оройло, межикке (саркофагка) салатандар. Аидый јазалда ол сүрекей узак ўрелбей бүдүн јадатан. Көп мумиялар бистиг күндерге јетире бүдүн чеберленип калган.

Јоктулар чүмдү кееркеткен межиктер эдер аргалары юк болгон. Олорго „олгөн-дөрдин бичиги“ сүрекей баалу болгон, база олгөн-дөрди майла сүркүштеерге, (бальзамировать эдерге) ыдалы једикпес болгон.

Јанысла уккур ла чыдамкай болгоны ажыра райга кирер арга бар деп, жрецтер јоктуларды ўреткилеп тургандар. Олор айдын жатан: „Уккур кижи кудайга јарамыкту, уккур эместер кудайга жаргышту“. Осиристин јарғызынан јоктулар коркуйтан, јоктулар олгөн сонында уккур болгоны учун кайрал аларына иженип, бойынын уур јүрүмин чыдамалду ѡткүрип тургандар.

Жрецтер Египетте сырантай көп јыргал, күндү алып, бойлорынын улу, јаан, бай боловын таркатылап тургандар. Сонында олордың јаны ла јоёжози Египеттин каандарына коркудулу да боло берген. Ол каандардың бирүзи Эхнатон, ийделү ле бай жрецтердин камаңдарын јоголторго сананган. Көп кудайлардың ордына ол јаныс Атон кудайга бажырарын тургускан, ол кудай күннин тегериги кеберлү јуралып турган. Ол аайынча Эхнатон, жаңыла областыта бойлорынын кудайларына мүргүп турган жрецтердин јанын юк эдип саларына иженген.

Оргөлөрдин ле жрецтердин јоёжозин бойынын колында бирктигерге ол сананган. Је бу кубулта токунап болбоды. Эхнатонның олүминин кийининде азыйғы јан (мүргүл) ойто ордына тургузылған. Жрецтердин јоёжози азыйғы аайынча көпшіл берген.

§ 6. Египеттеги государственный строй.

**Фараон ло
онаң жаңы. Го-
сударствоның
башкарузы.** Каанды „фараон“ деп адайтандар. „Фараон“
деп сөс „улу тұра“, жартынча айғса, қааның
бүрлөзи дегенине түней. Фараонғо кудайға
ошкош күндү жетирип турған. Бастыра Египет
ого мұргұр учурул болған. Бастыра жер оның
жоёжози болған.

Фараон Египетті азыйғы укту бай союктөрдөн тарқаган
бийлер ажыра башкарып турған. Олордың тоозынан номархтар-
ды фараон көстөп турғузатач. Государство кааның кийинин-
де ән баштапқы кижи визирь болған. Ол фараонның ән жаң
булушчызы болған. Визир Египеттің бастыра керектерин баш-
карып, бастыра номдордон калан алатаң. Каналдар ла дамба-
лар эдер бастыра иштерди ол башкаратан. Египеттің черўзі
визирьдің колында турған.

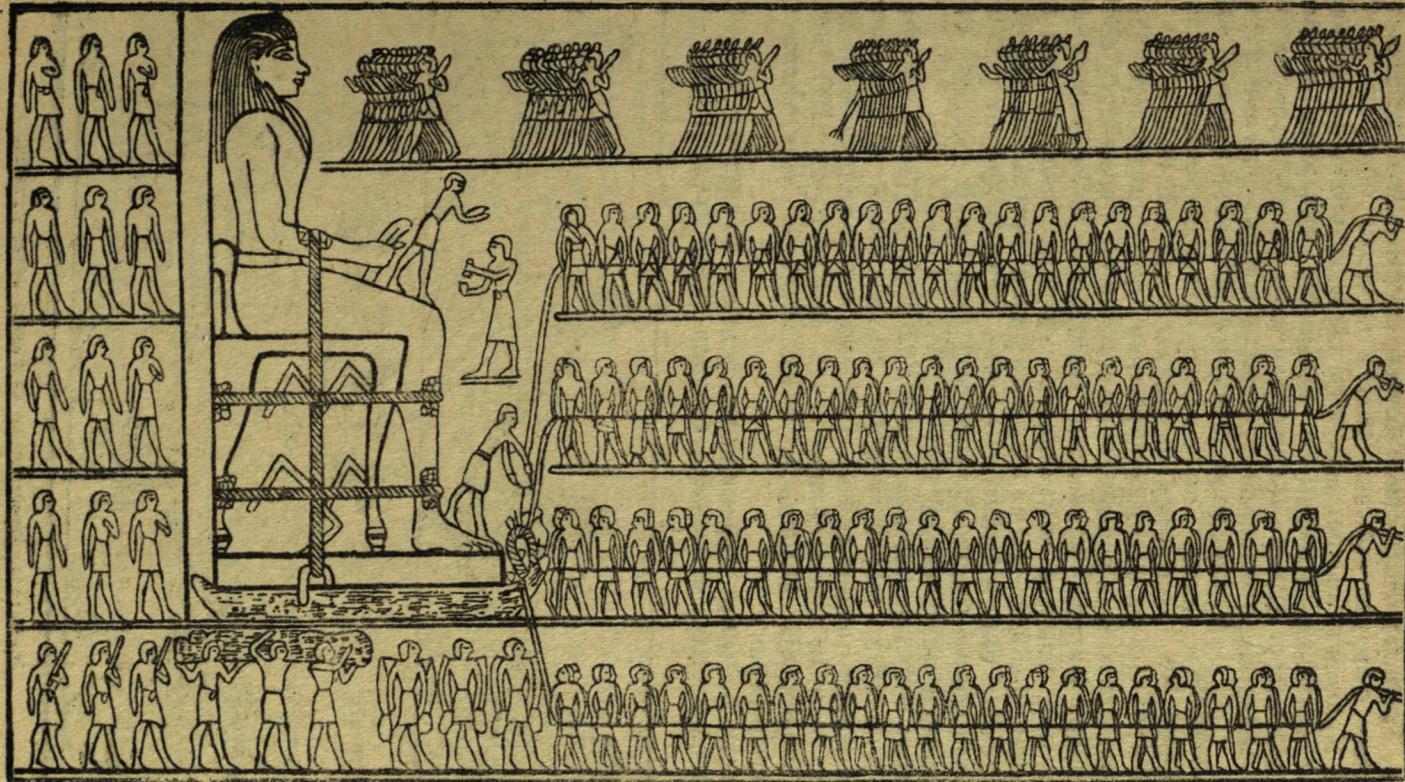
Номархтар кааның каландарын јууп, кааның иштерине
кулдар ла крестьяндар аткарып, кааның жакарузы аайынча јуу
көрөнине туратан улустарды јуур учурул болған. Бойлорының
иштедип алған жерлеринен алып турған астамдарына ўзери,
номархтар фараонның берип турған жакарузын бүдүрип турганы
учун бойының тузазына номның јурт албатызынан калан јууп
алар учуры бар болған. Олор номдордо кичинек каандар кебер-
лү болғондор. Учы-учында олор бойлорының жамыларын әнчи-
лешире бойлорының уулдарына беречи боло бергендер.

Египеттің государствоны, ол ёйдөги күнчыгышта оскоюз госу-
дарстволорло түней оқ, кулдарлы мензинген государство болғон.

**Кулдар ла
крестьяндар.** Фараонго ло Египеттің байларына кулдар ла
крестьяндар иштеп турғандар. Кулларды јурт-
тың канцелярия иштеринде—қыра ижинде ле
постройкалар эдеринде иштеткендер. Кулдардың күчин Египет-
тің храмдарында (брюйлоринде), анчадала сүрекей көп тузала-
натандар. Темдектезе, Египет бэзүптыныгай ойи тужында, Амон
кудайдың брюйзинде 86 мун жарымга јуук кулдар иштегендер.
Пта кудайдың брюйзинде 3 муннан ажыра тоолу кулдар иште-
гендер. Фараонго, байларга ла бийлерге кулдардан башка көп
керестьяндар иштегендер. Египетте крестьяндардың тоозы кул-
дардан көп болған.

Крестьяндар јурт общинада јуртагандар. Кажыла общинада
бойының старостазы бар болған: ол номархканың кол-салаазына
кирип, оның бастыра жакаруларын кыйалта ѡюгынан бүдүрер
учурул болған.

Бойлорының кирелтлеринин көп сабазын крестьяндар ка-
лан айлу әдип, кааның казназына берер учурул болғоп. Олор
каланы номархка да, база бойының номынның брюйзинде де
төлөөр учурул болған. Каландарды кажыла кезек жер учун, жер
суугарар кажыла буунты ла канал учун оның ѿстиле бэзүп тур-
ған, кажыла агаш учун јуйтан. Каланды ашла, јурттың күшта-
рыла, база оскоюз дö јүзүн-јүүр немелерле төлөйтөндөр. Жер

Египтте статуяны тарткын.

ижин' иштеп тургандардын бойлорына аш-курсактай сүрекей ас артатан. Каландар төлөөринен башка, крестьяндар фараонның ла иомархтың јакарузы айынча берген иштерди бүдүрер учурлу болгон. Кулдарды ла крестьяндарды канал казарына ла дамбалар эдерине, ѡргөлөр, храмдар ла межиктер тударына неден де көп айдайтандар. Андый кулданыштан улам фараонло, оны курчал турган байларда, храмдарда сүрекей көп јөйжө јуулып турган.

Хеопстың пирамидазы ла сфинкс.

Качан каан бойының ширезине отурган кийинде, ол бойына межик-пирамида тударын баштайтан. Фараонды кудай деп бодоп, ол јerde ўргүлжиге јуртаар деп бүдетендер. Оның

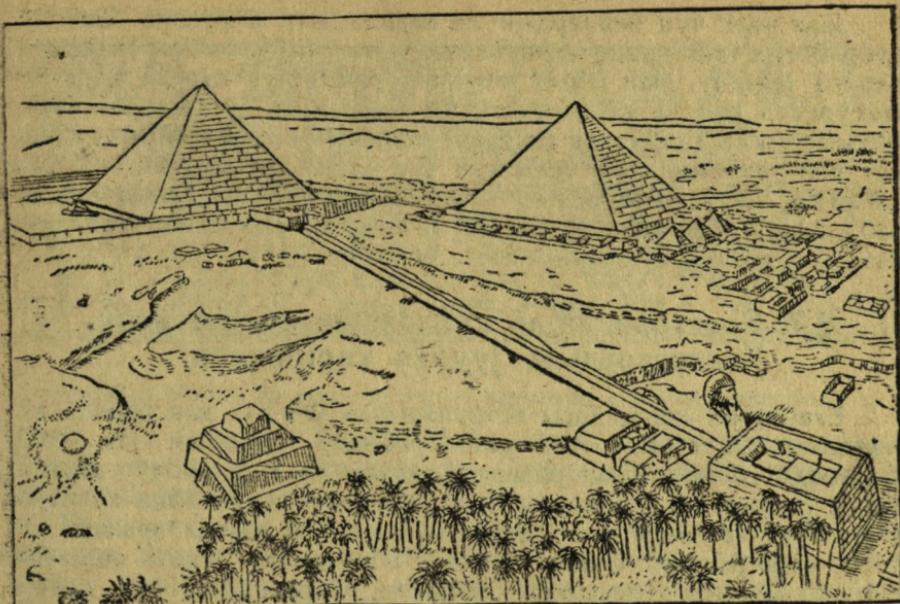
учун кааның сөбигин јыдыбас эдип сүркүштеп, пирамидага сөбигин јуутандар. Нилдин күнбадыш jaрадында, оның делтазынан түштүк јаар таш-jaан пирамидалар эмдигиде ёйдо содойыжын тургылайт, бастыра пирамидалардың ортозында (олордың тоозы 70-нег көп) бойының бийигиле, jaаныла Хеопс фараонның пирамидазы башка болүнүп жат. Оны жаны әрадан кайра 2800-ке јуук јылга озо туткан.

Хеопс бойының пирамидазын тудар јерди Мемфиса городтон, Египеттин јебрен ёйдоги столицазынан 20 километрде болгон јерден талдап алган. Пирамиданың бийиги 146 метр, кажыла жанынан келтегейинин јerde жаткан узуны 230 метрге јуук. Пирамиданы айландыра базып қелерге бир километрге јуук базар керек.

Хеопс бойының пирамидазын тударга, Египеттин базынчыкта болгон бастыра албатызын албанла айдал экелген деп, гре-

Металлды јаран ырас тужында отты ўргени.

Кааның мәжіктегі—пирамидалар.

ческий историк Геродот куучындаған. Отрядтар болуп бөлүнп, қажыла отряд үч айдан иштегендер. Қажыла отрядта 100 мун кижидең болгон. Пирамиданы 30 жылга тұтқандар. Іүкле жаан таштарды, пирамида тудар жерде тартып экөлер жолды 10 жылдың туркунына эткендер. Ол ууры 2,5 тонн болгон, қажыла андай ташты камчыла соктырган улустар бойлоры тартатан.

Жебрән өйдөгі египтяниндерде уур жүкти көдүретен кандай да крандар ла машиналар торт жок болгон. Сүрекей жаан жазалдарды (сооружениелерди) кулдардың ла крестьяндардың уур иштери ажыра бүдүретендер. Бастыра иштерди жүкле колдың чыдалыла бүдүретендер: бирүлери жаан таштарды жандайтан, әкинчилиери үлүш кумакла таштарды килен әдип жыжатан, үчүнчилиери жерди бийиктедип, тоболёр (насыптар) ла база пирамиданың текпиштериле таштарды ёрө көдүрип туратан, төртүнчилиери ол таштарды бойы бойына әптештире салатандар.

Пирамидалар жуугында, Хеопсаның кийининде болгон каандардың бирүзи тушта, бүткүл кайа таштан жаңап эткен сфинкс тиң сүрекей жаан статуязы туруп жат. Сфинкс колдорын чойо салып жаткан кижи башту кара-кула болгон. Ол кааның жанының ийделүзин көргүзип турған темдек болгон. Сфинкстин бийиги 20 метр, узуны—73 метр.

Пирамиданы әдер тушта сырғанай изү күннин чогына иштеген мундар тоолу улустар иштин уурына чыдабай, қырылғандар.

Јаан эмес чук байлардың ла каандардың берүзине берилип, олор бүгөн кийиннинде египтіндердин шүүлтелері ғайынча, олорго жазалду, јаан сүрлү межик керек болуп турган керегинде сүрекей көп јоёжө лө көп мун албатының јүрүмдери қлас чыгып турган. Египеттін государствозының андый кийинду бийнде көп пирамидалар тудылган. Бу бйди бастыразын је брен бйдоги кааның теерге-јұрты деп адап жат (јаны эрадан озо 3200—2400 жылдар). Бу бй Египеттін ичинде шуугандарла база ол төмөндөп базылғаныла божогон.

§ 7. Крестьяндар ла кулдардың восстаниези. Гиксостордың јуулап киргендерি.

Египеттін сонындағы историязында Фивы деп город кўлурған. Ол түрген өзүп ондо бүргөлөр тудылып жат, база фараондор бойлорының резиденциязын ол жаар кочурғилеген. Фивы Египеттін столицасы боло берген. Бу јаны бйди кааның Орто тергее-јұрты деп адатылап жат (јаны эрадан озо 2400—1580 жылдар). Египет катапла кўлурған, Фивти айландыра бекші бастыра областътар бириккен. Фараондор бекші ороондорды канча-канча јуулап, анаарттан олжолоткон көп улустар айдан, көп јоёжөлөрди экелгилеп турдылар.

Бу оқ бйдө бир канча кирези көп сооружениелер эдилген.

Нилдин төмөнги ағында саству районды—Фаюмский оазис кургадылған. Мында сууны артыктап јуурына јаан бассейн Меридово көл эдилген. Бу көлгө суу Нилден биотийин жазаган каналла келип туратан. Күучын айынча болзо, суу каналла Нилден көлгө алты ай кийдире агатан, база алты айга ойто кайра Нилге агатан.

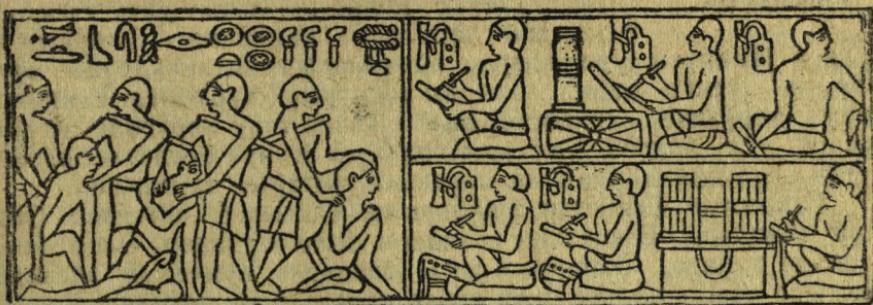
Оазиске кирер јерде Египеттін кудайларын күндүлеп туткан јаан бүргө тудылган. Анда көп гоолу эжиктер бар болгон, ого кирген кижи азада берері магат јок болгон. Сонында гректер оны Лабиринт деп адагандар.

Бу постройкаларды кулдардың ла крестьяндардың ийде-күчтериле туткандар.

Бойлорының јоёжөлөрин көптөдөргө кааның тергее-јұртының фараондоры алтынга бай ороонго Нубияны јуулап, оны кезіктеп олжолоп алғандар.

Јаңы эрадан озо 1750 жылга јуук бйдө крестьяндардың ла кулдардың восстаниези. Фараонның, байлардың, кулларды мензингендердин јоёжөлөри көптөп, кыйында болгон јурт албатының јүрүми там ла уурланып турган. Же Египеттін крестьяндары ла кулдары бойлорының уур јүрүмдерине жаңтайынла аргазы јок јөпсіні-жии јүрген эмес: олор бойлорын базынчыктап тургандарга удурлап-восстание эдип тургандар.

Јаны эрадан озо, 1750 жылга јуук бйдө крестьяндардың јаан восстаниези болгон. Бу восстание керегинде биске эки папирус (Египеттін бичик документин авайда адайтан)

Калаедар төлөбөгөн јурт улустарды карузына тургузып турганы.

айдып јат. Олордың бирүзи Лейденский музейде-Голландияда јадыры, экинчизи — Ленинградта—Государственный Эрмитажта чеберлүде јадып јат.

Крестьяндар ла кожо кулдар да ёрё көдүрилгендер. Ол папирустың бирүзинде мынайда бичиген: „Кааның ѡргөөзи бир частың туркунына колго алынган. Каан јоктуларга олјолотырган. Кааның эжикчилери кааның тураларынаң чыгара сүрдирткен. Бийлерди ѡлтиргендер, олордың документтери алынган”.

Каландардың бастыра бичиктерин восстание эткендер јыртып салала, таштагандар. Каландарды оның кийининде кем де төлөбөгөн. Кааның яргычыларын чыгара сүргендер. Кааның закорымдорынаң ашты былаап алгандар.

Восстание бастыра Египетке таркаган. Домбаларды бускандар, каналдарды баткак балкаш туй базып салган Жаландарды суактаар суу јок болгон „Ағындар соолгон, олорды јойу кечкилем тургылайт, яраттар суудан көп боло берген“ деп папируста айдылып јат.

Байлардың көптөри ѡлтирткен, тоноткон, кезиктери айылдаш ороондорго качар арга тапкандар.

Жоктулар каанды антарала, байларды сүрүп салгандар. Же жанды бойлорының колдорына тудуп чыдабагандар: олор јүрүмди жаныдан канайда төзөйтөния билбегендер. Андый болгон керегинде олордың колго алып алган женүзи узак эмес болды.

Египеттин күйакту, јыталу, база малталу јойу јүрер черүзи.

Гиксостор. Крестьяндардын восстаниеи болгон кийинде удабай Египетке азиат укту гиксостордын черүлери кирдилер. Олордын атжеккең јенилчек јуучылдарлу абыралары египтяндердин ортолорына јұтқұп кирип, олорды тоскурып турдылар. Египеттин ѡйын черүзине гиксостордын жакшы атту черүзиле удурлашарга уур болгон. Ого јаба, ол ойғо жетире Египеттебилбекен эттар египтяндердин ал-санаазын чыгарып турғандар.

Гиксостор Египетти бойлорына бактырап алғандар. Олордын каандары Египеттин каандары боло бердилер. Олор кеелү столица тудала, бойлорын жаны байларла курчадып алғандар. Бастыра ороон олорго жаан албан калан төлөп турган.

150 жылга жуук ойғо гиксостор Египетти бийлегендер болды.

§ 8. Египеттин јуулап алганы.

Гиксосторды сүргени. Жаны Гиксостор түндүкте, Нилдин дельтазында тыныдыннып алғандар. Ўстиги Египеттин номархтары ээ болуп турған бойлорының јерлерин танынан башбайлер.

Жаны каланды бойының бойинде јууп табыштыратан учурлу болгондор. Эн ле ийделүчүдалду номархтар Фив городтын башкаручылары болгондор.

Жаны эрадан өзо 1.580 жылга жуук ойдö, Фив городтын башкарузы Яхмос гиксосторло јуулажып барада, олорды Египеттен чыгара сүрген. Бу јенүнин кийинде ол бойын Ўстиги ле Томёниги Египеттин кааны деп жарлаган, Фив дезе бастыра Египеттин столицазы болуп, ойто адалган. Фиванский Амон кудай бастыра Египеттин жаан кудайы деп жарланган. Гиксосторды сүрген кийининде Египеттин историязында каанның жаны тергее-јуртының öйи башталды.

Жаны Фараон бойын күндүлү, база бай вельможаларла курчаткан. Онзы жуу черүнин начальники ле јер изинин эстамыла жаткан байлар, каан олорды јуулажып барып келген кийинде, јерлерле, кулдарла, база „јүрекирдин алтыныла“ (онодо чымыл кеберлү алтын орденди адайтан) сыйласп туратан. Каанның öргөзинде жаан күндүле жрецтер тузаланып турғандар. Олор кааннан бай сыйлар алғылап, база бойлорынын колдорында көп јөйжөни јуунадып турғандар. Олордын ортозында эн бай дегендери фивынын Амон кудайынын жрецтери болгондор. Ананып восстание öйинде блүп калган, азыйы бийлердин ордына, жаны бийлер табылып чыккандар.

Крестьяндар-жадын јүрүмдері. Черў. Крестьяндар бойлорының јерлери учун сүрекей көп каланды толбогончо ок болдылар. Ол каландын кемжүзи—өскүрип алган аштын бежинчи ўлүзине жуук болуп турган. Каанга төлбөйтөн каланды куун-кайрал јоктон јуйтан. Бир папиуста крестьянинин жадын-јүрүмин бичигени чеберленип арткан: „Аштын кабортозын курттар уурдагылайт; гиппопотамдар экинчи жарымын јуткылайт, чыккандар жаланда өзөт, саранча түжет... Мында дезе чи-

новник јаратка јууктайд, ол кезимдү ашты айландыра эбириң жүрет. Оның көдочилери агаштар тудынгандар, негрлер камчылар тудынгандар. Олор айдыжат: „Ашты бери бер“. Жок болзо, ээзин соккылайт... Ол күлүлү, оны канал јаар чачып ийген... Оның әмегени ле балдары күлүде...“

Түреп, јоксыраган, јеринен айырылган крестьяндар күндер тоозыла иштейтен иштерле јурттаарга ченешкендер. Анаида аргазын та- пагандар тоноқчылардың шайказына киргилеп тоношло јадатандар.

Фараон, жрецтер ле бийлер кулдардың ла крестьяндардың востаниези катап чыкпазына коркуп тургандар. Олорды бактыруда тударга, фараон нубийлерден өнөтийин јалда алган отрядтардан јуучыл анылу каруул төзөгөн.

Фараондор јаны јерлер јуулап алып, јууларды ўзүги јоктонг откүрип туратандар. Јуулажарга јаантайын турган, җакшы ўредүлү черўлер керек болгон. Олорды крестьяндардан јууп јойу јүрер черүнинг стрядтарын төзбайтёндөр. Черүнинг эң ийделүү болуғи абырага јеккен аттарла јүретен отрядтар болгон, гиксостор Египет јаар аттарды экелген кийининде, ондый отрядтар табылгандар. Бу отрядтар бай бийлерден төзөлип турган, јууда алган јöёждөн олорго көп ўлүзи келижетен. Атла јүрер черүде тургандар, јойу черүде тургандарды јескимчилүү кörötönдөр.

Јойу черүде тургандар крестьяндар ортозында ачыныш тамла ёзүп турган. Оның учун крестьяндардан јууган черүге иже- нири тамла астап турган. Фараондор јуу керегинде негретянский, нубийский ле ливийский башчыларды олордың отрядтарыла ко- жо јалда алыш тургандар.

Ш-чи Тутмос- тың јуулу јо- рыктары.

Египеттин җараондорының ортозында сырангай эң јаан јуу алачызы Ш-чи Тутмос болгон. Ол јаны эрадан озо, 1.500 јылга јуук öйдö јаткан.

Ш-чи Тутмос бойының черўлерин азиатский уктарды јуулап көп катап баштап јүрген. Ол бойының сегизинчи јуу јорыгы тушта Евфратка јеткен, Кичү Азияда Хетт каанының тергее-јуртыйнан сыйлар алган. Тутмос Сирияның, Палестинаның база Нубияның јаан областтарын јуулап алган.

Тутмостың јуулап алган јöёжлө- рининг кеми канча кирези болгонын билерге, оның баштапкы јуулу јорыгы тушта, колына алган јöёж- зининг тоозының бичигин кörör керек. Ол 3 мунга јуук кулларды, көп аттын ла мөңүнди, аттарды, јоонло оок майдарды, база сүрекей көп ашты былзап алган. Ого ўзери, бактырып алган ороөдор јыл сайын калан тölöör учурлу болгон.

Египеттин јаалы адатан алушчылары.

Құан абырага жеккен атту, әшүүлөрди сөгүп турды.

Азиядан олјолоткондор.

Жуулап алган ороондордон тоноп алган сүрекей көп јоёжённи фараон, жрецтер ле јуу керегин башкарып турган бийлер бойлоры ортозында үлежип алатаандар.

Фараон олјолоп алган јоёжёнин јаан үлүзин „Амон кудайга“, јартап айтса, ѡргёөнин жрецтерине болуп беретен. Темдектезе, баштапкы јуу јорыктынг кийининде Тутмос Амон кудайдынг ѡргёözине мунга јуук кулдарды, сүрекей көп малдар ла күштар, алтынды, мёнүнди, база баалу таштарды, Сирияда ўч городторды, Египетте тоозы јок јалаңдарды ла садтарды сый эдип берген. Ондый ок сыйларды Амоннын ѡргёөзи Тутмостын кийининде тургандардан ўзўк јоктон алып турган. Амоннын жрецтери Египётте сыранай бай улус боло бергендер.

Фараондордын тонокту јуу јорыктары јанысла јуулап алган ороондорын, јурт албатызын јоксырадып турган эмес, је Египеттин бойынын да крестьяндарын јоксырадып турган: черүни тударга калан өзүп, әр улустардын көп сабазын јууга алып турган јалаң ижинде иштеер улус јок болгон. Је јуу Египеттин бийлерине, жрецтерине, база каанннын бойына астамду болгон, неинг учун дезе, тоноп алган јоёжо олордын колдорына кирип турган.

**Государствоны
башкарары.**

Саду.

Тутмостын јуу јорыктары болгон кийининде Египеттин каандығы сүрекей ёскён. Жағыс визирьге бастыра керектерди башкааррага уур болгон, онынг керегинде эки визирь табылды: бирүзү түштүкте, экинчиизи түндүкте башкарып турган.

Казначайствоның начальниги, визирьдій оқ бийик күндіде турған. Ол жолоткон јерлерден алған бастыра байлық төлүни крестьянлардан жууп турған бастыра каландар казначайствоғо кирип турған.

Египетке жаан кирелтени саду да берип турған. Египет жаар жүзүн-жүр ороондордың коюйымдары жуулыхатандар. Экелген товарларды озолодо каанга садатан, каан садып албай артырганың базарда садарға кем жок болғон. Садуның шылтуузында Египетте башка јерлердин товарлары табылып қелген: чоскыр тұқ бөстөр, алтын ла мөнүн айак-казандар, жуу јепседлери, жакшы жытту майлар, карала қысылтым сары агаштардан әткен кеелер ле база өскө дö немелер. Египет сырьёны: агаштарды, металлды, база өскө дö жазалға керектү немелерди бойы жаар жуунадып турған.

Египетте саду фараонның ла бийлердин колдорында болғон. Садуда өргөйлөрдин учуры ондық оқ жаан болғон. Оның кийининде өйдөги откөн жуулар Египетти оноң до бай әдіп салды.

§ 9. Хеттерле тартыжу. Рамсес II.

Хеттер. Египеттен үзүк жок жуулажып турған албатылар ортозында жуучыл хеттер аныланып турғандар. Бу уктар Галис сууның жаланында, Кичү Азияның тууларының жауларында ла капчалдарында жаткандар, Хеттердин государствозы мында жаңы әрадан озо, 2000 жылдарга жуук өйдө төзөлгөн. Хеттер керегинде бис бу ла жуукта, 30 жылга жуук кайра өйдө, казып тапкан немелерден билип алганыбыс. Ол немелерди казып турар тужында, хеттердин столицазының јемирилени ачылған. Ондо искусствоның көп произведениялери, база той балкаштан әткен табличкалардан шаашқақ кеберлү бичиктери табылған.

Бу памятниктерле хеттердиг жүрүмнин кебери жарталған.

Хеттер қыра ижин иштебегендер, нейнин учун дезе олордың јерлері ол ишке ас жарамыкту болғон. Олордо мал азыраары ла садтар отурғызыры өзүмдү болғон.

Хеттер айылдаш жаткан албатыларла жаантайын жуулажатандар. Олор жуу јепседлерин чечпейтендөр, база жуу јорыкка качанда болзо, белен болгондор. Хеттер көп уктарды бойлорына бактырып алғандар. Олорго Кичү Азия баккан болғон. Жаңы әрадан озо XV чактың учында хеттер түндүк Финикияда бектенип алып, Палестина жаар кирерин баштагандар. Олор египтанияндерге сүрекей ширтимелдү коркыду боло бергендер. Жууларда үйадаган Египет бойының колында, Сирияда тудуп турған јерлерин жылайткан.

II-чи Рамсес. Жаны әрадан озо 1300 јылга јуук ёйдö Египеттеги ширеезине II-чи Рамсес отурган. Ол кöп тоолу база ийделү чөрү јууп алып, олорды хеттерле јулажарга жангаксыбай баштап барган. Египеттин жерүзинде жалдаш алган јуучылдар—ливиецтерле нубиецтер эмди кöп болгон.

II-чи Рамсес жерүннеги бажына түрүп алып, Сирия даар уланган. Ол хеттердин каанын бир согултала оодо согуп саларга сананган. Же онынг ол шүүлтезинен неме болбой калган. Хеттердин кааны Рамсести Оронто суудагы Кадеша городтын жанында сакып алган. Качан Египеттин жерүзи Кадештин жанына јуктап келерде, кöп тоолу чөрүзи египеттин озочыл отрядын бölö курчайла каанын бойын арайла олжолоп албаган. Ол бойынын бöкөзининг шылтуузында јеткерден айрылган. II-чи Рамсес сыны эки метрге јуук, улу кижи болгон (ондый болгонын онын мумиязынағ кöфö бодоорго келижер). Египеттин јуучылдарынын ат-нерелүзи ле фараоннын јүреккири шылтуузында, египтиандар ѡштүн курчадузынан айрылып, тескерлегендөр. Бу тушта Египеттеги кöп тоолу јуучылдары Кадештин тёзинде олгөндөр.

Оргөөдö турган жалканчык поэт Кадештин жанында болгын јууны Рамсестиң жаркынду женүзи эдип кöргүсken. Же бу јуунын кийининде жерүни жаныдан катап јууп, ју јорыкты ойтто баштабаганча болбос болды.

Фараон эмди öскөртö эдер деп шүүнч. Ол, Египет ле талайла тил алыштарга эптү болзын деп, талайда жакалай турган городторды энг баштап бойынын колына бектеп алды. Онын сонында тоолу јылдардын туркунына алтам кийинен алтап, ич жанында түймендердин шылтуузында уйадай берген хеттерди Палестинадан ла Сириядан чыгарып, Евфрат суунын жаланына жетире жеткен.

Амыр-энчү Жуу II-чи Рамсес ле хеттердин кааны ортозчин-договор. да амыр-энчү договоры ажыра токтогои. Бу договор айынча бу эки каан бойы бойлоры ортозында ўргулыгиге амыр-энчү јадар болуп јөп тургускандар Олор, каный бир ѡштү олордын бир бирүзине келип табарза, эмезе восстание чыкса, бойы бойлорына болышылаар болуп молжулан-

II-чи Рамсестиң статуазы.

тандар. II чи Рамсестин јузы Египетке Палестинаны ла Сирияның түштүк бөлүгин ойто јандырды.

Ондый да болзо, Палестина ла Сирия Египеттин колында удаганга артпады. II-чи Рамесес ёлгөн кийининде удавай, Египетке јаны күкүрт түшти. Түндүктен, јер ортозындагы талайдын ортолыктарынан, талайдын албатызы табарып келди. Оның бир ёйдо күнбадыштан Египетке ливийский уктар табардылар. Бу јаны ѡштүлерден фараондор јүк арайдан удуразып турдыштар. Сирия ла Палестинаны олор бойлорының колдорына артырып алар аргалары јок болды. Египеттин ийде чыдалы ўзилип калган болды.

§10. Египеттин алдынан бойы турганының учы.

II-чи Рамесес фараон тужында Египет бойының ийделү күчтүй болорынан јаны көдүрилериңе јеткен. Ол тужында египтянндер кичү Азияда јаткан ийделү албатыла-хеттерле табарышкандар. Хеттер ийде-күчи јанынан египтянндерден коомой эмес болгондор, је Рамесес хеттердин ончо табаруларын кайра чапкан. Ондый да болзо, Рамсестин кийининде ѡскө уктар (талайдын албатылары) Египет jaар улангандар, калганчызы бойының колында турган јерин табынча јылыйтып турда берди.

**Классовый тар-
тыжуның кур-
чыгани.** Азиядагы мензинген јерлерди ычкынганынан улам јуу керегин башкарып турган бийлердинде жрецтердин кирелтелери астаган. Оның керегинде крестьяндарга салып турган каландар онон көп болуп көптөгөн, кулдарды дезе онон кыйынду кулдан-гандар.

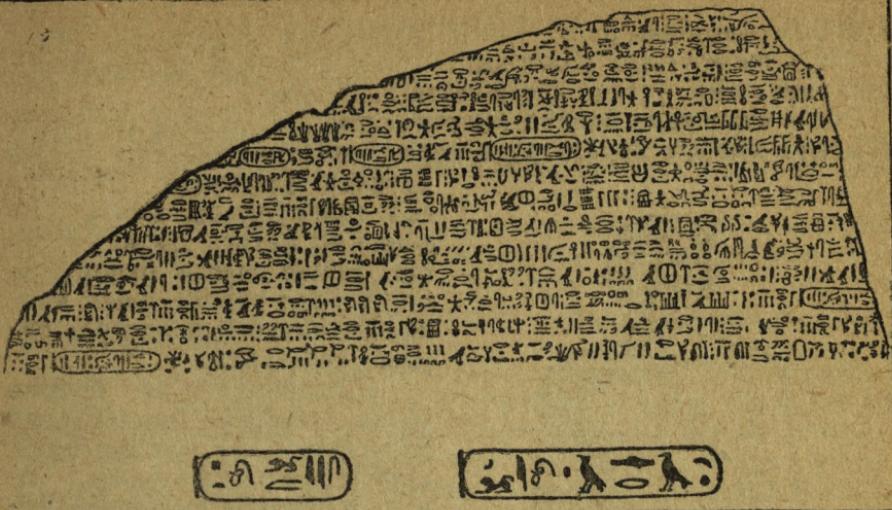
Мының бажында јаны эрадан озо 1200 јылга јуук ёйдо оропиниң ичинде түймеең башталган. Восстаниелер боло берди. Бир катап јанды Сирияда чыккан ѡскө јердин кижизи колына алып алган.

Восстание эткендер бойлорының ээлеринин јўёжёлөрин тоноғылап, база ёргөйлөрдин јўёжёлөрин былаап алгылап тургандар. Јебрен ёйдөги папируста Сириядан келген јанды алган кижи бойының нөкөрлөрин бириктиргени айдылган. Олор ёргөйгө каный да сый экелетенин токтодып салгандар.

Оропиниң ичиндеги восстание эткендерле тартышканы ла тыш јанынан табаргандарла удуразшканы Египет кааның тергее-јуртын уйададып салган. Египет табынча тамла уйадап, учы-учында тыш јанынан келген ѡштүле удуразжар чыдалы јок болды. Удаган јок Египетти түндүктө Ливийский уктар олжолоп алгандар, түштүкте дезе нубийский уктар бактырып алгандар.

Египет телекейдин державазы болоры токтоп калды. Оныла бир аай жрецтердин јаны тыныди. Фивада жрецтер государствоның башкарузын бойлорының колдорына алгылап алды.

Саисский ёй. 671 јылда Египетти Тигр сууның орто агынын якалай* јаткан ийделү јуучыл Ассирия государство бактырып алган. 20 јыл ѳткөн кийининде ассириецтерди Саис городтын номархы Псамметих чыгара сүрген. Египет то-

Иероглифический бичкүтү таш: алтыгызында Птоломейдин^и ле Клеопатраны^и аттарын бичиген иероглифтер.

олу ёйгө жайым государство боло берди. Псамметих онын кааны болуп алган, Саис город дезе онын столицазы болды.

Бу ёйдо бойлорынын товарларын Египеттин ажына толып аларга келгилеп турган греческий садучыларла египтянивдер саду баштадылар. Саистин^и каандары бойлорынын садуларын Кызыл талайдын жарадында жаткан африканский ыраактагы областарла элбеткендөр. Олбор Нилдин күнчыгыш коолын кызыл талайла колбоштырып турган канал каскандар. Саисский фараондордын бирүзинин-Нехононын жакарузы аайынча бу каналла бир канча тоолу финикийский керептерди түштүк жаар, Кызыл талайга аткарган, финикиянын талайчылары Египетке ўч жылдын бажында Орто јердеги талайла жанып келгендер.

Африканы эбиреде јорыктайтан јорык-јебрен ёйдо эн баштаа онойдо јорыкталган болгон.

Египетти Египеттин бийлери ле садучылары крестьяндар-
Персалар ды ла ремесленниктери чек јоксыраткандар,
жуулап алган- тыш жанындагы ўштүлериле тартыжарга Египет-
дары. тин^и чыдалы жетпей тура берген.

Јаны эрадан^и озо, 525 жылда Нилдин^и јаланын, ыраак күнчыгыштан^и, Персидский булуннын жаказында төзөлгөн жаны государство Персия жуулап алган. Египет Персидский каанын^и тергее-јуртынын^и областтарынын^и бирүзи боло берди.

§ 11. Египеттин культуразы.

Бичик чийүзи. Египтянивдерде бичик чийүзи жаны эрадан 3500
Папирус. жылдар озо табылган. Бистерге Египеттин бичик чийүзинин^и жүзүн-јүүр ёйлөриндеги бичик чийүзинин^и көп памятниктери жеткен. Египтянивдер көп сабазында, олорго

чаазының солынтазы болуп турган папируска бичийтедер. Оның керегинде папирустың сабын қыптай кезеле, олорды јелимдеп, би-рүзин бирўзининг устине катай-катај салгандар.

Оның кийининде онойдо қыпташ салганд папирустың қыптарын ullaشتыра канчала кирези узун керек, анча оқ кирезинче јелим-

дегилеп алатаандар. Папирустың толгууштари кезик арасында 40 метрге јелип туран. Бичип салганд папирусты тулку эдип түреле, оның кийининде чичке буучактарла буулап салатандар.

Египтяниндер эн баштап журук кеберлү темдектерле бичигендер. Ол темдектердин аттары Иероглифтер. Папирустарга көп сабазында иероглифтерле бичибей, журук кеберин јылыйтып салганд түрген бичиир темдектерле бичи-тедер.

Египтяниндердин бичик чийүлерин эн баштап 1822 јыlda французский учены Шампальон кычырган.

Иероглифтер бүткүл сөе- төрди, эмезе оир канча буквальарды бириктирип салганды-

көргүзип жат. Оноң башка 24 иероглифтер бар, олор танынан букваларды көргүскилеп жат. Ондый болордо, Егишеттин бичик чийүзи колболышту (бир түчей эмес) болгон. Оадо бастыразы 700-тен ажыра тоолу темдектер бар болгон.

Египеттин бичигине ўренип алары, бистин бичикке ўренни аларынан ууры жарт. Бичип ўренер школдордын ўренчиктери жайым бичиир болуп ўренип аларга беш алты јылдардан ўренетендер. Уур ўредү тушта, уулчактарды бир канча катаптан кыйнайтандар. Египтяниндердин тетрадтары-папирустардын жакала-рында мындык кеп сөстөрди бичип салгана на јаантайын табарадыбыс: „Уулчактардын кулактары олордын сырттарында. Оны качан согуп турган тушта, ол угуп жат.“ Бичиичи болорго сүрекел астамду ла күндүлү болон, онын керегинде ўренчиктер бастыра-бу шыраны керекке бодобойтондор. Бичиирге ле кычырагра әлден озо байлардын ла бийлердин уулдары ўренгендер, онызы жарт. Егишеттин крестьяндары бичикти билбegenдер.

Литература. Бичиктер ле ёскö дö документтерден ёскö бис-ке Егишеттин литературазының көп произведениелери жеткен. Фараондор ло бийлер куучындар угарын сүй-тедер. Фараодор ло бийлердин сүүген произведениялерди би-чиглеп, олордын межиктерине сөйткөриле кожо салатан.

Кереп оодыларда кыйналган керегинде повесть сыранай текші танылу болгон. Ол бичкте, каан керепле Кызыл талайла рудниктерге аткарған жуучыл шыралаган керегинде айдылған. Жолой јаан јоткон болгон, кереп талайдын түби јаар чөң берген, жуучылды дезе јылан каан жұртап турған јаражы кайкамчылу ортолықта чыгара соккон. Ол жуучыл јыланның јеринде торт айдын туркунына, оны аларга Египеттен кереп келгенче, анда јаткан. Каан-жылан бойының айылчызыла айрылыжар түшітә әзендейши туруп фараонғо сый әдип, ого јарап жытту баалу ағаштың майын слонның сөбөгін, кижи кийикти ле јұзұн-жұр өскө дö көп немелерди берген. (Бу чёрчөкти бичиген папирус Ленинградтың әрмитажында бар).

Каандарла бйлер база бир вельможаның Синухеттін кайкалду жүрүми керегинде куучунды сүрекей сүйітіндер Синухет фараонның кыйнаарынан коркуйла Египеттен Сирія јаар качкан, ол ондо көп жылдардын туркунына јаткан; Онон ары, Синухетке фараон ойто јанып келер жоң бергенче, қанайда кыйналғаны бицилип јат. Качан Синухет Египетке јанып келерде, фараон оның ончо јоёжөзин ойто табыштырып берген.

Кайкамчылу кайкалдар эткен жрецтер ле қудурчылар керегинде, бйлорының сүүген фараондорына болужып турған күдайлар ла өскө дö көп чёрчөктөр бар болгон.

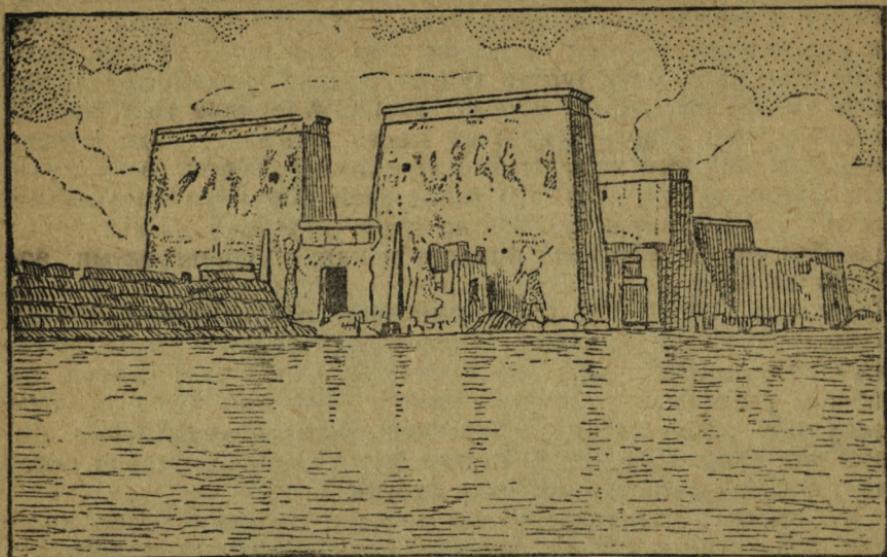
Албаты бу литератураны билбеген, же балыкчыларда, малчыларда, жүк тажыйчыларда, крестьяндарда бйлорының коғондоры ла чёрчөктөри бар болгон. Темдектезе, крестьяндар аш сөгор түштә, ашты тепседиц турған чарларын ичкерледе бастырып, мындык кожынды коғондогондор:

Бойыгарга согыгар, бойыгарга согыгар,
Слер, чарлар, бойыгарга согыгар.
Бойыгарга азыралга согыгар,
Ашты бойыгардың бийлеригерге
Бойыгарга амыраш бербегер,—
Бүгүн јыл серүүн эмей...

Архитектура. Египеттін өргөйлөри ле бийлеринин туралары кандай болгоны керегинде бистер әлден өзо журуктар ажыра бодоп аларыбыс. Ол өргөйлөр ло тураларды құйдирбекен кирпичтен ле ағаштан, кезик аразында дезе колонналары да пальмалардан әдилген Андый постройкаларды өй хоскоро үреп салған.

Өргөйлөрдин жайрадылгандары әмди де турғанча. Олорды үргүлжининг тажынан, ак таштан, кумак таштан, граниттен эткен. Үстин тудам папирус кеберлү, әмезе лотостың чечеги кеберлү әдип кееркедип салған, чала јемирилген колонналарла бичикле журуктарла бектеген стенениң артканы бйлорының јараптарыла әмдиге жетире улусты қайкадып түрі.

Математика ла Астрономия јанынан египтянндер көп үредүни жуунадып алғандар, ол үредүни тузаланып календарь јазап алдып, база оныла бойыцын хозяйственный үжинде тузаланар артаду болгон.

Египетте Исаиданың өргөбзи.

Медицинада онойдо ок јаан јенүлерге јеткендер. Кижининг сөёгин јұды ас әдип кадыргандары египтяниндерди кижининг әди-каны канайда бүткенин билерге арга берди.

Египтяниндер бичик бичири, литература, наука ла искусство табылғаныла јебрен өйдөги албатылардың баштапкы тоозында турған, албатылардың бирүзи болғондор.

II. ЭКИ СУУНЫҢ ОРТОЗЫНДАГЫ ЈЕБРЕН ӨЙДӨГИ ГОСУДАРСТВОЛОР.

§ 12. Эки сууның ортодогы түштүк, оның ар-бүткени ле јурт албатызы.

Тигр ле Евфрат суулардың жаланында албаты Египетте чилеп ок база јебрен өйдө табылған. Ол жаланың ады эки сууның ортозы, әмезе Месопотамия (ол әмезе эки сууның ортозындағы жалан). Јебрен өйдөги государстволор түштүк эки сууның ортозының блүгінде Персидский булунда төзөлгөн.

Месопотамияның ар-бүткени Түштүк Месопотамияның жери, Египеттеги жери чилеп ок суактары јогынан аш түжүмин берип болбос. Ондо жарым жылдан ажыра чык сүрекей көп түжет, арткан өйдө коркушту каан турат.

Эки сууның ортозының түштүгінде ноябрьда ла декабрьда үзүк јок жааш жаап, жерди кезиктей сас әдип чейилтет. Жааштардың кийининде жер курғаарга жетпей, март айда Тигр ле Евфрат кирү болуп жаанайдылар. Суулар жараттарынан ашқылап, сүрекей жал-

бак жерге жайылат, суу сүрекей оройтып тартылат, бойлорының жараттарына жүкле август-сентябрь айларда ойто киргилейт.

Суулар кирүй ойдö, база оның кийининде ноябрь айга жетире каан күндер турат. Јердин кургаары бир түнгөй эмес. Бийик јерлер түрген кургап, таш кеберлүү кадып, онның сонында јарыла берет. Жабыс јерлер суу туýукталыш туруп, база саастар болуп сомдолгылап, састанын калтырак оорузын таркадып турат. Онның керегинде эки сууның ортозының түштүгинде јакшы түжүмдүү аш жууп аларга, сүрекей көп иштенер керек.

Сууда эткен Сууда эткен јепсел эки сууның ортозының түштүгинде јебрен ойдöги јуртаган албатыш умерлер

каан жылдарда сууны чеберлеп аларга, сүрекей көп колболу јепсөлдер әдип алгандар.

Сууның башташы јепселин әдерин шумерлер государство башталарынан озо, качан олор сёökтү обшиналар болуп јаткан ойдö баштагандар.

Олор кыралу јаландарын, огородторын база садтарын суу ѡдүп болбос тыгыш буунтыла күрчап алып тургандар. Онон башка көп тоолу каналдар каскылап алгандар. Шумерлер бойлорының тураларын, бөргөйлөрин ле храмдарын, суу кирүй ойдö сууга алдырас әдип, онотийин бийиктедип салган јерлерге әдип тургандар.

Јердин кыртыжы күбүр болуп турган шылтуузында, каналдарла буунты күреелер јенил јемирилип, олорды балкаш ла кумактар туй бүркеп салатан. Онның керегинде олорды ўзүк јоктон кичееп көрүп турарга керектү болгон.

Шумерлер бойлорының кыраларында арба ла буудай салып маалаларында согоно, огурчын база ѡскö дö овоштор ѡскöрип тургандар: садтарында финиковын пальмалар ѡскöндөр сууның балкажы јерди бүркеп турган шылтуузында эки сууның ортозындагы јаландар сүрекей түжүмдү болотон. Эки сууның ортозының эн учурлу јоёжози јер болгон, анда агаштар да, јерден казып алар баалу јоёжо дö јок болгон.

Эки сууның ортозының бириккени. Шумерлер городтор—государстволор болуп бириккителендер. Шумерлердин городторынан эн иле болуп угulyп тургандары Урук, Ниппур. Ур, Лагашла ѡскöлөри де болгондор.

Кажыла городтын—государствоның бажында башкаручы Патеси турган, ол бийлерле кожо башкарган.

Албатының көп сабазы крестьяндар, ремесленниктер ле кулдар болгон городтор ортозында ўзүк јок јуулар болуп туратан, жыла город јердин јакшызын былаап аларга умзанатан, шумерлер олордың күнчыгышта јаткан Элам государство до јуулажып туратандар жана эрадан озо 2750 жылга јуук ойдö, Аккад областтын (шумерлерден түндүк jaap) Саргон деген башкаручызы эки сууның ортодогы бастыра городторды жаныс кааның тергее-јурты әдип бириктирген. Саргон шак бойын јер ўстинин

„төрт талаларының кааны”, деп адаган, ненин учун дезе, ол бойыншын государствозын ончо талазынан кенидип алган.

Же бириктирип те алган кийининде, јуулар токтободы. Күнчыгыштын тууларда жаткан јуучыл укту јучыл уктар ўзўк јок табару әдиپ, эки сууның ортозындагы государстввоны јаныс катап јуулай алгандар әмес.

13. Вавилон каанын тергее-јурты.

Вавилон каанын тергее-јурты. Хаммурапи каан.

Эки сууның ортозынын гүндүк јаар Тигр менен Евфрат суулардын сыны бойы бойлорына јууктажып турган јерде, Вавилон город јадыры. Ол эн баштап кичинек турлу јер болгон. Же онын кийининде Вавилон садувын төс јаан јери боло берген, ненин учун дезе, ондо күнчыгыштан күнбадыш јаар барган караванный көп ѡолдордын белтири болгон. Онын сонында Вавилон бүткүл государствовонын столицазы боло берген. Вавилонинин эн адь чыккан кааны Хаммурапи болгон (бистинг эрадан озо, 2067-2025 јылдарда). Ол бойынын јанына эки суунын бастыра түндүгүн бириктирип, шумерлердин городторын бойына бактырып алган. Вавилон каачнын тергее-јурты шак онойдо төзөлгөн. Хаммурапи бойын база онойдо ок „јер ўстинин төрт талаларының кааны“ деп адаган. Вавилон Хаммурапи тужында эки сууның ортозынан эн јаан, байлык ла культурный города болгон. Вавилонинин адь аайынча эки сууның ортозынын бастыра түштүги Вавилония деп адалар болгон, онын јурт албатызын дезе,— вавилоняндар деп адаган. Вавилон каанын тергее-јуртыны областтарын ла городторын каан тургускан наместниктер башкарғандар.

Хаммурапинин закондоры. Хаммурапи бойынын государствозвына закондордын јаан јуунтызын тургускан. Ол закондорды кара таштан эткен бийиги 2 метр, айланыразы 1,5 метр столбодо бичип салган. Ол таштын ўстин бастыразын закондордын статьяларыла бичип салган болгон. Столбонын бажында каанын жаргызын корулайтан күн кудайдын сүриле, онын алдында Хаммурапи каанын сүриле јуруктап салган болгон. Ол таш столбо Парижтин Луврский музейде чеберленип жат.

Хаммурапинин закондоры хожайствонын ла биленинг јүрүмийттөкүрериле жакылталардын јуунтызы болгон. Ол закондор кулдарды мензингендердин јилбүлерин корулагандар. „Кажы бир кижи бойынын туразында каанынг ол эмезе тегин гражданин кажы бир кижиинин качып јүрген кулын жакырза, база онын бийинин иекелтези аайынча табыштырып бербезе, ол туралын ээзиим болтар бер учурлу деп закондор айдалган.

Кул бастыра бойы бойынын ээзининг колында болгон, онын ишин кыйалта жок бүдүрер учурлу болгон. Кул бойынын ээзине багынбай турганда, онын кулагын кезетендер.

Журт албаты. Каанга, јаан бийлерге ле жрецтерге кулдардан
Саду. башка онайдо ок крестьяндар ла батрактар иш-
теп түргандар. Ээлэр бойлорнынг јерлерии
кешиктерин кичинек бөлүктөр әдип бөлүгилеп, крестьяндарга арен-
дага сүрекей уур ээжилүү молдула беретендер, јерди арендага
алган кижи јердин ээзине јууп
алган ажынын уч үлүзининг
бирулүзинен аль птал ортозы-
на јетире төлөөр учурлу, сад-
тан иштеп алган-јууган ажы-
нын уч үлүзининг эки үлүзин
ээзине берер учурлу болго.

Јери јок крестьяндар ас-
жалга болуп, күндүк ишке јал-
данатандар. Олорго јадарга
сүрекей уур болгон. Крестьян-
дар кулдарла коштой көй то-
олу каналдарды ла буунты-
чарды онду-башту әдип тудар
ла уур кошторды тартар „ка-
аннын“ уур иштеринде“ кый-
алта јок түрүжар учурлу бол-
гандор.

Городтордын ремеслен-
никтери јайым болгондор, је
олор бүдүрер болуп алган
иштери учун закондо тургу-
зылган баанаң артык баа алар
учурлары јок болгондор. За-
кондо тургузылган баа сү-
рекей јабыс болгон.

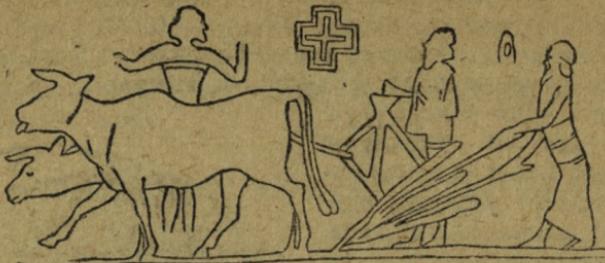
Жрецтерди ле садучыларды закон кандый да јанынаң кыс-
табай турган. Олор јайым садыжып, јаан јоёжёгө јединил тур-
гандар. Олор оок зэлтерге ашты ла акчаны төлүгө (ссуда) берге-
ничен улам, база байып тургандар. Ссуда алган кижи, онын учун
ээзине 20—30 процентке јетире астам төлөөр учурлу болгон тө-
лүни төлөп чыдабаган кижи, төлүгө берген кижиге уч јылга
кул боло берeten. Хаммурапинин законы аайынча ондый төлүгө
түшкендөр ойто јайым болор учуры бар болгон, је јоксыраарынаң
ла байлардынг уур кыйынынаң корулап алатан бир де закон јок
болгон.

**Үзүк јок ту-
рар черү. Ва-
вилонды јуу-
лап алганы.**

Вавилон каанын тергее јуртында үзүк јок турар
черү бар болгон. Йуучылдар военный службада ту-
рганы учун каан олорго бир кичинек јер беретен.
Йуучыл јууда јүрүп өлзö, ол эмезе черүден бойы-
нын ижине табыла јүре берзе, ого берген јерди
ёссо јуучылга берeten. Йуучыл адазы өлгөн кийининде, онын
уулы јуучыл боло берзе, адазынынг тузаланган јерин ол алатан.

Хаммурапи каан ла Шамаш кудай.

Вавилонский салла.

Жуулу јорыктар ёйинде, ўзүк јок туар черүге болуш эдиг крестьяндардан ополчение јуутан.

Каландар ла каанын иштери жарт албатыга уур кыйын болуп турган. Жоксыраган крестьяндардын ла төлүге түшкен кулдардын тоозы тамла көлтөп турган. Жоксыраган крестьяндар чеरүнинг ортозын толтырып болбогондор. Хаммурапининг кийининде түрган каандар табарып турғач шаштүлерле чыдамалду тартыжар көп тоолу черүни тургузар аргалары јок болгондор. Онын учун жаны эрадаң озо, 1775 жылга жуук ёйдо Вавилонияны, кочкүн уктар күнчыгыштын бийиксү јерлеринен қелген Касситтер јуулап алгандар. Касситтиг каандары ороонды 600 жылга жуук башкарғандар. Онын сонында Вавилония Ассириянын колына кирген.

§ 14. Ассириянын јуулап алганы.

**Ассириянын
јурт албатызы
ла ар-бүтке-
ни.**

Ассириецтер эки суунынг ортозынын түндүк бөлүгинде Тигр суунынг орто ағынында јаткандар. Ассириянын эң жебрен ёйдөги столицазы Тигр сууда турган Ашшур город болгон. Ассириецтер вавилонский тилге түней тилле куучындашкандар. Олордын государствозы жаны эрадаң озо, III мунг јылдын баштапкызында төзөлгөн.

Тигр суунын жаланында ассириецтер жер ижиле иштенгендер, туулардын кајуларында дезе мал оскүрип, ан андаарыла јуртагандар. Онын үстине күнчыгыш Ассириянын туулары казып алар јоёжөлө сүрекей бай болгон Оndo јес, корголын, мёнүн, анчадала темир руданы казып турган. Ассириецтер темирди јазап жарандырарына ўренип, онон жарт хөзяйствонын јепселин ле жуу јепсelleрин эдип тургандар. Ол жанынан олор, айылдаш јаткан, темири јеткил эмес ороондорго көрө, сүрекей аргалу айалгада јаткандар. Ассириянын каандары јуулажып, јорыктап, база әлбек јерлерди јуулап алгандар.

Үүр ла јеткерлү аңдашка таскагандары ассириецтерди чыдамай, жалтанбас јуучылдар эдип турган. Олор туулардын, Тигр суунын жаланына түжүп, ондо журтап јаткан уктарды бойлорына бактыргылап, олорды бойлорына иштеттирип тургандар.

**Тиглат-Паласар (бистиг эрадан озо
745-727 жылдарда).**

Табынча ассириецтер јуулажарын тамла ичкеериледип, Јер ортодогы талайга једип турғандар. Бистиг эрадан озо, VIII-чи чактың ортозынаг ала, јен ўлү откүрген јуу јорыктары Ассирияның ийде чыдалду јуучыл дөржава эдип салды.

—Паласар болгон. Ондо ўзүк јок турар канча-канча ондор, мундар тоолу черў бар болгон. Оны „кааның түүнтизи“ деп адайтан. Чөрүге кажыла ассириец байынан ала, бир де карыш жери јок јоктузына јетире кирер учурлу болгон. Јуучылдардың наградазы тоноорго берилетен јуулап алган бай јёбжö лö олжо-логон городтор болгон.

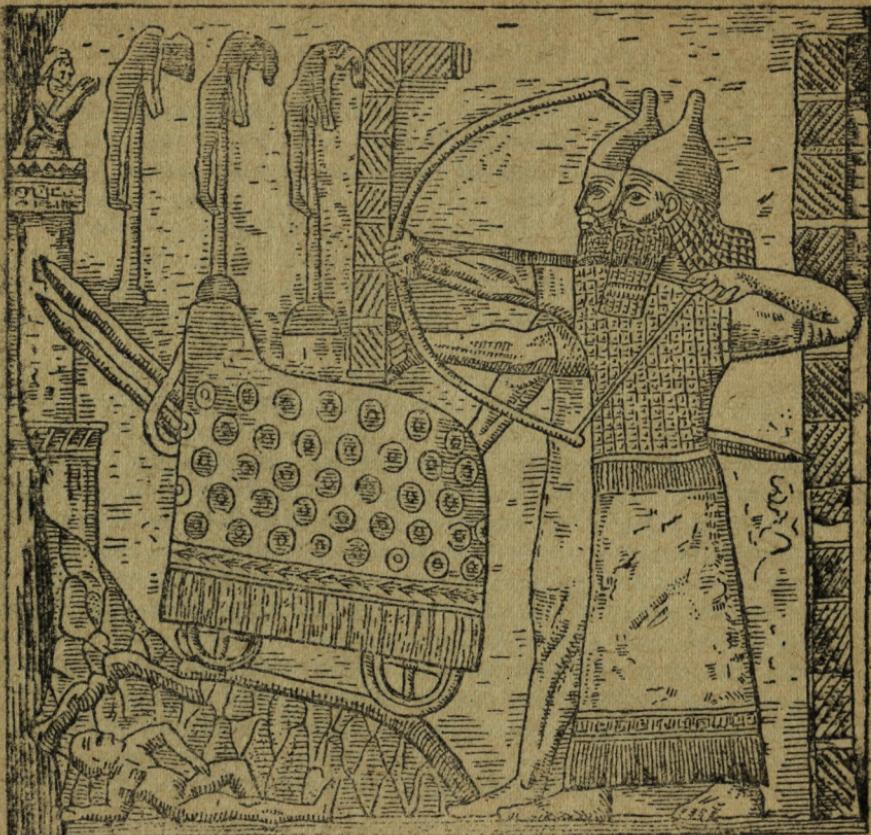
Черў.

Jaan јуучыл јорыктар тужында каан бойының ўзүк јок турган черўзине болуш эдип, анылу ополчение јуп туратан. Бай ассириецтер јуучыл абыраларга отурып, ол эмезе таң атту атанатандар. Серееле, јыдала ўлдүле, јааларла, саадактарла јепсенген крестьяндар јойу јүрөп черүге киретендер. Эн јоктулар јуу јепселин кааның складынан алатаан. Күлер күйактар јуучылдарды биштүлердин саадактарынан ла таштарынан корулайтан. Ассириецтердин күйактары сүрекей jaan болгон, онын учун күйактар алып јүретен анылу отрядтар бар болгон, олор баштапкы јергелүде јүретендер.

Ассирийский јуучылдар кааныңjakарузы ажыра јазап салган, jakши ѡлдорло түрген јүретендер. Јуучылдарга сууларды кечери уур керек эмес болгон. Олор тереден эткен таарларын кейле толтыргылап, олордың болужыла сууны кечире эжинетендер. Ол ок таарларла күрлер эдептөндөр. Колбоштырып салган таарларды

Кейле толтырган таарларла сууны кечире эжингилеп турған ассириецтердин јуучыллары.

Ассириецтердин Тиглат-Паласар кааны городты јуулап алып тұры. Каан-
адында городтың стеңелерін оодып турған тарап. Үстинде ол жолқоидорды
отурғызып салғаны.

Суу жечире тартала әлордың үстине ұрбагалды жайып ийетендер. Аңдый күрлерди уур абыралу отрядтар да кече беретендер.

Ачык жууда ассириецтердин тиігир адышту саадактарынан, база абыралу аттарлата барған коркушту согылтазынан коруланар арга жок болгон. Ассирияның жуучылдарынан городтордың бийик стенелери онайдо оқ күйак бөлуп аргадабайтан. Олор жуулап келген городты курчап ийеле, оның ичи жаар таш мергедичилерден уур таштар мергедегилеп, ол әмезе күйүп турған смолалу көнөктөр мергедейтендер, шибеениң калың стенелерин олор тарапта оодо соготондор. Онызы јесле күйактап салған, ары-бери жайканар әділ кыңызға илип салған сүрекей жаан тоормош ағаш болгон, оны жайқап, стенени согуп туратан. Оның

кайининде ассириецтер стенелерге узун текпиштер тургусылап, оныла городтын ичине киретендер.

Жуулап алган ороондорды кулданганы. Кажыла женүнг кийичинде ассирийский каандар, жендирткендерди кыйнагылай туратандар. Мундар тоолу олжого киргендерди казыкка отургуза кадайтандар. Ол эмезе баштарын кезетендер Ондор мун тоолуларды Ассирия жаар аткарғылап, ондо форды кул эдии садатандар. Тоноттырган жерлерден јустер мун тоолу малдаңды айдагылап, сыранай көп алтынды, мөнүиди, жести, слоннын союктөрин ле өскө дö баалу немелерди апарып туратандар.

Бойының бек дисциплиналу, жакшы ўредүлү чөрүзиле Тиглат-Паласар жаан женүлерге жеткен. Ол бойына Вавилонияны бактырган, Сирияны жуулап алган, Палестинанын еврей каандарына албан калан салган. Тиглат-Паласар Египетке жеделе, онын границазында египетский фараоннын чөрүзин тоскура соккон. Түндүкте ол Урарту каанын тергее жүртүна жеткен, онныз ассириецтердин жаантайын ўштөшкөн ўштүзи болгон.

Урарту каанын тергее жүртү. Урарту Закавказье де Ван көлдинг жаңында жаткан жуучыл уктар болгон Олордын төс ижи мал өскүрерий болгон. Олордын орооны металла бай болгон, урартулар бойлорынын күлерден жеткен немелериле жуу жепсөлдериле казан-эйктарла, атту-чуулу түмдү немелерле бай болгондор. Ассириецтер урартулардын бай жерлерин жаантайын жуулап, онон тоноп көп јөөжө экелип туратандар.

Же жаңы эрадан озэ IX-чы чакта урартулардын уктары жатыс государствного биригип алала, Ассирияны жуулаарын баштап, онын түндүк областтарын олжолгон. Урарту ийделү государство боло берген. Ол ѡйлөги каандардын бирүзи Менуа бойынын жерин өлбедин, түндүкте Закавказьенин кезик уктарын олжолоп алган.

Советский Армения да Еревань городтын жаңында әмдиге жетире урартулардын шибеелерининг жемиртүлери чеберленип артып калган, таштарында дезе Урартунын каандарынын женүлерин куучын-даган шаашкак бичиктерин көрөгрө келижет, эн жаан олжолой-чы каан Аргишти болгон, ол бистинг эрадан озо, VIII-чи чакта башкаргай. Ол Ассирияга удурлашкан женүлү жуу жо, жыкты 14 катап откүрген. Онын бичиген бичикгеринде, онын тоноп алган немелерин бичигени толо. Ол сыранай

Кескен баштарла балтирген ўштүрүп аткан ассирийский жуучылар

көп уулстарды ла сүрекей көп тоолу јоон ло оок малдарды олжолоп алган.

Сыранай көп једим-јёйжө Урартуны ийделү государствө эдип кубулткан, кааның тергее јуртының эң јаан да, јараш та города Ван көлдин јанында турган столица Тушпа болгон. Городты таштан эткен, стенеле курчап салган, оның ичи јаар канал казала, ичер сууны 80 километр јерден ағысан, нениң учун дезе, Ван көлдин суузы ичерге јарабас болгон. Ол Менуа тужында каскан канал эмдиге јетире чеберленген.

Качан Ассирияның кааны Тиглат-Паласар урартуларды коско-ро соккон кийининде олор Ассирияның јерин јуулаарын токто-доло, бойлорының Закавказье ге табаарарын тынтыкандар, урартулар каскан каналдар мында эмдиге јетире бар. „Урарту“ деп ат Аарат тууның адында артып калган. Ассирия урарту-лардың түштүк областтарын олжолоп алыш, бойның јерин ѡскө-дö јерлерле элбедин алган. Эң ийделү Ашшурбанипал каан тужында (VII-чи чак), ол сыранай элбек держава боло берген. Јеондый да болзо, јүзүн-јүүр уктардың (халдейлердин) та-барузына чыдабай, сонында Ассирия база јайрадылган.

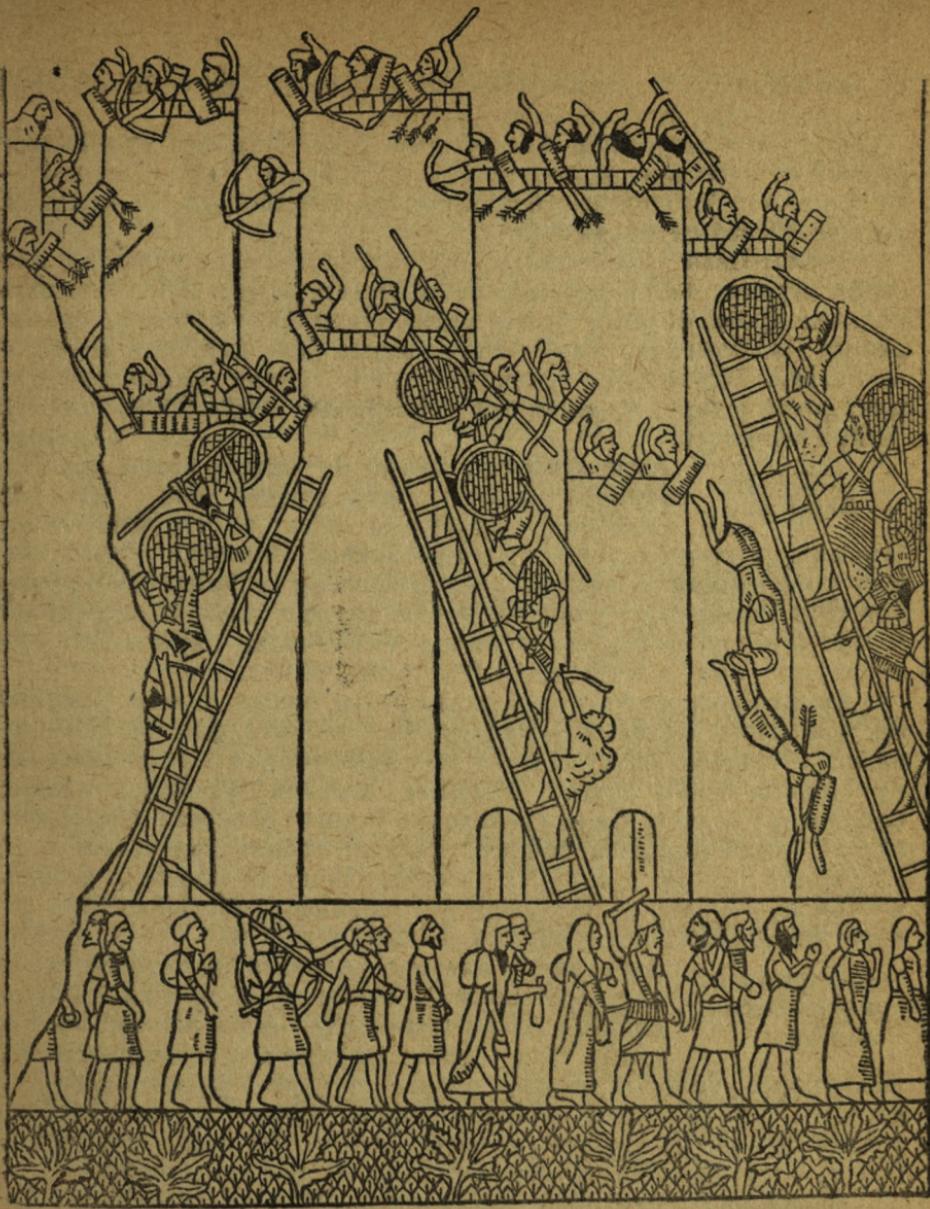
§ 15. Ассирияның јуучыл державазы ла оның јайрадылганы.

Журт Албаты-Ассирияның јаан бийлери ле жрецтери бойло-ның айалгазы. Ассирияның јаан бийлери ле жрецтери бойло-ның бай ийделеринин шылтуузыла, олорды каанга төлөөр каландардан ла ѡскө дö тölүлерден каан јайымдап саларына албанла једингендер. Ондый ок јенитени којойымдары көп болгон кезик јаан городтор алыш туратан.

Крестьяндар ла ремесленниктер јаан каландар төлөп турган-дар. Крестьяндар ажының кезик ўлү болжигин ле бир канча малдары беретендер, ремесленниктер калан ла пошлиналарды мён-үнле төлөйтөндөр. Оноң башка крестьяндар ла ремесленниктер кааның јол әдер, оргөөлөр лөшибеелер әдер ижинде јаантайын туратандар.

Каланды төлөббөгөндөр бойының јоёжбизин ээленин табынан айрылып туратандар. Олор байлардын колына түжүп, олордын алымду-кулдары болуп калатандар. Оның учун Ассирияда јаныслы олжолоткон кулдардың эмес, је ассирийский крестьяндардың ла ремесленниктердин восстаниези болуп туратан.

Үзүк јоктоң болуп турган јуулу јорыктардың шылтуузында Ассирияда кулдар сүрекей көп болгон. Олордын кезиктери кааның јуу керегин башкарып турган бийлердин, оргөөзинен ле бай којойымдардан бир эмеш јер алыш туратандар. Кулдар андый алган јерлеринде иштенип, оноң јууп алган аштарының көп сабазын ол јердин ээленине берип туратандар. Андый кулдарды оның колындагы јериле кожно, билезиле јаба садып туратандар. Кулдардың көбизи айылдың јалчылары болгон.

Ассириецтер городты јуулап алганы ла олжого алдырткандарды айдап тургани.

Олјолоп ал- ган ороондо- рды башка- рып тургани.

Олјолопалган ороондордо Ассирияның бийлери бойының черүэзиле кожо башкарып туратан. Олор ондый областтарды башкарып, онон албан калан јууп туратандар. Албан калан сүрекей элбек болгон: Ассириецтер бойлоры оны „уур калан“ деп адайтандар.

Олјолоткон ороондор Ассириялаjakшы ѡлдорло колболу болгон. Андый ѡлдорды анчадала јуу ѿткүрөр тузазына кичемел-

дү јазайтандар. Је ондый ѡлдорло којойымдар да бойының са-
ду каравандарыла тузаланып туратан.

Олјолоткон албатылар Ассирияның бийленгенине удурлажың
јаантайын восстание эдип туратандар. Кажыла каан, Тиглат-Па-
ласардан ала бойлорының бичиктеринде восстаниени казырланып
тыгыра басканың бичийтандар.

Тиглат Паласардың кийининде турган каандар тужында Ас-
сирия сүрекей әлбек держава боло берген, јебрен ѿйдөги күнчы-
ыштың ороондорының бастыразына јуугы Вавилонияны, Фини-
кияны, Палестинаны, Кичү Азияны керек дезе Египетти де олjo-
лоп алган. Ассирияның границазы Тигр сууның Сахараның кү-
мактарына жетире, Арменияның тууларының Персидский булунга
жетире чойилген.

**Ашшур-
банипал.** Ассирияның калганчы эң ийделү кааны Ашшур-
банипал болгон (јаны эрадаң озо, 668—626
јылдарда). Ол јуучыл каан болуп көп тоолу
јуучыл јорыктар ёткүрген. Ашшурбанипал бойының столицазы-
нын Ниневияның ичинде јенүни алгак кийининде олјолот-
кон торт каандарды јеккен абырага отурып алып тергеелерине
јортуп јүретен, городтың оромдорының ичинде олјолоткон јаң
билилерди түйук клеткаларга отургузып салатандар.

Ашшурбанипал бойының калдығынан башка анылу болунни
ол тужындағы ёйлин бичикчи ўренген кижизи болгон. Ашшур-
банипал Ниневиядагы бойының јаң ѡрѓөөзинде библиотека аны-
лу кыпшы болуп салган. Мынызы телекей ўстинде чындық
библиотека болгон. Ончо стенелерде ўстиги бажынан ала төмөн-
гизине жетире шаашкак бичиктү балкаш таблицалар салган ка-
йырчактар турган. Јүзүн-јүүр немелер бичиген (мифтер, истори-
ческий куучындар ла ѡсколори де) таблицалар бистингде ёйгө же-
тире чеберленип, оның учурын кычырып салган.

**Ассирияның
коскоро со-
ғылганы.** Ассирияның каандары бириктирип тозёгөн әлбек
государствозының ичибек эмес болгон. Ашшур-
банипал олгөн кийининде Ассирияның ийдези-
төмөн түже берди. Олјолоткон ороондор албаң
каандарды төлөбөй барды, черүге турарга јалдап алгандар
черүден јуре бердилер. Көп бай једим экелип турган јенүлер
токтой берген. Тонотырган крестьяндар черүде турар аргазы јок
болуп, государствоны корулаарга коомой ижемчи болды.

Вавилонияда бектенип алган иран уктар ла халдейлер Ас-
сирияга табару эткендер. Ниневияның јаны эрадаң озо, 612 јыл-
да олјолоп алгандар. Халдейлердин черүлери городко кирдилер:
өлордың јалтырашкан абырьлары оромдорло күзүреп турган-
дар. Ўзун јыдалу, канга қызара берген күнапкту јуучылдар јурт
албатыларды ёлгирип олордың мөйгүндерин, алтындарын ла ба-
алу јоёжлөрин тонсуп тургандар. Јаан бийлерди темир қынъы-
ла қынъылағылап салгандар, ѡскө јурт улустарды, балдарды да
бәлтиргендер, городты жайраткандар, каанның ѡрѓөөзин ѡртоб сал-
гандар. Алдында ийделү болгон государство жайрадылган, оны
јаны эрадаң озо 605 јылда чек жайрадып салган.

§ 16. Іаны Вавилон(Халдей) каанынг тергее-јурты.

Навуходоносор. Ассирияны халдайлер олјолоп алган кийининде, Вавилон база катап бай ла ийделүү город боло берген. Халдайлердин Вавилоннын эң адым чыккан кааны Навуходоносор болгон. Ол шулмус јуучыл болшы болгон, ол каан болуп турар тужында Ассирия бастыразы олјолоткон, Сирия ла Палестина бактырткандар. Навуходоносор Вавилондо көп тоолу ѡргөйлөр лө храмдар-ং ѡргөйлөр эттирген. Ол городты черүү тыгынып алыш болбос шибе эдип, калын стенеле курчаган. Вавилоннын жайрадылгаңынын арткан-калганы билстин де ёйгө жетире чеберленип артты.

Вавилонгород. Вавилон эмди бастыра күнчыгыш телекейдин садунын ла культурный төзи болуп калган. Мында јүзүн-јүүр ороондордын којойымдары јуулыхып тургандар. Город байыган да, әлбеген де, онын јурт албатызынын тоозы 100 мун кижиге жеткен.

Суунын он жаказында каанын ѡргөйлүү города, Мардуу күдайдын ла ёскө дө күдайлардын ѡргөйлөри турган. Мында жаан укуту бийлер ле жрецтер жаткан, жаан квартал бар болгон. Каанын города городтын ёскө болүгинең каналла бөлүү салган.

Каналдын ла городтын стенезинин ортозында ремесленниктер жаткандар. Мырылышкан чичкечек оромдордо ло переулкаларда олордын жаан эмес, күйдирбекен кирпичтен туткан туралары туратан.

Вавилоннын саду эдер площади воратанын ары жаңындагы жаланда, Евфраттын ла каналдын ортозында болгон. Ол воратанын „каанын“ деп адалган кош тартар жаан јол барган. Садунын јолдоры болуп турган јолдор ло каналдар Вавилоннын бастыра ороонына барып турган.

Навуходоносордын кийининде, јүс јыл ёткөн сонында Вавилонго греческий историк Геродот јүрген. Ол бу городты мынайда бичиген:

„Вавилон элбек жаланда туры, онын кебери төрт булунду, ол каяжыла булууннын чойё барган узуны 120 стадийден болгон (20 километрге јуук). Городтын жааны ондый. Биске танылу городтон көрө, ол сырангай жарааш эдилген. Вавилонды элден озотерен, әлбек суула толуп калган канал курчаган. Городты айланыра кирпичтен эткен смола кеберлүү массала тудуштырып салган стена курчаган. Стенеде онын эки жаказында жаңыс этажту башнялар тургузып салган, олордын бирүзи бирүзине одош, олордын ортозында төрт аттар коштой ёдөр ёткүш артырып салган. Стенеде воротаны бүткүл жестен эткен, јес тегеликтөрле артпакту 100 ворота бар“

Иранда чыккан база туулардын агаштарына тазыккан бойынынг эмегенине Семирамидага каан „илип койгон садтар“ этсинг деп жакару бергенин Геродот онон ары куучындейт. Илмекте турар деп, ол ненин учун адалып турган дезе, ол ёнотийин

эткен тууның тектиринде јазалган. Ол јаар јер суугарарга, сүүны онотийин ағыскан. Бу садтар, оны көргөн улустардың ончозын кайкадып турган. Гректер ол садтарды јер ўстининг кайкалдарының бирүзи деп адагандар. Геродоттың бу бичигенинде тон өткүре кееркедип ле јаандырып бичигени көп. Је город Вавилон ол тушта јаан да, бай болгонында алсанзу јок. Вавилонның бастыра ѡёйжөзин ле јараш немелерин кулдардың, ремесленниктердин ле крестьяндардың күчиле, териле јазаган. Ол јараш јазалдарла јанысла каан, бай коюйымдар ла жрецтер тузаландар. Јоктулар дезе азыйдагыдый ок айырылып баар ѡолы јок, сүрекей шырада јаткандар.

Вавилонның **јайрадылгандары.** Јаны әрадан озо 538 јылда Вавилонго персид скый каан Кир јууктап келди. Оноң озо, качан ок ол Вавилонның Сириядагы ла Палестина дагы ончо јерлерин јуулап алган, Вавилонның коюйымдарының Орто јердеги талай јаар баратан ѡолын бектеп салган. Вавилонның садузы төмөндөп коомойтыган. Вавилонның коюйымдары Персияга баштадып, олор бойлорының садуларын ойто көдүрери не иженип, Кирле јуулашпагандар. Олор городтын воротазын ачылайла, Персияның черўзин кийдирдилер. Вавилонды перстер онайдо јуу јокко јуулап алгандар.

§ 17. Ассирио-вавилонский культура.

Эки сууның ортозында культураны шумерлөр төзөгөндөр. Вавилоняниндер ле ассириецтер сууның буунтызын канайда јазайтана, јер ижин иштеерине ле онайдо ок бичик бичиирине ле наукага олордон ўренип алгандар.

Бичик бичиири. Шумерлерде бичик бичиири эмдиги ёйдөн озо 5000 јылга јуук ёйдө табылган, Египетте чилеп ок Эки сууның ортозында таш ла папирус јок тужында шумерлер той балкашта бичип тургандар. Той балкаштан төрт кырлу табличкалар јазагылап, олордың ўстине агашла јуруктар-сөстөр јурап туратандар. Ол эн јебрен ёйдөги бичиктер египетский иероглифтерге јүзүндеш.

Идеограмма	Кöчкөнин көргүзөр темдек	Шашкак кеберлү темдек	Баштамы учурлы
			КИССИ
			БУТ

Вавилонский шашкак кеберлү бичиктиң ёзүми.

Ойлёр откён сайын бичиичилер бойлорының бичиктерин бичиирге јенил әдип алгандар. Ўлүш той балкашка агашла бичиген керегинде јуруктар-состör бир канча тоолу шаашкактар боло берген. Шаашкактар кажыла группада башка-башка айла туратан. Кезик темдектер бүткүл состör болгон, кезик темдектер буквa учурлу болгон, је олордың көп сабазы башка-башка слогторды темдектеп турғандар.

Бичип салган табличканы отко ѡртöп салганда, олор таштый кату боло беретен. Темдектердин тоозы 500-тен ажыра болгон, бичип ўренип аларга, сүрекей уур болгон. Шумерлердин шаашкак кеберлү бичиктерин айылдаш жаткан албатылардың көбизи тузалангандар.

Вавилонский шаашкак кеберлү бичиктерди кычырарга, египеттаниндердин иероглифтерин кычырарыдый ок уур болгон. Олорды кычырар аайына чыгарга, көп учёныйлар ондор тоолу јылдардын туркунына иштегендер. Шаашкак кеберлү бичики кычырар арганы Гроғеғен д тапкан. шаашкак кеберлү бичики чек учына жетире кычырар эбин англичанин Раулинсон тапкан.

Мүргүүл ле Вавилоняниндер тенеридеги жаркындалып турғандарды: Күнди, Айды база беш планетаны кудайлар деп күндилеп туратандар. Качан Вавилон эң јаан город боло берерде, вавилоняниндердин јаан бийлери ле каандары ол јердин бойының кудайын Мардукты эң јаан кудай әдип, оны ончо кудайлардың кааны деп јарлагандар.

Шумерлерде табылган Вавилоняниндердин чörчöги артып калган. Ол чörчöктö телекейди жайаганы куучындалып жат. Эң баштап јер де, тенери де ѡок болгон, јанысла талай бар болгон. Ол талай кижи кеберлү јескимчилү алыш Тиамат деп бодолгон. Оныла Мардук кудай тартышкан. Ол Тиаматты öлтиреle, сууның јескимчилү алышының эдин жара кескен. Ол јескимчилү алыштың эдинин бир жартыгын ѡрё кöдүреле, оноң тенерини эткен, экинчи болүгинен јерди, талайды ла сууларды жазаган. Оның кийининде özümдердин ўрендерин јердин ўстине чачып ийген, јерден неле тындуларды ла улустарды бүдүрген, оның сонында кудайлардың ѡргобблöрин ле городторды эткен.

Вавилонның поэттери ол чörчöкти оноң ары көндүктирген, оның куучынdagаны аайынча болзо, Мардук телекейди жайаган кийининде тенериде кудайдың ѡргоббзин ле Вавилон городты эткен, оның кебери аайынча јердин ўстинде Вавилон городты ла Мардуктың ѡргоббзиле жаба ого түнелеп эткен. Жрецтер Вавилон столицазын ла бойлорының кудайын-Мардукты анайда мактап турғандар.

Јердин ижин иштеген Вавилонияда özüm беретен Таммuz кудайды күндилейтендер. Таммuz керегинде чörчöк Египеттин Осирис керегинде чörчöгине түней. Таммuz ёллоё, јер алдының каапының тергее-јұртына барган деп куучындалган. Јердин ўстинде јўрүм токтой берген, özümдер кургай берген. „Кем özümдердин жалбырактарын јердин ўстинде кичееген, ол әмди јердин ўстинде ѡок. Јердин јўрүминин әэзи јердин ўстине

Мардук кудай јескимчилү алыпты јенгип жат.

јуртабай туры“, кудайдын әмегени Иштар бойының блүп^{калғаш} эжин Таммузды ондойдо јоктоп сыйтаган. Ол ёлгөн обөгөнинин кийининен ары, ол јердин каанының тергее-јуртына барды. Иштар јүкле арайдан ёдүп туруп јер алдындагы телекейдин јети воротазын ёдүп барада, Таммузды јердин устине ойто чыгарып экелген. Ол ойто чыгып келген ёйдөн ала, ар-бүткөн^{калғаш} ойто тынданып келген.

Гильгамеш көрөгиндө поэма.

Шумерлердин чörчöктöринен биритирип жазаган jaan поэма Гильгамештинг эн јебрен ёйдөги каан-баатырдын јорыктары көрөгинде таркалыштурган. Гильгамештиң, уч үлүзинин эки үлүзи кудай, бир үлүзи кижи болгон“. Ол бойының најызыла кожожүзүн-жүүр атту-чуулу керектер бүдүрген. Ол кара куланы ёлтирген ороондо ончо јамандарды јок эткен, коркушту jaan јеткерди-койу мөш агаشتын ээзин ёлтиргөн, тендеринин буказын јенген. Поэмалың учында Гильгамеш ыраактагы ороондор jaар, ёлбостын учурын билип аларга атанганы айдылган. Же ондыда болзо, ого ёлүм јок тын учурын таап аларга келишпеген.

Чайык көре-
гинде чörчöк.
Бастыра телекейде чайык болгон деп удурумга айткан куучынла колболу болгон чörчöк сүрекей јилбилү. Бу чörчöктö бир катап^{Утнапиштим} ге—Гильгамештинг кудайзак jaанына түш јеринде кудай келгени куучындалып жат. Ол улустардын кылыхтары учун јер jaар чайык түжүрип јадарым деп, Утнапиштимди озолодо кезе-

дип салған. Кудай Утнапиштимди, оның жаңы кылыштары учун корулап аларга оны жаан кереп (ковчег) әдип алып, ол жаар көчүп алзын деген. Утнапиштим оның айтканы аайынча жаан керепти әделе, бойыла кожо кереп жаар бойының бастыра билезин база бир канча тындуларды (јурттың малдары ла аң кийиктерди), јүзүн-јүүр өзүмдердин ўрендерин алган.

Эртен тура тан жаңыла жарып туарда, сүрекей жаан кара булут көрүнгө келген. Карапай түже берген. Бастыра телекейдин чайыгы башталган, јердиölüm бууй туткан. Бастыра тындулар кырылган. Жаңысла Утнапиштимдин ковчеги учы-куйузы јок сууның ўстинде эжип јүрген. Алты коноктың туркунына коркушту јоткон ўзүк јоктон болгон. Жетинчи күнинде талай токунаған, ковчег тууда токтогон.

Качан суу жабызай берерде, Утнапиштим ковчегтен күштарды ла тындуларды чыгарып ийген, јердин ўстинде јүрүм ойто башталган, кудай әң башташ ковчегте Утнапиштим жаңыскан әмес аргаланганына чуулдап турган. Же оның кийининде јымжайла, учы-учында Утнапиштимге ле оның билезине јргүлдиге јүрер јүрүм берген.

Бу чөрчөк Тигр ле Евфрат суулар ортозында кирү болуп, жараттарынан ажып, сүрекей жайылар керегинде табылган, бу чөрчөк албатының ортозында сүрекей элбек таркадылган. Сонында ол чөрчөкти бойлорына јебрен ёйдөги еврейлер алгандар.

Астрономия ла математика. Шумерлердин ле вавионяндердин жрецтери астрономиянын — тенеридеги бастыра немелердин (ай, күн, јылдыс, чолмон) јорыгы керегинде науқаны баштамызын төзөгөндөр, канайда турган аайын ла олордың јүрер ѡлдорын жаңы билетендер. Мынызы суу качан кирү болуп жарадынан чыгарын, ол ёйгө јетиребастыра каналдарды ла буунтыларды белетеп аларга керектү болгон. Жрецтер бойлорының шингүлериң оргөөлөрдин башняларында отуртылап откүретендер. Тенеринин јылыжар немелеринин јорыгы ажыра алдында не болорын жрецтер ажындыра билип алатанын, жрецтер ол кудайлардың күндерин билгилеп жат, деп улус бодай-тондор.

Вавилонның јылы 12 айлу болгон, кажыла ай 7 күндү 4 неделеден болотон. Неделенин жаңыла күнин тенеринин кудай-

Женгек кара кулалу
Гильгамеш.

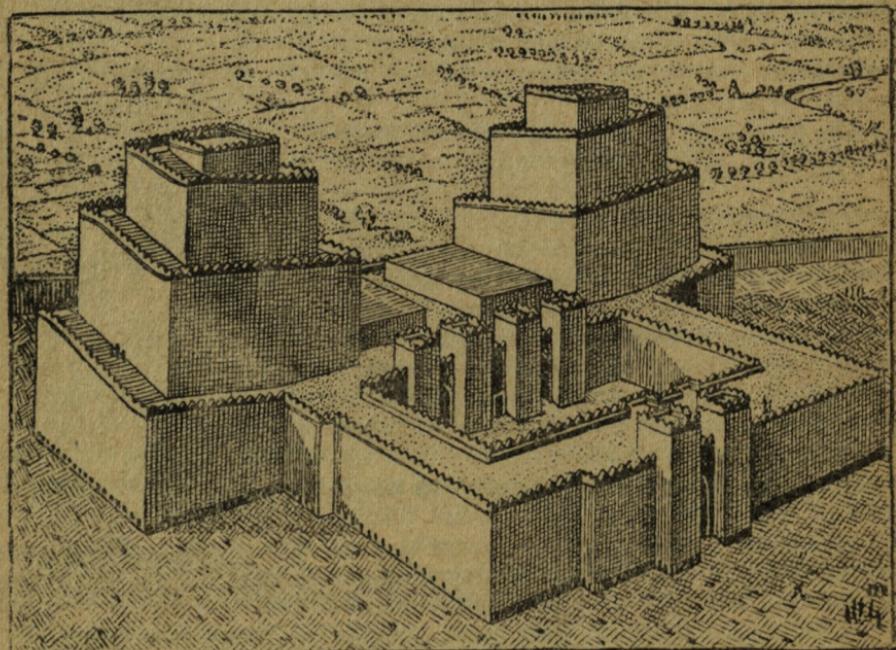
ларының эң жаңдарының бирүзининг адыла адайтандар. Вавилондордың календарының төзөгөzi сонында күнчыгыш ороондорды олжолоп алған римляниндерге көчкөн, олордоң дезе әмдиги йөдінгі албатызына көчкөн.

Вавилоняниндер тәнгеринің бүркүзи 24 часка айланып жат, деп бодогондор. Каждыла час 60 минутту болгон. Сутканы онайдо бөлүйтени бистин де күндерге жетирие чеберленип артты.

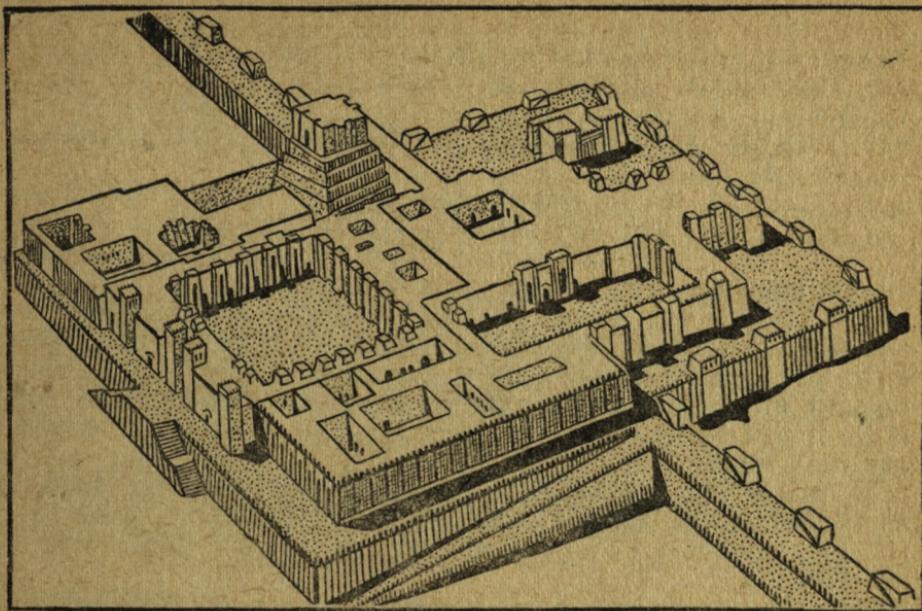
Астрономияның тоолорын тоолоорго, строительный иштерге суулардың буунтыларын бек тударга, математиканы билери керектү болгон. Вавилоняниндер ле ассириецтер геометрияның жакшы билгендер.

Вавилоняниндердин бастыра астрономический ле математический билгендери гректерге көчүп, оның кийининде Европадагы жаткан албатыларга көчкөн.

**Архитектура
ла скульптура.** Эки сууның ортозында жаткан албаты өргөйлөр лё дворецтер тударына әрте үренип алғандар. Казар тушта эң баштап Хорсабадтың өргөзү (Ниневия городтың жаңында) табылған. Өргөйлөрдин көп сабазын той балқаштағ жазаган кирпичтерден эткендер. Анчадала Ассирияның каандарының өргөйлөри сүрекей кайкамчылу. Олордың стенелери јуучыл јорыктардың ла амыр јүрүмнин учуралдарын јураган сүрекей көп немелерле жазаган. Өргөй

Ашшурада. Ану-Ададаның өргөзү (јаңыртканы).

Хорсабадта. Ассирия каанының ёргөөзи (јангыртқаны).

кирер әжиктинг жаңында канатту, кижи башту сүрекей жаан букалар туратандар. Олор ассириецтерден бүдүп турган жаман немелерден ол ёргөөни ле онның ичинде жаткандарды корулайтан болгондор. Кудай ёргөөлөрди каандардың ёргөөлөринен ангулу болорына олорды текпиш кеберлү тектирлү бийик башнялардан эдетен.

Бу ёргөөлөрди ле дворецтерди мундар тоолу кулдар эдетен. Кулдардың көп сабазы ассириецтер олжолоп алгандарына болотон. Кулдардың көп сабазы күнжылу, әмезе буттарында темир тужакту, кезиктери курларының темир тегелигигинен бойы-бойлорына темирле колболыштырып салган иштейтендер. Кулдарды жуу япсельдү карулчыктар көрötön. Ондынын темдектеген көш журуктар бистерге чеберленип жеткен.

III. ФИНИКИЯ, ИУДЕЯ, ПЕРСИЯ.

§ 18. Финикия.

Финикия. Жер ортозындагы талайдан күнчыгыш жаказында Ливанский туулардын жаңында Финикия турган. Мында туулар кезик јерлерде талайга јууктап келет, кезик јерлерде талайдын жаказынан ырай берет, ондый јерлерде талай жер жаар бадала кирип, бухталар ла булундар төзөгилейт. Финикияда Элбеде мал ѡскүргедий, ол әмезе кыра ижин

иштегедий түс јер јок болгон. Јанысла туулардың кајуларында ла анда-мында булундарда маслиндерди ле виноградты оскүретендер. Талайлардыңjakазында, эптү булундарда јурт албаты балық тудатандар. Мында табынча балыкчылардың кичинек јурттарынан городтор ёзүп чыккандар. Је финикиецтер көп сабазында садула јуртагандар.

Финикийский городтор. Финикийский кажыла город танынаң јаткан болуп, бойы башка турган государство болгон. Кажыла городто бойынын кааны бар болгон, ондо эн бай којоймдардан туткан совет бар болгон.

Финикияда кулдар көп болгон. Кулдардың күчтерин ончозынаң көп керептерде, олордо ондо кайык эжечилер эдип тузала-натандар. Кайык эжечилердин ижи сыранай уур иш болгон. Керепти ажип јўрер тушта түймеең чыгаргылабазындар деп, кайык эжечилерди керептердин бортторына којоймдар јаба кынжалап салатандар.

Кажыла город бойынын корулачы кудайлу болгон. Кудайларга египтяниндердин јазагандарына кеберлеш јазалду, јараши ёрёйлөр тудатандар. Городтордон Тир ле Сидон башка болүнгилейтендер.

Финикиянын городторынын ончолорына јуугы каланды эн баштап египтяниндерге, онын кийининде ассириецтерге толойтөн учурлу болгондор. Јанысла Тир город јаантайын толоёр каланды төлбөгөн.

Олjakшы шибелеген кезик јаны суунын jakазында, кезик јаны јууктай турган ташту ортолыкта турган город болгон. Тир ондый јerde турган учун оны черү јуулап болбос шибе болуп калган, керек дезе оны ассириецтер де алгылап болбогондор. Финикиянын городторынын чечектелип оскёни VIII—X чактарда болгон.

Садула талайла јорыктаганы. Финикияда саду эрте элбеген. Финикиянын којоймдары бойлорынын ороонынан балыкты, аракыны, оливковый

сајуны, мөш агашты ла ремесленниктердин эткен немелерин мёнүн лешия айактарды, чоокыр бөстөрди тартатандар. Финикия анчадала бойынын будугыла макталган. Ол јаркынду база бек будукты Тиранында талайды јадып турган раковинадан јазайтан. Раковинаны Финикиецтердин албаныла талайдын түбинен кулдар чыгаратандар. Финикиецтер көп јуулар откүргилеп турган ороондордон кулдарды саткылап алып олорды садып туратандар.

Алфавиттин бозуми: сол јанында—финикийский буквалар—ортозында јебрен ёйдөгү греческий буквалар, он јанында—латинский буквалар.

Финикийский коюйымдар кулдарды, рудаларды, алтынды слонның сөйкөтөрүн ле ёскö дö неле керектү немелерди бедиреп. Јер ортозындагы талайдың бастыразын керип јүретендер. Олор Гибралтарский ёткүшти ёткүре кемеле Европаның түндүкjakазын jakалай Британияга жетире кёдүрилгендөр. Олор Африканың күнбадыш жараттарын jakалай јорыктайтандар.

Финикиецтер јолой туштаган керептерди ле сууның жараттарында жаткан городтордын ла деревнелердин албатыларын тоноп, амыр-энчү жаткан албатыны уурдал, одорды кул эдисаткылац туратандар

Финикиецтер неденде жалтанбас талайчылар болгондор. Олор бойлорының керептерилене Јер ортозында талайдың эң ыраак јерлерине жеткилеп туратандар. Талайдың жараттарында олор кош коштоор, кош түжүрер пристаньдар жазайтандар. Ўйлёр ёткён сайын ол пристаньдар Финикияның коюйымдарының городторы болуп кубула бергендер. Финикияның саду эдер колониялары шаконоидо төзөлгөндөр. Олор Јердин ортозындагы талайдың ортолыктарында ла онын жараттарында тургандар. Чокумдаза-финикиецтер көп колонияларды Испанияның түштүк ле күнчыгыш жараттарында (темдектезе, Малака, Кадис ле ёскөлөри де) төзөгөндөр.

Олордың эн жаан колониязы Караген болгон, ол кийининде танынан жаткан государство боло берген (түндүк Африкада).

Финикийский культура. Финикиецтер жүзүн-жүүр албатыларла собырылыжып, ол албатылардың культуразын тузыланып, оны ёскö ороондорго таркадын тургандар. Финикиецтерде бойлорының литературазы бар болгон, оның кезиги биске чеберленип жеткен. Бистин эрадан озо, II-чи мунг жылдыкта финикиецтер 22 буквада алфавит тургускандар. Ол бичик Египеттин иероглифинен, ол эмезе Вавилонның шаашкак кеберлү бичигинен көрө эптү jakышы болгон. Онын учун финикийский алфавит элбек таркадылган. Гректердин алфавиди ого төзөлгөн, эмдиги юйдин алфавитеринин ончозыва жуугы онон таркаган.

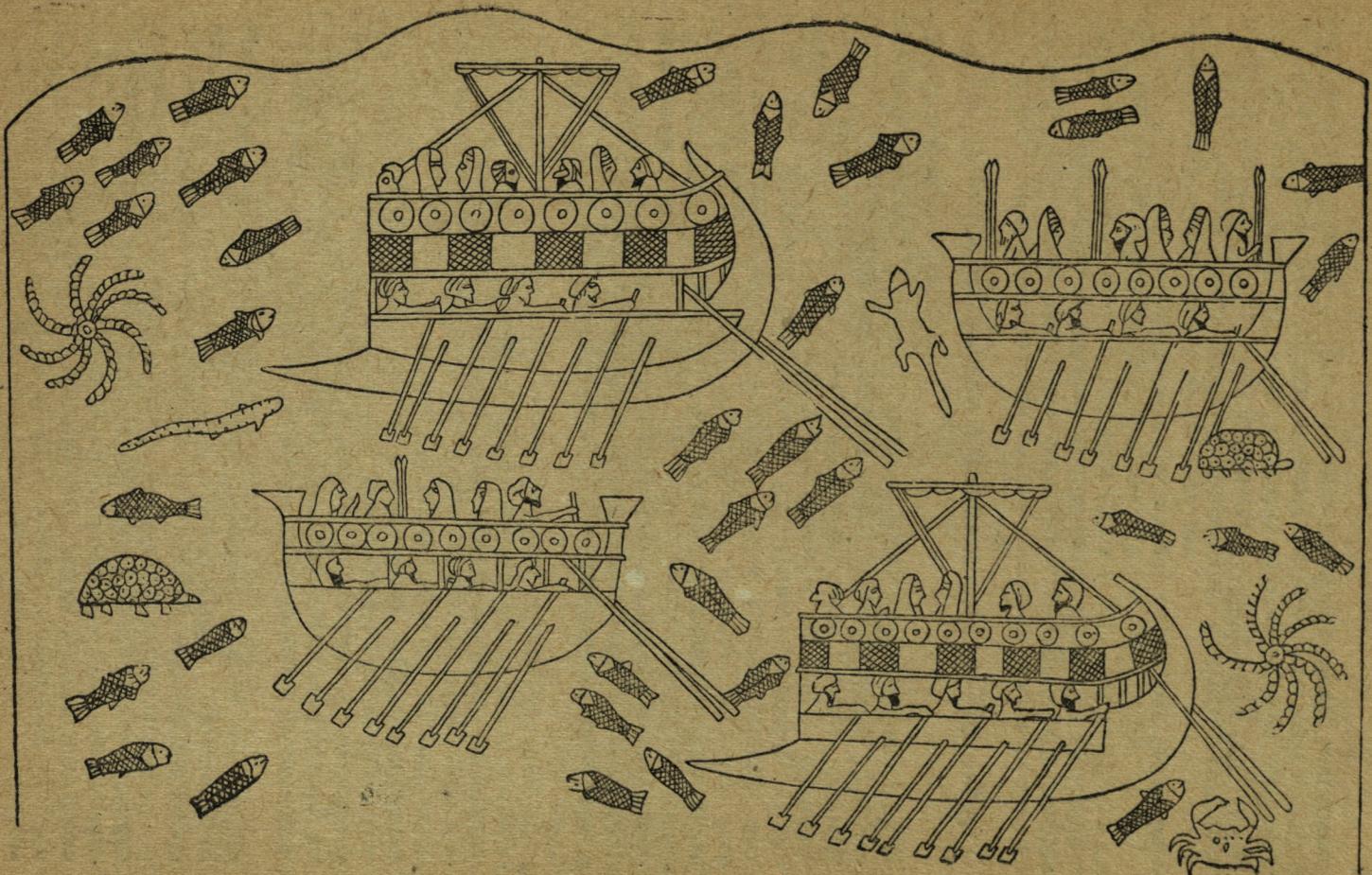
§ 19. Израил ле Иудей кааның тергее-јурттары.

Израил ле Иудей кааның тергее-јурттары Палестина да төзөлгөн. Палестина—финикияның түштүк ле күнчыгыш жанында жаткан чичке чойилип барган јер. Эбиреде тууларга курчаткан, тобölöрлү жаланла аккан, Олۇ талай га ағып түшкен Иордан суу оны суула жеткилдейт.

Бу талайдың сузы эн ёткүре тусту керегинде, ондо бирде тындулар, ѡзёр тынду артар арга јок.

Палестинада жажыл ёлонгло, кыраларла, бўктерле, садтарла, виноградниктерле бектелген жаан эмес жаландар бар. Ороонның көп јерлерин ѡзүми јок, кату бўдўмдү туулар кечире чойилет.

Түштүк жаар, ээн јер боло беретен агажы јок јер чойилии жат. Жааштың юйинде бу јер jakыш ёлонгло бўркелип, мал кабы-

Финикийский керептер.

пар тузалу одор боло беретен. Каан тужында ёлөң күйүп калатан, ол тушта мәл азырагандар малдарына азырал бедиреп тууларга баратан болгон.

Еврей уктар. Филистимляниндерле тартышканы.

II-чи мунг јылдыктын ортозына јуук ёйдётштүк ле күнчыгыш чөлдөрдөн лё ээн јерлерден еврей уктар израильяниндер ле иудейлер Палестинага келгендер. Бу уктар

Палестинага келерден озо, сёйкөр аайынча жаткандар, ээн јерлердин оазистеринде мал азырагандар. Табынча сёйкөр көп ўурлұ малдардын әэзи болгон, јаан патриархальный билелер болуп жайрадылгандар.

Израильяниндер ле иудейлер Палестинага киргилеер түжында, анда азый жаткан албатының кезиктерин кырып, кезиктепин бойлорына бактырып алғандар. Јуулап алган областтарда кажыла ук общиналар болуп журтал, табынча кыра ижин иштегине көчүп турган. Израильяниндер ашқа түжүмдү жаландарда түндүкте токунап журтай бергендер. Иудейлер, израильяниндерден түштүкте туулу јerde жада бергендер.

Кийининде Јер ортозынданы талайдын жараттарын филистимляниндердин јуучыл уктары олжолоп алғандар. Олор Палестинага айылдаш областтарга табару әдип турға бергендер. Израильяниндер олорло жүс јылга јуук ёйгө јуулашкандар. Бу тартыжуның ёйинде эң јүреккир башчылар Бойлорын „Израилдин каандары“ деп жарлап туратандар.

Давид ле Соломон каандардын тергее-јурттары. Еврей уктарды учына жетире бириктире-ри Иудей уктардын башчыларының бирүзи Давид каан тужында (јаны эрадан озотергее-јурттары. Давид каан тужында (јаны эрадан озотергее-јурттары.

1000 јылга јуук ёйдө) болгон. Давид филистимляниндерди тоскура соголо, олорды талайга сүрген. Оның кийининде ол Иерусалимди столицазы әдип жарлаган. Еврей кааның тергее-јурты онайдо төзөлгөн.

Давидке бий байлар болужып турғандар. Олор укту сёйкөрдин озогы старейшиналарынан ла јуучылдар дружиназынан буткен. Каан бойының јуучылдарына жаландарды, садтарды, виноградниктерди общиналардын јерлеринен кысканбай ўлештирип, олорго кулдарды сыйлап берип турган.

Давид ёлғон кийининде кааның ширеезине оның уулы Соломон отурған. Ол каан болор тушта Иерусалимде јаан строительство одуп турган. Иудейлердин эң күндүлү күдайына Ягавага байлык ѡргөө жазалган, каанга сүрекей јакшы ѡргөө әдилген. Бу иштер көп чыгымдарды ла сырангай көп улустарды некеп турғандар. Тегин де уур болгон каланның төлүзин Соломон там көптолтөн.

Бактырткан албатыларды ла общинала јуртаган крестьяндарды бойлорының иштеринен айырып, албанла кааның иштерине айдаган. Тир городтын каанына ол мөш агаш ла кипарис жетирип турғаны учун, израильяниндер ашла, оливковый сарјула төлөгөндөр. Табынча албатының ортозында, анчадала израиль-

тәниндердин ортозында ондайына јөпсінбези сүрекей тыныды. Соломон өлгөн кийининде тұндук область Иудейден айрылала бойы таңынан Израил каанын тергее-јурты боло берген.

**Крестьяндар-
дын айалга-
лары.**

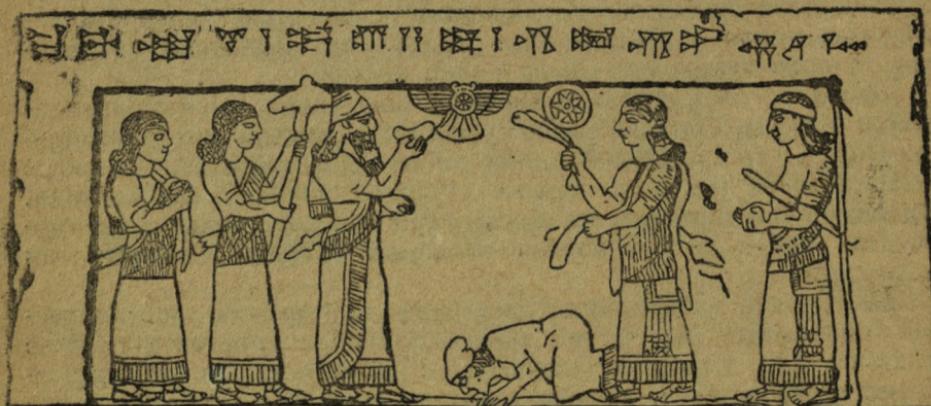
Египетti әки суунын ортозыла бириктирип турған садуунын жолы Палестинаны ажыра өдүп турған. Онын учун городтордо садулар табыла берген, којойымдар бойлорынын товарларыла мында жуулып келетендер.

Саду ажыра байып калган бийлер крестьяндардын общинадагы јерлерин былаап алатаандар. Күүни јеткен садтарды ла виноградниктерди былаап алар жозокты каандар бойлоры эң баштап көртүскендер. Вельможалар ла жуучыл бийлер алымдар учун крестьяндардын јерлерин былаап алатаандар. Крестьяндар ортозында алымга түшкен көп кулдар боло берген. Мынызы бастыра крестьяндарды удурлажарына апарды. Бойы-бойлорыла онайдо ок Ассирия ла үзүк јоктон жуулажып турғаны крестьяндардын жүрттарын учына жетире јоксыраткан бийлерге ле байларга удурлашкан албатынын восстаниелери анда-мында болуп турған.

**Израилдин
ле Иудей-
дин жайра-
лыгандары.**

Бу юйдө Израилге ассириецтер табарып тура берген. Ичиндеги тартыжу ла Иудейле жуулашканы Израил каанын тергее-јуртын үйададып салған. Ол ассириецтерге узак удурлажар чыдалы жок болгон, жанды эрадан озо 722 жылда ассириецтер Израил каанын тергее-јуртын бастыразын жуулап алғандар, иудейдин каандары дезе бойлорын ассирийский каанын жалчылары болорына јөпсинип, ого каланды кыйалта жок төлөөргө молжу алынгандар.

Иудей каанын тергее-јурты бир жүс жылдан ажыра турған. Жебистин эрадан озо, 586 жылда Навуходоносордын черүзи Иудейди олжолоп алған Каанын бүркүлөзин ооткондор, Соломоннын кайкамжыкту жарашиб өргөбөзин бүртөп салғандар, иудейлерди дезе, вазионияндер олжоло апарғандар. Израил ле Иудей каандар-

Израилдин кааны ассирийский каанга бажырып жат.

дын тергее-јурттары бойлорынын каан јок јадарынан онайды
јылыйткандар.

Јебрен ёйдёги Иудейдин культуразын көп памятниктер тем-
дектеп жат. Еврейлерде бойлорынын бичиктери сүрекей эрте та-
былган. Олордын культуразынын жаан памятники Библия болго-
Бу книга, бойына еврейлердин литературазынын, көп тоолу чөрчөк-
төрди, база ёсқо до куучындарды бириктирген. Библия мүргүүл
учурлу боло берген, ненин учун дезе, иудейлер ле христиандар
оны „агару бичик“ деп адагандар:

§ 20. Персия.

Ороон ло ал-баты. Мүр- Іебрен ёйдёги перстер Иран бийиксү јерде жат-
баты. Мүр- кандар. Бу бийиксү ўч ўлүзинин бир ўлүзинде-
гүүл. гүүл. ээн, база кујурлу жер болгон. Мында жааш ас бо-
луп жат: жайгыда суулар ла көлдөр соолып калат. Кырага иштеер-
ге эптү јерлер ас.

Ираннын туулары темирле, јесле ѡндöри јүзүн-јүүр мрамор-
лорло, баалу таштарла бай.

Перстер жер ижине иштегилеп тараан, арба, буудай кыралап,
фруктовый садтар ёскүргендер. Бийиксү јердин элбек јаланда-
рында малчылар-кочкүндер кочкүлеп јүретендер.

Кыра ижин иштеп тургандардын ла мал азырагандардын орте-
зында жаантайын оч болгон.

Жердин ўстинде жакшы сагышту ла јаман сагышту ээлер бар-
деп, перстер бодоп туратандар. Жакшы сагышту ээлердин кааны
эдип, Ормуда кудайды бодойтондор. Олордын чөрчөктөрү
жайынча, ол каанын эди-каны төгеринин жаркынынан бүткен,
күйинген кийими јылдыстарла жайыла бөктөлгөн, күннин
бойы дезе ончозын көрүп турган онын көзи болгон. Кара са-
наанын кудайынын ады Аriman болгон. Ол ээн јерде, ўргүл-
ди карапуйда жадып жат, жердин ўстинде ончо кара санаалулар-
ды: ооруларды, ырыс јокты, јаман кылыктуларды ол жайаган
деп, перстер бодойтондор. Ормуд ла Аriman бойы-бойлорынын
ортозында ўзүк јоктон тартышылап турылар, ол тартыш жак-
шы санаалу кудайдын јенгүзиле божоор деп бодойтондор. Ор-
музданын кийининдеги экинчи кудай күннин жаркынын ку-
дайы Митра болгон.

VI чактын ортозында персидский каан Кир (бистин эрадан
озо, 550—529 жылдарда) Иран бийиксү јерде жаткан синчо уктарды
бойынын жанына бириктирген.

Ол тоонын ортозында Персиядан түндүк-күнбадышта жаткан
Мидия каанын тергее-јуртын јуулап алган. Кир бойынын чөрү-
зиле Кичү Азияга једил, оны јуулап алган, Эгейский талайдын
жаказына жетире барган. Онын кийининде ол Финикияны ла Пале-
стинаны јуулап алган, жаны эрадан озо 538 жылда дезе город
Вавилонды јуулап алган, Персиянын столицазын ол жаар кочурин
салган. 525 жылда Кирдин уулы Камбиз Египетти јуулап алган.
Анайтканда јебрен ёйдёги Күнчыгыштын бастыра ороондорын
перстер жаныс государство эдип бириктиргендер.

Дарий ле онын реформалары.

Камбиз ёлғон кийининде ол жолотырган кезик албатылар Персиядаң айрыларга ченешкендер. Дарий I Гистаспе каан тужында бүткен тартыжу башталган (бистин эрадаң озо 521—486 жылдарда). Алдында жуулап алган областытарды Дарий Персияга база катаң бактырала, государствоны тыңыткан.

Персидский каан Дарий.

бийлери—каанның „көстöри ле кулактары“ көргилеп туратандар. Олор сатрапийлердин ичинде неле болуп турганын ончозын каанга жетирип туратандар.

Каан ороондо бүткүлинче ээ болгон. Оның жакарузы кыйалта жоктоң бүдүрилетең. Ого баккандар ончозы оның алдында тыркышылаپ туратандар.

Дарий бойынын государствозынын бастыра элбек жерин канча-канча бөлүген. Сатрапийлерди онын тургускан сатраптар деп адалып турган бийлер башкарған. Олор каланды юяннанда жуурына кичейткендер. Олор каанга төлөөр каландардын ўстине албатыдан бойынын тузазына жаан каландар жууп туратандар. Сатраптардын правозы жаан болгон. Олор улустарды жаргызы јокко балтиргилеп туратандар, крестьяндарды кааның иштерине база боскодо керектерине айдагылаپ туратандар.

Сатраптардын кийининен ары каанын жажытту

Жолдор ло саду. Персия кааның тергее-јуртынан бастыра талалар жаар жолдор жазалган. Олор столицанды ончо сатрапийлерле бириктирип турғандар. Персия

кааның тергее-јуртының баштақы столицазынаң (Сузы городтон) Эгейский талайдың жарадына жеткен, эң жаан жолдың узуны 2500 километр болгон. Ол жол „кааның“ деп адалатан. Ол жолло кааның почтазы ўзүк јоктоң јүрүп туратан.

Бойы бойлорынан 1—2 километрдин бажында таң атту улустар туратандар. Олор түрген жетирер жетирүни уламжылап жетиргилеп туратидар. Бир таң атту кижи бир-әки километрге мантадып барып, жакаруны бирүзине табыштыратан, оны онож арығы турғанга жетиретен, база öскөлөри онодо ок жетиретендер. Столицадаң кажыла сатрапияяга „почтаны“ сырранай ыраак јерге эки-үч күннин туркунына жетирип салатан, Персияның кааны бойының столицазында отурып алып, Эгейский талайдан жаңыла туткан балыкты жип отуры деп гректердин айтканы калас эмес болгон.

Жолдор жаңысла жуу кичеемелине тузалу болгон эмес, је саду кошторды алыш јүрерине тузалу болгон. Коюйымдар бойлорының товарларын алыш, бу жолдорло јалтаныш ѡок јорыктап јүретендер, ненин учун дезе ол жолдор карулду болгон. Жолды жакшы кичеемелдү туткан шылтуузында Персияның Индия ла Јерортодогы талайындагы государствволорло садузы сүрекей жакшы ѡдүп турган.

Персидский кааның јөйжөзи.

Персидский јуучылдар.

Дарий бойының бастыра сатраптарынаң јыл са-йын сүрекей көп алтын алыш туратан. Алтынды кайылтып, жаан болчоктор әдип öргөбөнин аңылу бөлүгинде чеберлеген. Дарий түжинда алтын акчаны эң баштап әдери башталган. Акчаның бир жаңында Персияның адучызын, экинчизинде — Дарий кааның сүрин јураган. Ол акчаны „дариктер“ деп адайтандар.

Дарий бойының жаңы столицазында Персеполда сүрекей жараң öргөө эткен. Ончо сатрапийлерден бу öргөө жаар баалу материалдарды жетирип туратандар. Египеттин, Вавилонның, Финикияның ла öскөдö ороондордың эң жакшы устары öргөбөни эткендер. Кааның öргөбөзинде 15 мунга јуук кулдар кыймыражып туратандар. Кааның каруулы мун тоолу атту, 10 мун тоолу јойу черүден болгон. Каанды кижи кайкаар јыргал курчап турган, ол алтынла көктөгөн

күйимди кийетен. Оны бойының таныжыла јамандабазына каанта кем де жууктаар правозы јок болгон. Сатрацийлерден алып турған астамдардың көп сабазы кааның өргөөзин, билезин тударына барып туратан.

Каан ла бийлер јыргал ла јоёжүгө јыргап јатканына коштой Персияга олјолоткон государствовордьың албатылары сүрекей шыралу, жарымдай ачаналу јүрүмде јаткандар. Качанда чечектеп өзүп турған гордтор жаан каландарга чыдабай јоксырай бергендер.

Персияның бойының жорт албатызы каланды төлөбөйтөндөр, је крестьяндар каанга черү тургузар, ого бай сыйлар әдетен учурлу болгондор. Олјолоткон областытарды каландар канайда јоксыраткан чылац, онызы олорды онайдо ок јоксырадып туран. Олјолоткон албатыларды жаңысла жуу черүнүн күчиле тудуп, тургандар. оның учун Персия кааның элбек тергее жорты узак-ка туружып болбогон. Бистиг әрадан озо, 330 жылда оны Гректер јуулап алган кийининде жайрадылып (Александр Македонский тужында) жалган.

IV. ЈЕБРЕН ОЙДӨГИ ИНДИЯ.

§ 21. Јебрен ойдөги Индия. Ороон ло оның жорт албатызы.

Индияның арбуткени.

Индия Азияның түштүк бөлүгинде јадып жат. Индияның түндүк бөлүгин јебрен ойдө Ариаварта деп, ол эмезе олјолочылардың арийлердин орооны деп адалатан. Оның түндүгинде, Гималайдын тууларының бийик сындары ўзүк јок чийилип жат, түштүгинде дезе, ол ээн јерле, Виндийский тууларла тудуш болот. Ариаварта бу тууларла Декана Индияның түштүгинен бөлүнип жат.

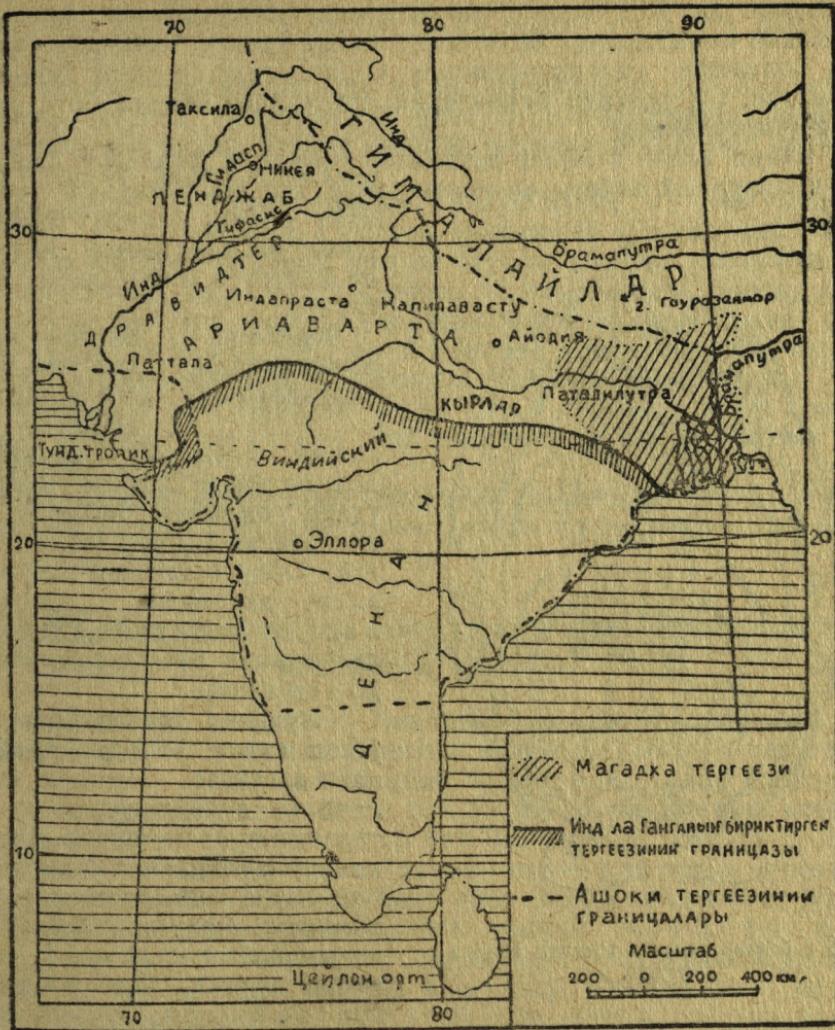
Ариавартта Инд ле Ганга деп эки суулардың бай өзүмдү жаландарынаң бүткен.

Кайылып турған карлар окпынданып агып турған јерде, Гималайдын тууларының бажынан Инд агып жат. Ол окпындар Индке кирип жат. Инд беш айры суулар болуп жат, ол бойынын суузын Индийский тенистин күнбадыш бөлүгине апарып жат. Бу суулардың, өзүмге тузалу жаландарын беш сууның ичи (Пенджаб) деп адалат.

Ганг Гималайдан ок башталып жат, ол Индийский тенистин түндүк күнчыгыш жарадына барып кирип жат. Ганг Ариавартта тамла элбек өзүмге, тамла тузалу экинчи жаланды бүдүрип жат.

Индияның арбуткен бойының жаражыла сүрекей кайкамчылу. Јебрен ойдөги Индияны кайкалдың орооны деп көрötөндөр. Оның јык эде өскөн кижи ѳдүп болбос, бомбуктар ороложо өскөн агаштарында жүзүн-жүүр андар ла коронду жыландар бар.

Тропический жалкындар ла јоткондор, Индтиг Ганганың жараттарынаң ашкандары Индияның албатызына коромыла ту-

Жебрен ёйдöгى Индиянын картазы

бек әкелетендер. Бу ончозы олорды ар бүткен алдында тыркыштырып турар болгон.

Жебрен ёйдöгى Индияда дравидтердин уктары жартагандар. Инданын түштүк болүгинде болгон археологический казыш олордын жебрен ёйдöгى таштардан ла кирпичтерден эткен жазалдарынын (өргөйлөр лө туралар) жайрадылгандарын, водопроводтордын, жер сууактар, каналдардын оромнын ичинде суу агар эдип жазаган жазалдарынын арткан-калгандарын, айыл-жартка ке-

ректү јүзүн-јүүр оок-теек немелерди, јазаган статуэткаларды, алтыннан ла мёнүннен јазаган немелерди тапкандар. Археологический памятниктер ортозында бичиктердин кептери—ташта, той балкашта, слонның-јаанның сөйкөринде јураган бичиктер табылган. Ол јурамал бичиктерди учёныйлар әмдиги ёйгө жетири кычыргалактар.

Казып алган немелер дравидтер Инданың јаланында баштап-кы культурный албаты болгонын көргүзип жат. Олордын техниказы бийик өзүмдү болгон, жайым јок албатының ийдезиле бүдүрген јаан јоёжолу болгондор.

Арийлер. Бистиг эрадан озо II-чи олјологоны.

Инданың јаланы

бойлорын „арийлер“ деп, ол эмезе „јакшы кылыктулар“, ол эмезе „бийлечилер“ деп адаган албаты јуулап алган. Олор бойлорын олјолоп алган албатыдан „дасиялар“, ол эмезе кулдар деп адагандарынаң аңыланарга онайдо адагандар.

Арийлер дравидтерди олјолоп алала, олорды кулдар әдип алгандар. Јаныдан бийлечилер дравидтердин культуразын тузалангандар. Оның кийининде Инданың јаланында бир канча государстволор төзөгөндөр. Каждыла государствоның башында кичинек каан туруп турган, оны раджа деп адайтандар. Јуу болгон

тужында би кичинек государстволор јаныс государство болуп биригип алатаң, ол тушта оның башкаручызы болуп магара джа (јаан каан) туруп алатаң. Раджалар јуулар откүргилеп ле государствоны башкарып туратандар.

Арийлер ле дасийлер ортозында тартыжу, јуулар, Индияның эң әртеги ёйи керегинде бис Индияның јебрен ёйдөги куучындарынан билгилеп јадырыбыс. Бу кудайлар керегинде куучындарды ла чөрчөктөрди јуунтызының ады „Веда“, болгон.

Журт албатының иштеген иштери. Индияда јүзүн-јүүр көп укту албатылар журтаган. Олор ончолоры сонында индуистар деп бир текши атту боло бергендер. Индуистардың эң

төс иштенген иштери мал азыраар ла кыра ижи болгон. Уйды ѡскүрери баштамы жерде турган. Уйды агару мал

деп бодойтоадор, онын шылтуузында олор сүрекей күндиде болгон. Танынан жаткандардын јөйжөзин уйлардын тоозыла кем-жийтендөр. Индийский чёрчёктөрдө уйлардын учун јуу болгоны айдылып жат.

Инданын жаланында јер ижин әлбедерине јер сууактаар жэзалдар эдилген, жаландарында арба, рис кыралайтандар, табынча хлопокты салгандар. Жебрен ёйдöги албатылар хлопок керегин индуистардан билип алгандар.

Мүргүүл. Жебрен ёйдöги индуистардын эн жаан кудайы күдайды жалкын түжүречи, чыктар беречи, Инданы толтырачи болуп макталган. Индра бастыра јердин ўстиндеги тындуларга жүрүмди берип жат деп бодогондор. Индрага көрө, чек башка болгон кудай Сүшна-каан ла суу јоктын кудайы болгон. Бу эки кудайлар бойы бойлорыла жаантайын јыштөжип жүретендөр.

Индрадан ла Сүшнадан башка оттын кудайы—Ағи, тенерининг кудайы Варунала ѡскө дö учурлары јабыс болгон кöп күдайлар бар болгон.

Индийский чёрчёктөрлө болзо, кудайлар Гималай тууларда, анчадала ол туулардын эн бийик дегени Гауризанкар еде „Жаркынду тууда“јадып тургандар.

§ 22. Брамандардын государствозы. Индиянын кастовый строй.

**Жуучылдар ла
брамандар.** Үрийлөр Ганганын жаланын јуулап алар түжында Индияда ийделү лебай жуучылдар башка бөлүнүп алгандар. Олордын колдорында элбек јерлер, јуулап алган бай јөйжө лө олјолоткон албатылардан алган кöп тоолу күлдар бар болгон.

Ганганын жаланын јуулап алган кийининде жаан государстволор төзөлгөн, олордын јурт албатылары амыр-энчү жүрүмгө јуртай бергендер. Жуучылдарла коштой жрецтер брамандар бөлүнүп чыккандар. Эн баштап олор кудайга мүргүүл эдетен эн бийик мүргүүлчилер болгондор. Учында олор мүргүүлдин ончо жандарын бүдүрип турганына коштой кааннын закондоры канайда бүдүп турганын шингжилей бергендер.

**Манунын
закондоры.** Брамандар, Манунын закондорынын јуунтызын“ бичигендөр. Бу агару бичик общественный стройдын ла браманнын кудайларын канайда күндүлееринин ээжизин темдектейтен. Бу ээжилер айынча улустар бойы бойлорынан сырғанай башка болгон торт бöлүкке, эмезе касталарга ылгалыжып тургандар.

„Манунын закондорында“, брама жаан кудай бойынын оозынан брамандардын кастазын, бойынын колдорынан—жуучылдардын кастазын, быкындарынан—јеришичилеринин кастазын, буттарынан дезе күлдардын кастазын бүдүрген деп айдалат. Улустарды онойдо башка-башка эдип ылгаштырга-

Јебрен ѿйдёги индийский јуучылдар.

ны кудайдын тургусканы аайынча деп бодолып турган. Онын учун брамандарды баштапкы, база эң бийик ылгамду каста эдиг күндүлеер керек болгон.

Јуучылдар әкинчи каста болгондор. Олор государствоны корулаар, турган ээжини чеберлеер ле јууда јўрекир јуулажар учурлу болгондор. Јер ижинде иштеп тургандар брамандар ла јуучылдар тойу-ток јатқыларга керектү аш-курсакты белетеер учурлу болгондор. Эң учында кулдар бийик турган жайым ылгамду ўч кастанын керектерин бүдүретен болгондор. Кулдар эң уур жадынду болгондор. Олор катулу кыйындарда туратандар, база олорды закон аайынча ёлтирирге жаң бар болгон.

Брамандар бийлер болор тушта Индиянын ўч кудайлары анылу күндиде болгондор:—Брама—јайачы кудай, Вишну—корулачы кудай ла Шива—бузуп оодочы кудай. Манунын закондоры кудайларга тайылга эдерин ле көп тоолу јўзүн-јўр мүргүүлдерди кыйалта јоктон откүрерин некеп турган.

Брамандардын стройы, брамандарды бийиктедип көдүрери ле кудайларды күндүлеери орто ло алтыгы Гангада тургузылган. Бу суунынг алтыгы ағынында Магадханынг жаан государствоны бар болгон. Брамандардын жааны тынгынай сайын, Магадханын албатызын кыстаары ла кулданары тамла тынып турган. Онын учун Магадхада брамандарга удурлашкан тартышу, ёскö јерлерден көрө озо башталган. Бу государствонын јўрүмінде каандарды жаантайын солыйтаны ээжиленип калган керек болгон.

§ 23. Буддизм. Индияны јуулап алганы.

Будданын табылганы. Брамандардың жаңын Индияда антарганы, будданын үредүзи деп адаган үредү элбеде таркагалыла колболу. Жеткен куучындар аайынча бу үредү ии Будда откүрген.

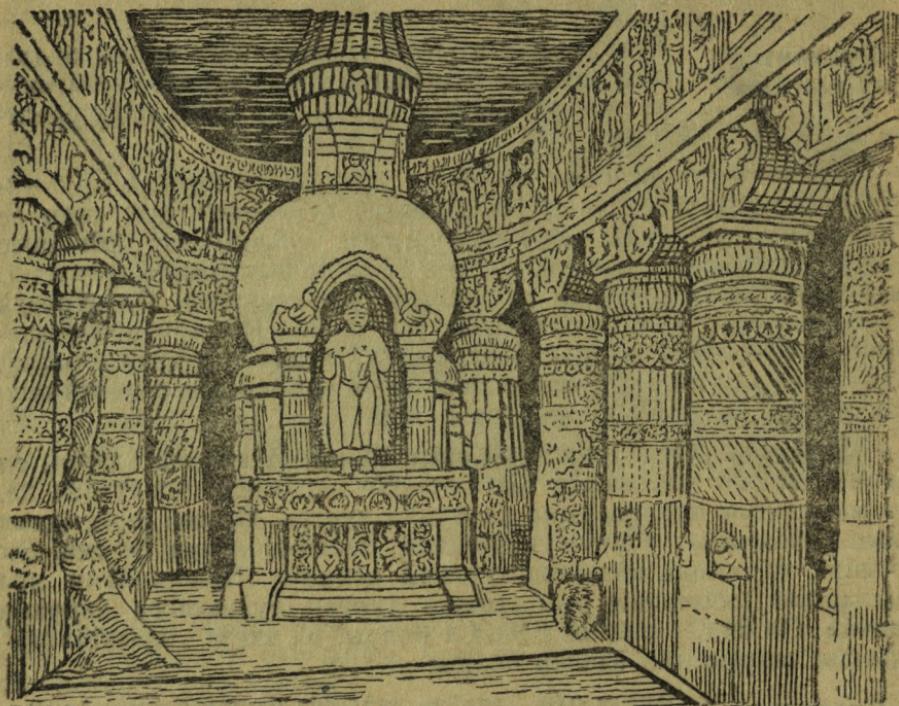
Будданын табылганы ла онын үредүзи керегинде куучындар биске мынайда айдып жат. Гималай туулардың эдегинин ле Ганганын ортозында шакийлердин уктарынын жаан эмес государствозвы бар болгон. Јебрен ѡйдёги куучында айдылат, шакийлердин ороонынг раджазында уул туулган. Ол сүрекей санааркак, сагышту бала болгон, јурүминин жүэүн-жүүр суректарына әрте соныркап жилбиркеген. Ол жакши үредүлү болгон. Кааннын уулы 29 жашту тужында ѡргөөни ле бойынын билезин таштап ийеле, бойы јорыктап жүре берген.

Јорыктап жүрер тушта ол бойын Шакья-Муни деп адаган, ол брамандардың улустарын ылгаштырар керегинде үредүзине де, брамандардың кудайларына да бүдүп турган. Ол ээн жерге жадып алып, албатынын жүрүми керегинде сананып отура берген. Эн учында, куучында айдылып турганы аайынча, Шакья-Муни көп жылдардың кийининде оны кыйнап турган суректарга карузын тапкан. Ол ѡйдөң ала ол Будда болды, ол эмезе „јарыкталган“ (чынды тапкан) деп адалар болды.

Будданын үредүзи. Будданын үредүзи аайынча бастыра улустар кандауды да кастада тургажын, же ылгамжызы жок бастыралары түп-түней. Будда кандайла күүннен, кандауды иш деятельностин майногонын эн жакши деп бодогои. Онын үредүзи аайынча, бир де неме этпей турганы, база нирвана, ёскорттип айтса сананып ла отурганы эн бийик ырыс деп бодолып турган.

Будданын үредүзи брамандардың јабыс касталарын кыйнаган кастовый стройго ло браманский албанга удурлашкан. Же ондыйда болзо, ол жүрүмди жарапырары учун ачык тартыжуға кычырбай, ойто кайра, базынчыктатыргандарды тартыжунаң мойножып, бойлорынын жайымы жок айалгазына ѡюпсинерине кычырып турган, иенин учун дезе, Будда иш этпезине кычырган. Же улус бир түндей болоры дегени брамандардың кыйнап тургандарына ѡюпсинбей туртан албатыны ол бойы жаар тартып турган. Онын учун буддизм албатынын ортозында әлбек таркадылган.

Буддизм анчадала көп Магадхада әлбек таркадылган, анда албаты, олорды кулданган брамандарды көрөр күүндери жок, ёшту болгондор. Учында буддизм Магадхада ончозынан артык үредү боло берген. Каандар оны көдүрип тура бергендер. Олор будданын жаан статуяларын тургускан монастырларды ла ѡргөблөрди эткендер. Буддийский үредүни пальмалардың жалбырактарына бичирип жакарып тургандар.

Будданың статуазы турған индийский ёргөө.

**Гректер
Индияда.**

Индияның бу чечектелип ёзүп турған ёи тузында, оны тыш жаңынаң келген олжочы јуулап алар жеткер табылды. Ол жеткер эң баштап перстордигин каанынаң Дарийдег болгон, оның кийининде—Македонның каанынаң Александрдан болгон. Александр Македонский Индияның бастыра жалаңын јуулап алган, је ондыйда болзо, Магадханың государствоына жетпеген. Оның уйадаган черўзи ойто буруларын некей бергендер.

Jaan удавай Индияда гректерле албаты удурлажары башталған, оны Чандрагупта деп атту баштызының адыла адаган (бистин эрадан озо 320—291 жылдарда).

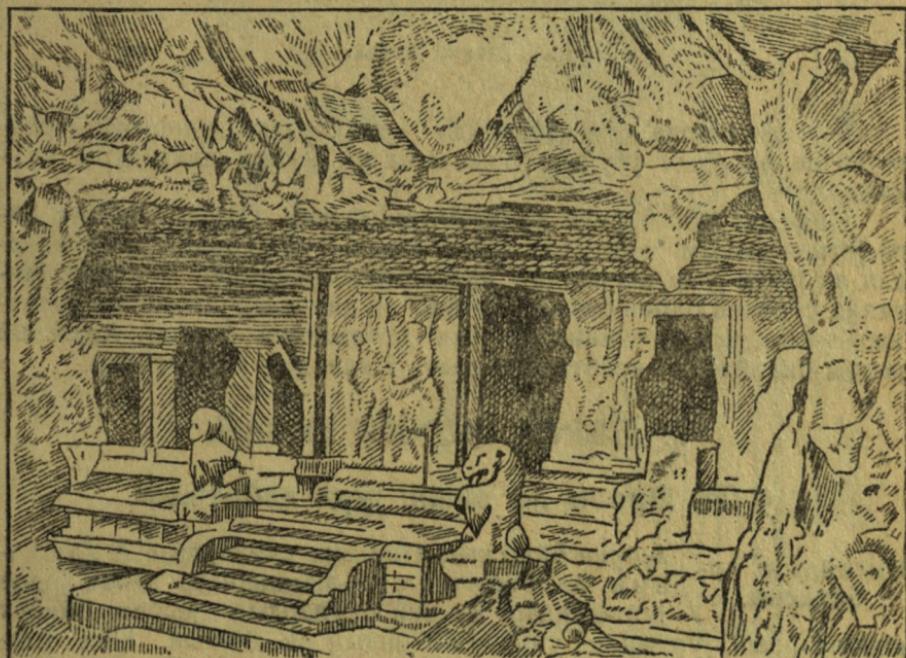
Чандрагупта. Чандрагупта гректердин черўлеринин арткан-калгандарын чыгара сүреле, Инданың ла Ганганиң бастыра ороондорын жаңыс элбек государство әдип, бойының башкарузына бириктирген. Чандрагуптаның ийделүзи керегинде оның улу тоолу черўзине бодоорго келижет, куучын аайынча, оның черўзине 600 мун жойу черў, 30 мун атту черў ла 9 мун слондор кирип турған. Ол бойының тергее-јуртының столицазын әдип Паталипутра городты талдаپ алган, ондо кааның ёргөөлөрин ле буддийский мүргүүл ёргөблөр эттирген.

Анчадала гректердинг јорыкчыларын Паталипутрадагы каанын ѡргөөзи бойының жаражыла кайкадып туратан. Ол сүрекей жаан, ичине киретен төс әжиктерин көп тоолу колонналарла курчап салган. Колонналарын алтынла калайлаш эткен виноградтың жиелектериле, саптарыла мөнүннен уруп эткен күштарла чүмдеп жарандырган болгон. Каачан кандый бир байрам тушта каан бойынын ѡргөзинен чыкканда, онын кийининең ары жеңцтерле, оны кичейтendirile, кожончыларла, комусчыларла коштой оны көрөр-гө кайкамчылу болзын деп, колго тудуп ўредип салган арсыландарды кара-кулаларды, пантераларды ла слондорды кожо чыгаратандар.

Крестьянство. Черүни ле жарапш ѡргөёни тударга, көп ёюжё керек болгон. Бу ёюжёни көп сабазында жер ижиле журтаган Индияның албатызынан жуйттан. Крестьяндар общинала журтагандар. Олор биригизип алып, каналдарды ла буунтыларды көрүп туратандар. Кажыла крестьян болүк жерди бойы алдынан иштейген, же оны садар, ол эмезе эңчилеп берер жаны јок болгон. Малды текшилик одордо кабырып турган.

Кааның ѡргөзин сырангай жарапш тудар чыгым-жүйёжөнин бастыразы Индияның крестьяндарына түжетен.

Ашока. Магадха кааның тергее-журты чечектеп Ѽзүп турган ѡйиндеги болгон калганчы кааны, көп женгүлү жуулу јорыктар откүрген, раджа Ашока болгон (бистинг эрадан озо 273—237 жылдарда). Ол кааннан бистинг ѡйгө јылым

Жылым ташта кезип эткен јебрен индийский ѡргөө.

таштарда кезип бичиген јакарулар ла не болгонын темдектен бичигени јеткен.

Ол буддизм учун эрикпес учына јетире туружачы болгон, онын государственонын мүргүүли эдип јарлаган. Ашока тужында буддийский ўредүнинг јуунтызы тургузылыц, пальмалардын жалбырактарына бичилген. Ол олгөн кийининде бойы бойлоры ортоында јуулар башталган, Магаджанынг государствозы үч болук бөлүп јайрадылган. Оны јүргеери ѡскө албатылар олжолоп алгандар.

**Индиянын
культуразы.** Жебрен ёйдөги Индия özümдү бийик культуралу болгон. Онын жарт албатызы алфавиттү бичик ле грамматиканы билгендер. Олордын анылу төс бичиктери санскрит деп адаптып турган литературный тилле бичилип турган, Ол тилле „Веды“, „Манунын закондорынын јуунтызы“, база улу эки поэмалар: „Махабхарата“ ла „Рамаяна“ бичилгендер.

पञ्चाश्वरीमत्त

महाराष्ट्राच्छिष्ठुरदेवीमत्तजगत.

Санскритский бичик.

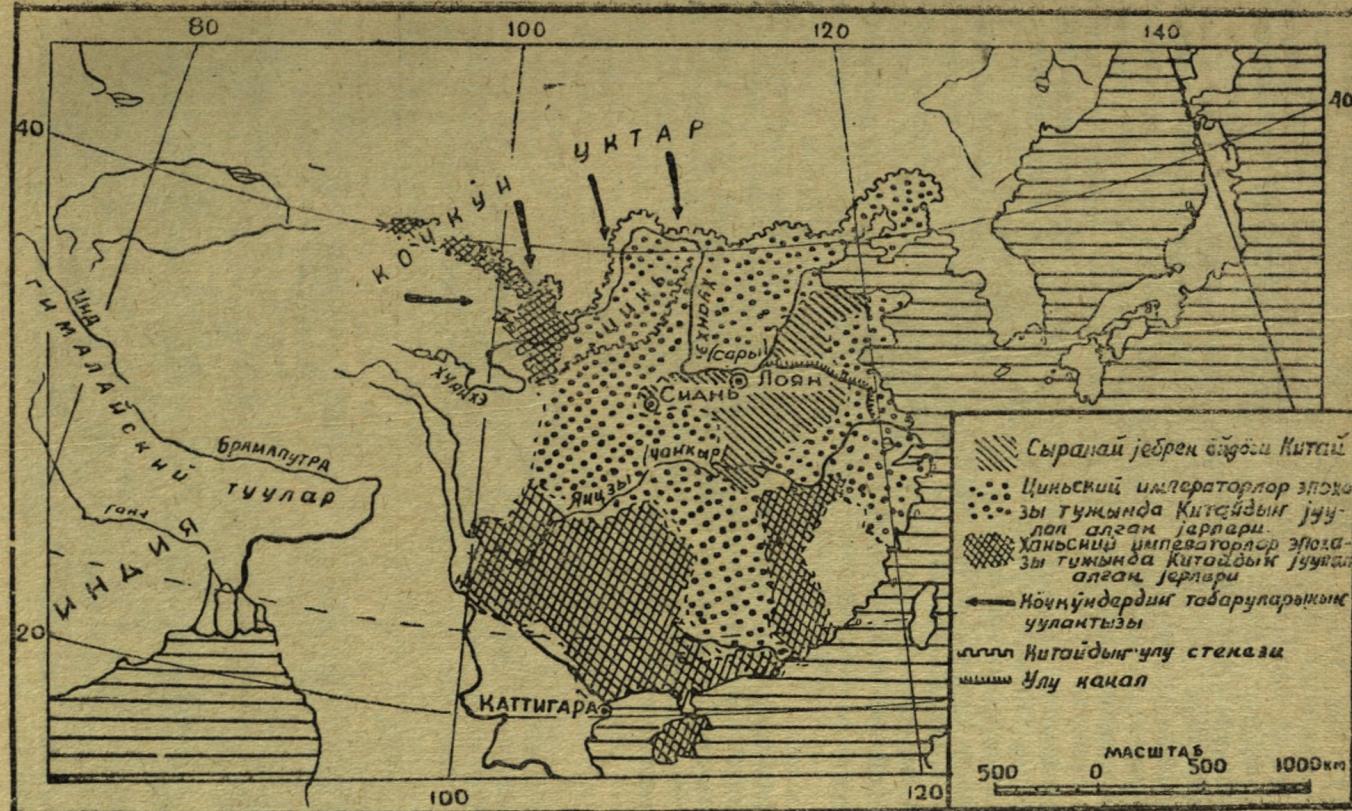
Бу 1 оемаларда көп сабазында геройлордын ат-нерелү керектерин ле олордын јуучыл јорыктары ла јуулап алгандары куучындалган.

Индияда јаан ёзүмге архитектура јеткен. Онызы бистин ёйгё јеткен јылым таштарда кезип эткен ѡргөйлөрдөн, статуялардан ла јүзүн-јүүр кеелердин арткан-калгандарынан көрүнет. Индияда сүрекей бийик ёзүмге онойдо ок наукалар јеткен, наукалардын эң бийик дегениниң бирүзи математика болгон. Арабский тооны бичийтенин арабтар Европага Индиядан јетиргендер.

V. ЖЕБРЕН ЁЙДӨГИ КИТАЙ.

§ 24. Ороон ло онынг жарт албатызы.

**Китайдын ар-
бүткени.** Жебрен ёйдө кыдаттар эки суулардын Хуанхэ-
ни и ле Яндзынын—агындарыла элбек јерде
жартагандар. Бу эки суулардын жебрен ёйдөгү
кыдаттардын јүрүмине учурлузы ондый ок болгон, Нил Египетке, Тигр ле Евфрат, Мессопотамияга, ол әмезе Инд ле Ганг Индияга жандай болгон эди, ондый ок болгон.

Јебрен ойдоги Китайдын картазы.

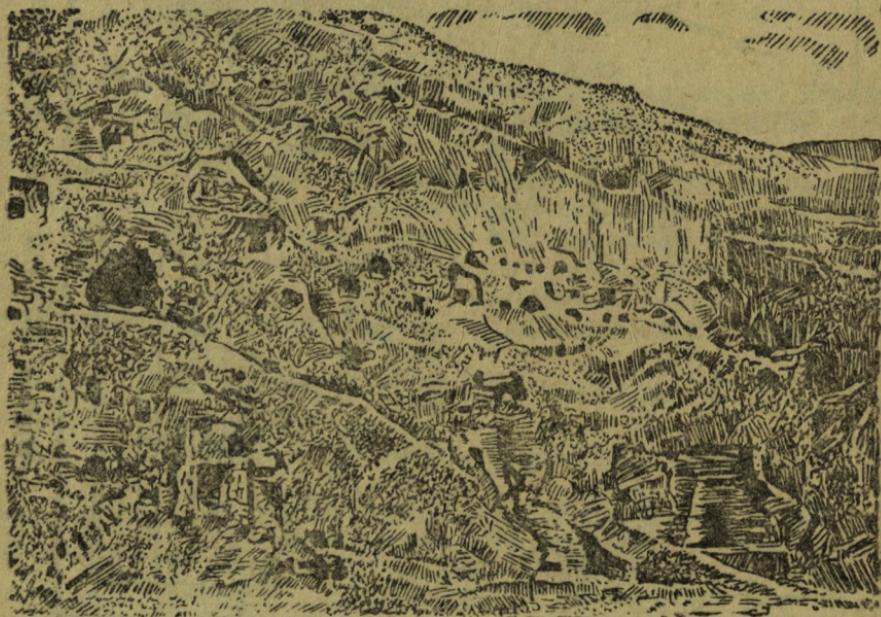
Суу кирү түштэ (јайгыда, база күс башталар тужында) Хуанхэ бойының коолын кубултып, оның јаланында јуртаган улустарга ла олордың хозяйствозына jaан јеткерлү болуп туратан. Китайдың крестьянини ол сууның јараттарын тыныдарына јаантайын кичейтендер болгон.

„Хуанхэни“ көчүрзэ, ол „Сары суу“ болуп жат. Оны ненин-учун онйдо адаган дезе, ол бойының ағыныла јаланга özüm özöрине сүрекей тузалу сары балкаш көп экелип салатан. Ондый балкаш кыртыш (лёсс) болуп сууның бастыра јаланын бёктөп, кезик јерлерде сүрекей калың болуп туратан. Кыдаттар ондый лёссаларда айыл әдип, куйлар казып јазайтандар, онызында кышкыда јылу, јайгыда серүүн болотон. Лёссалардың кыптарындагы ондый айылдарды канча-канча кат әдип јазайтандар.

Јаланы сүрекей әлбек әкинчи суу Яңцы, оны боскортип „Чак-кыр суу“ деп адайтандар, ол онйдо özümge тузалу балкашты ағызып әкелетен. Яңцы сууның јаланында албаты јуртаганы Хуанхэнин јаланынан көрө орой башталган.

Каналдар. Хуанхэ ле Яңцы суулар јанысла кыра ижине тузалу болгон эмес, је керептер јүргүзерине база тузалу болгон. Кыдаттар кыраларды сууаактарына казып салган каналдарды оныла јорыктаарыка озогыдан бери тузаланып туратан.

Кийининде башка-башка каналдарды бириктирген, оның шылтуузында бойының јааны кайкамчылу, ады чыккан „Улу канал—төзөлгөн. Кыдаттар оны бистинг эрадан озо VI чакта баштагандар, оны сүрекей узаак эткендер. Учы-учында ол канал Хуанхэ

Кыдаттардың куйлап эткен јурттары.

ле Янцзы сууларды бириктирген. Бу ёйдö онын узуны 1000 километрден артык болгон. „Улу канал“ јебрен ёйдöги Китайдын исторический кайкамчылу јазалынын тоозына кирип жат.

Албаты. Сары суунын орто агынын јакалай јуртаган кыдат уктар—сүрекей јебрен албаты. Јүзүн-јүүр куучындардын аайынча болзо, кыдаттарга олордын жери јаар кöчкileп жеткен јүзүн-јүүр уктарла кöп катап јуулажарга келишкен. Кыдаттардын јүзүн-јүүр уктары јүзүн-башка тилдерле куучындашкандар. Кезик башка тилдер кыдаттардын эмдигиде ёйинде тилдеринде артып калган.

Јебрен ёйдöги кыдаттардын эн кичеемелдү тöс иштери кыра ижи болгон. Кыдаттар кажыла тудам жер учун јана баспай, тартышкандар. Оны иштеп алары ла каналдар болужы ажыра сууак алары кыра ижинде тургандардын јаантайын кичеемели болгон. Грядковый культураны тузаланарын кыдаттар оччолорынан озо баштагандардын бирүзи болгондор. Ондай иш кöп ийдени некеп турган, ненинг учун дезе ондо ёзüp турган бастыра кереги јок ѡлонгдорди јулар керек болгон, ёзумди ончо јанынан жерле кичеемелдү иштеген улам јакшы түжүмдү рис, јүзүн-јүүр овоштор ёзётён.

Кыдаттардын кыра ижин иштегендерининг јүрүминде јаан учурлу керек торко эдери болгон. Сыранай јебрен ёйдö Китай тутовый агаштарды ёскüрип, торконын курттарын ёскüретендер. Торко эдерине кыдаттар сүрекей эрте ўренип алгандар. Олордын торко бöстöри бойынын јакшызыла макталып, база Китай жеринен ёскö јерлерде јарлу болгон. Китай кöп сабазында Индияласадышкан. Акча табылардан озо, ороондо акча ѡрдына, анчадала темирден эткен бычактар јүретен.

Кыдаттын устарынын иштери керегинде чўмдел агаштан таштан, сёёктöн эткен немелеринен, күлер ле той балкаштан јазаган кайкамчылу јараш казан-айактардан бис билип алар аргаларыбас бар. Јүргеери кыдаттар фарфордон фаянсовый айактар јазап тургандарыла макталгандар.

Грядковый культура

Жебрен ёйдёги кыдаттардың хоziяствозы ла јүрүми ке регионде, эн озолодо казып тапкан олордың казан-айактарынан, бойлорына керектү неле немелерининг арткан-калгандарынан бис билиш алып жадыбыс. Китайдыа хоziяство ло ремеслөлор сүрекей бийик Ѽзүмдү болгонын бу памятниктер көргүзет.

§ 25. Китайдың јебрен ёйдёги историязы. Чжоуның Циньнин ле Ханьның ёйлөри.

Чжоуның ёйи Куучындар аайынча болзо, кыдаттың государство-
(бистингэрадан зы мынан 5 мун јыл кайра озо төзөлгөн. Китайдың баштапкы башкаручыларының бирүзи Хуандан ала 256 ди, оләмезе „Сары башкаручы“ болгон. (**Саялга жетире**). Ры сууны јакалай жаткан јерди јуулап алган јуучыл). Китайдың эн јебрен ёйи керегинде биске көл тоолу јүзүн-јүүр куучындар ла кыдаттардың јылдар саймын бичигендерининг бичиктери, казар тушта тапкан археологический памятниктер жеткен. Китайдың эн јебрен ёйдёги историязы ол памятниктердин учуррын таабынча ўренип көргөни шылтуузында жарталган. (Темдектезе, Инь-Шан ёйи). Китайдың жартап ўренген историязы Чжоу ёйдөн бери башталып жат.

Чжоу тужындагы ёй Хуанхэ сууның орто ло алтыгы агында јуртаган кааның кичинек тергее-јуртының историязы болуп жат.

Чжоу династияның каандарының јерлери әлбек болгон. Кааның јери айландыра канча-канча жүс километрлерге таркаган, темирге бай болгон. Куучындар аайынча болзо кааның јери кааның орто тергее-јуртының ортозында болгон онын ончо жаны князьтардың ла бийлердин јерлериле курчалып турган. Јери онойдо жатканы шылтуузында кыдаттың государствоуучы-учында, „Ортозы кааның тергее-јурты“ деп адалган, онын столицазы Лоян город болгон.

Каан ла ого јуук тургандары јыргалду јүрүмде болгондор. Олор бойлорын жарашиб алалду ѡргөөлөр ло мүргүүлдер эткиле тургандар, олордың керектерин бүдүретен јүстер тоолу јалчылар ла кулдар бар болгон. Олор ёйди јууда, јыргалдала андаарында ѳткүретендер. Каан бойының јуучылдарыла кожо жаан абырага отурып алып, коштой жаткан кааның тергее-јуртына табару эдип, бойының крестьяндарын онойдо ок тооноп туратан.

Jaантайын болуп турган јуулар, кестьяндардың, олјолоткон уктардың восстаниелери Чжоу каандардың жанын ўскен. Бистингэрадан озо 842 јылда албатының восстаниезининг шылтуузында Чжоу династияның Ли-ван каан ширезинен антарылган.

Төс башкару јүргеери уйадаган. Бийлер ортозында јер былаашкан тартыш ўзүк јоктонг ѳдүп турган. Ол тартыш узак ёй-

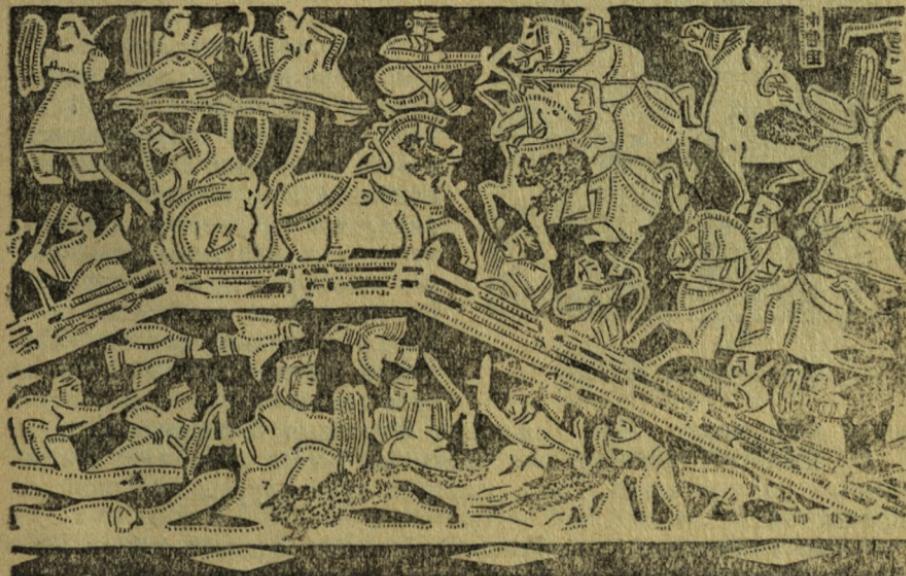
динг туркунына чойиlip, учында Чжоу государствозын жайрадыларына экелген. Бистин эрадан озо 250 жылга жуукта бу династиянын калганчы кааны ширезинен антартырган. Князьтардын ортозында жерлер ле жаң учун калапту тартыжу башталган.

Бу юйдө Чжоу каанынын тергее-јуртынан күнбадышта жаткан Цинь область сүрекей көдүрилип чыккан.

Циньнинг öйи. Циньнинг княжествозы көдүрилгениле колболу жаны öй Китайдын историязында Циньнинг дей. **Цинь-ши-хуанди.** адалып жат. (бистин эрадан озо 256-206 жылдарда).

Цинь областынын башчылары бийлердин ортозындан болуп турган тартышты бойына тузаланып, бастыра князьтарды бойлорынын жанына жүргери тартып алгандар. Олор айылдаш жаткан уктарды бойлорына бактырып Янцзынаң түштүкте жаткан жерди онайдо ок олжолоп Китайды башкаарар эн жаан башкаруны жүргери бойлорынын колдорына бириктирип алгандар.

Цинь государствонын эн ийделү кааны Цинь-ши-хуанди болгон. Ол император болуп јаралган (бистин эрадан озо 221-210 жылдарда). Жаан реформалар откүрилген, онын шылтуузы болуп темдектелген. Ол балка-башка башкаручылардын ла бийлердин алдынан боловорын јок эдип, олорды бойынын жанына тарткан. Каанын башкарузына бириктирген бастыра жерлерди ол административный 36 округтарга бөлүген. Кажыла округта Цинь-ши-хуанди бойы көстөп жамылу бий тургускан. Көстөп тургузып салган бийлердин кийининен ары анылу ижемчилү уулстар шинжилеп көргилеп, неле болгонын каанга жетирип туратан.

Жебрен Китайдын атла жүрген черёзи.

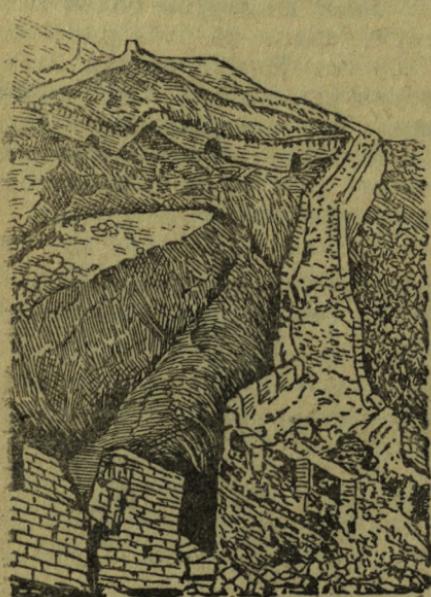
Цинь-ши-хуанди јуу керектеринде реформа ёткүрген. Китайдын государствозын түндүктөн келген гүнндар, онойдо ок Орто Азиянын табарулу келип үзүк јоктон амыраттай тургандар. Алдында төзөгөн уур абыралу черүү кёчкүндерле удурлажар чыдалы јетпей түрган. Цинь-ши-хуанди јенил, јылгыр јүрер атту черүү төзөгөн.

Ол оноң озо әдерин баштаган „Улу китайский стенени“ тударына јаан кичемелин салган. Ол стene кёчкүндерден коруланарга әдилip турган. Жеткен куучындар аайынча, оны тударга 400 мун улус керек болгон. Кыра ижин иштеп турган улуска катуу кыйын јүктелген болгон. Стенени әдер иште кулларды онойдо ок элбек тузаланган.

Куучын аайынча болзо, Цинь-ши-хуанди бойының эн јаан башкарузын тыңыдарга эски законды бичиген ончо бичиктерди ёртөзин деп якару берген. Јүkle јер ижин иштеери керегинде, медицина ла астрономия керегинде бичиктер артырылган.

Бу юйдө јерди ээлэнген јаан байлар там тыңыгандар. Кулдар ла јеринен айрылган крестьяндардын тоозы тамла көптөгөн. Тузалу јерлер, кулдарды ээлэнген јаан байлардын колдорында јуулып турган, олор онын садарын саткылап, арендага иштеерге берерин арендага бергилеп, ол эмезе бойлорының јуук улузына сыйлап бергилеп туратандар.

Цинь-ши-хуанди тирү түжинда јаны ээжилерге удурлажып, восстаниени крестьяндар ла кулдар баштагандар. Јерди ээлегенин јаан байлар ѡскониле коштой олор крестьяндардын јерлерин былаап тургандар, калганчылары дезе, тамла јоксырап тургандар. Бистин эрадан озо 209-206 јылдарда восстание болгон. Ол тушта јанды јараттай турган крестьяндар ла кулдар бойло-

Улу китайский стene.

рынын башчызына Лю Банага баштадып бириккилелендөр.

Ол Циньский династиянын каанынын јанын антарала, јанды бойынын колына алган. Цинь каанынын тергее-јурты шак онойдо јайрадылган.

Онын кийининде јаны, Ханьнын ёи деп адалган јебрен Китайдын историязынын ёи башталган (бистин эрадан озо 206 јылдан ала бистин эранын кийининде 220 јылга јетире).

§ 26. „Кызыл кабактулардын“ла „сары тюрбандардын“ восстаниеизи.

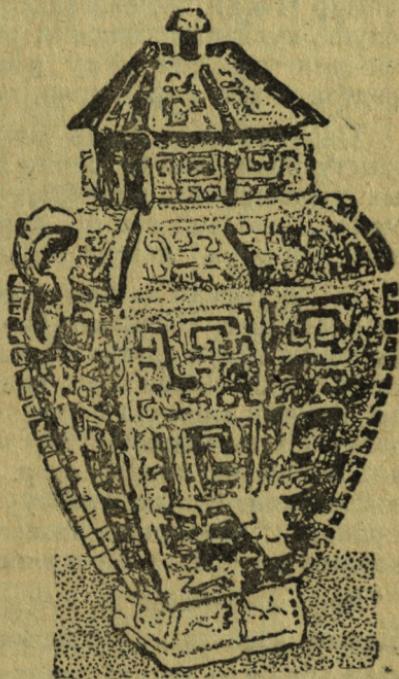
„Кызыл кабактулар“. Каанды солыганы базынчыкта болгондордын јадынын жарандырбады. Жаң алдындағызына түнейок јерди ээленген жаан бийлердин колдорында артып турды, крестьяндардын ла кулдардын јўрумдери алдындағызынан көрө тамла түбектү болды.

Хань династиянын каандары тужында элбек јерлерди олжолоп алган, императордын жаңын тыныткан, кулдарды мензинген хоziйствонын ла культуранын чечектелип ѡскён ойи болгон, же кулдарга ла крестьяндарга—эн уур ла карануй ой болгон. Йоксыраткан, торолоп јўрген крестьяндар арга јокто, бойлорынын јерлерин таштап тений берген ле тоноқло жаткандар. Округтардын бирўзинде јери ѡок тенип јўргендердин ле айыл јурты ѡоктордын тоозы 400 мун кижиғе једип турган.

Бойынын јеринде арткандар-га да жакшы болбогон, олор ка-ланды бўйинде бўдўрбей турганда, олордын јерлерин айырып, бойлорын кул эдетеңдер. Китайдын историязынын бир де ёйинде Ханънын эпохазыкирелў кул кулданары таркабаган болгон. Бу ёй-дў кулдардын ла крестьяндардын революционный восстаниелери сўрекай јаантайын жалбыштанып туратан.

Восстаниелердин эн жааны „Кызыл кабактулардын“ Ван Ман каан тужындагы ады чыккан восстаниеизи болгон. Ол восстание бистин әрадан озо 18 јылда Лу (Шаньдун)райондо башталган. Восстаниени крестьяндардын башчызы Фан Чун башкарсан. Ол восстаниеге киришкендеринин бастыралары бойлорынын кабактарын кызыл будукла будугылап алгылазын деп жакылта берген, ненин учун дезе, ондый темдекле ол бойынын турушчыларын женил танып аларга турган.

Ван Ман „Кызыл кабактулардын“ тоскурага бойынын жакшы деген эки командирлери башкарсан ѹјс мун черўзин ийтген. Ондый да болзо, командирлер экилези Фан Чуннын 10 мун ла кирелў черўзине јенѓирткендер. „Кызыл кабактулардын“ јенўзи текши восстание баштаарына темдек болгон. Беш јылдын туркунына јуулашканынан улам „Кызыл

Кўлерден эткен сосуд.

кабактулар“ Ван Манды антаргандар. Бистинг эрадан озо, 23 јылда өлтирип салган.

Је ондыйда болзо, крестьяндардың жүрүмдеринде тазылынан ала кубулта болбогон. „Кызыл кабактулар“ бойлорының женүлери тузаланып болбогондор. Крестьяндар ол тушта турган жаңнан башка кандый жаң тургузар арганы олор билбегендер, кандый жаны ээжилерди тургузар керек болгонын бойлоры билбегендер. Онын учун учи-учында жендирткендер.

„Сары тюрбандар“ Бастыргандар, ондый да болзо, тартышузын токтотпой тургандар, база онон ары болгон восстаниелерде бойлорының айалгаларын жарандырар кичеемелди бойлорының алдына тургускандар.

Экинчи ады чыккан восстание „Сары тюрбандардың“ восстаниеси болгон. Оны ненин учун онойдо адаган дезе, сго киришкендер баштарында сары бös орогон жүретендер. Ол восстание бистинг эрадан озо 184 јылда жалбылтанып чыккан. Оны ўч карындаштар Чжан башкарғандар. Олордың жаан карындажы ойгор болуп, кулданыргандарга жайым берерине ўредип турган. Ол бойының ўредүзин „Улу жайымга жедер јол“ деп адаган. Онын ўредүзине кёп улус кирип, оны эбиреде бириккендер.

Оноң озолодо келип жаткан јыл албатыга жайым берер жанырысты ёйди баштап берер деп табып таркадылган. Городтордын тураларында, мүргүүлдерде, танынан жаткандардын тураларында „Цзя-Цзы“ сочтөр көрүне берген, онызы дезе „жаны ёй башталып туры“ дегени болды.

Бу бастыразы каанды сүрекей шакпырадып турган, онын жакарузы аайынча Чжанының болушчыларынан бир мунгнан ажыраулустарды тудуп алғандар. Олордың ончолорын кыйнап өлтирип салгандар. Же тынын алып калган Чжан карындыштар кунукпагандар. Куучын аайынча болзо, бастыра тоозы 100 мунгнан ажыратоолу 36 жаан ла оок черүлөр төзөгилеп, бастыра ороонның ичинде олор восстание көдүргендер. Ол восстание 15 јылдың туркунаң көндүкен. Онын шылтуузында ончо төс городторды „Сары тюрбандар“ колдорына алғандар. Олор байларды сүрүп салала, олордың јерлерин былаап алғандар.

Крестьяндардын ла кулдардың бу восстаниелери Хань династияның каанының жандарын чек жайраткандар. Ёскö јердин уктары бу ёйдө государствоның уйадай бергенин тузаланып, түндүктең, база Орто Азиядан Китайды јуулап киргендер. Эскидеги государство жайрадылып калган, же онын кийининде төзөлгөн жаны государстволордо жаң байлардын колдорында турган. Базындыргандар общественный стройды кубултар күчтери јок болгон. Онын учун олор каандарды солыгылап тургандар, же жүрүминин стройы дезе эски бойы артып туратан.

§ 27. Јебрен ойдöги Китайдын культуразы.

Мүргүүл. Кыдаттар ар-бүткеннинг ийде-күчине мүргүп, олорды тыңду деп бодойтондор. Эн жаан кудай тенери болгон, оны эң ийделү күч деп, бастыра јер ўстинdegиjakshы неменинг бүдүречизи деп бодойтондор. Жрецтер ле бийлер кыдаттынг государствозын „Тенери алдындагы“ государство деп адайтандар. Олордын бодолголорыла болзо, государство Төнегери кудайдын бойына көндүре башкартып јаткан. Бу кудайга, тенери кеберлү јабынтылу, тенегриге јүзүндеш чанкыр будукту фаянстан, эмезе фарфордон эткен јабынтылу мүргүүлдер эдентендер.

Уктарынын јаандарына мүргүүри кыдаттарда сүрекей таркадылу болгон. Јебрен ойдö, качан бийлердин сёөкторин тудар тушта, кезик аразында кижини тайары (кижини тирүге көмүп салары) болуп туратан. Цинь-шихуан каанынг сёөгин межикке салар тушта, онын бала јок ончо эмегендерин, кулдарын ла көдöчилерин кою салган. Олгён каанга сүрекей јаан ла јараш саркофаг эткен устардын ончолорын межикке салгандар.

Јүргери табынча кижи тайарын токтодып, јанысла малды тайары артып калды.

Бичиктер. Кыдаттын бичиги табылганы сүрекей јебрен ойгö келижип јат. Ондый болгонын кыдаттын иероглифтерин бичири эн баштап бичири јенил, онын кийининде бичиирге тамла колболу болуп ёсконинен шинжилеергө келижип јат. Јебрен ойдöги кыдаттар иероглифтердин бичиир кеберлерин јүргери кубултып учы-учында кыдаттардын эмдиги ойдöги бичип турган бичиктерине једип алгандар. Јебрен ойдöги кыдаттын бичигинде 2000 јуук тоолу темдектер бар болгон, эмдиги ойдö дезе, олордын тоозы 50 муннан ажыра болуп јат. Кыдаттар бичик бичиирге анылу чачак јазагандар, бистинг эрадан озо 105 јылда чаазын эдерин тапкандар.

Кыдаттын бичиги табылганынан бери сүрекей удаган шылтуузында, бистинг ойгö олордын јебрен ойдöги күлер казан-айактарды бичиген бичиктери, кезик аразында бүткүл бичиктери де чеберленип јеткен.

曰	曰	日	日
月	月	月	月
盈	盈	盈	盈
昊	昊	昊	昊
辰	辰	辰	辰
宿	宿	宿	宿
列	列	列	列
張	張	張	張

Китайский бичиктердин бүдүмдери.

Жебрен ёйдöги Китайдын ойгорлорынын атту-чуулуларынын бирүзи Конфуций болгон (бистин эрадан озо VI чакта). Ол уктын jaандарын күндилеерине жажы jaандарды угарына, эски ўредүлдерди ле закондорды буспазына ўреткен. Ол жебрен кыдаттын культуразын чеберлеерге ончо жаңынан кичеенген. Онын ўредүзи учында бастыра Китайга элбек таркаган.

Сонында Китайда Индиядан алган буддизм сүрекей таркаган.

„Китайский улу стene.“ Жебрен ёйдöги китайский куль-

тура кандый болгоны шүүжерге келишкен памятнигердин ортозында jaан учурлуузы „Китайский улу стene“, ол эмезе „10 мун ли сынду стene“ (2500 километр) болуп жат. Ол сүрекей jaан јазалды жаңыртарын ла элбедерин бистин эранын XIV чагына жетири ѡткүргендөр. Стенени эн баштап чыктаган той балкаштан ла јерден эткен. Сонында оны кирпичтерле, jaан јалбак таштарла ўстин бектеп, јазаган-

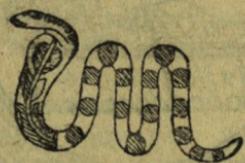
Конфуций

дар. Ол Хуанхэнинг сынын кечире чойилип барат. Стененинг бийиги 10 метрге једип жат, төзинде калыны—6 метр. Онын бастыра чойилген сынында бойы-бойлорынан атылу кемжүдин бажында турган алдыла ѡдор кен ѡткүштү торт булунду сүрекей jaан башнялар содойыжып турулар. Оны түндүктин көчкүн албатыларынан (гүнналардан) корула-парга јазаган.

Наука. Китайда математика, астрономия, база медицина наукалар элбек ёзумдү болгон. Бу наукаларда ончозынан анылу аяаруда астрономия турган. Китайдын каандары календарьды ла айды ла күнди карык тудар ѡиди темдектеер комиссияны жаңыс катап эмес төзögөндөр. Айды ла күнди карык тударынан жаман болор деп бодойтондор, астрономдордын комиссиязы онын качан болорын ажындыра анылабаза, каан кезик аразында онын члендерин ончозын кыйнап ѡлтирип салатан.

Магниттин ле магнитный стрелканын учурын ла јазалын кыдаттар озогыдан бери билгендөр, је ондыйда бэлзо, оныла талай јорыктарына тузаланбайтандар, ненинг учун дезе, ол бойлорынын жараттарынjakalai, бир ортолыктан база бир ортолыкка жетири суула јорыктап турган керегинде, олорго ондый јазал керек јок болгон. Кыдаттар таары эдерин онйдо октапкандар, олор таарыны јүзүн-јүүр жаркынду фейерверктөр эдерине тузалангандар.

Анайтканды, Китай, Египет ле Эки суунын ортозындагы государстволор чылап ок бийик культуралу болгон. Китайдың культуразынын көп једингени јебрен öйдö öскö ороондорго: Индияга, Аравияга таркап турган. Оның кийининде ол культуралар Европа jaар кöчкөн (темдектезе, магнитный стрелка, чаазын, база öскöлбөри де).

I. ГРЕЦИЯНЫҢ ЭҢ ІЕБРЕН ӨЙИ.

§ 28. Ороон ло оның јурт албатызы.

**Грецияның ар-
бүткени.**

Јебрен өйдөги Греция Балканский јарым орто-
лыктың түштүк бөлүгинде Эгейский талай-
дың ортолыктарында ла Кичү Азияның јаратта-
рында турган. Материкте жаткан Грецияның јерин үч талазынан
талай јунуп турган. Онның јараттары текши јerde түней әмес.

Грецияның күнчыгыш јараттары јер үстинде эң көп кезил-
телү ле эң көп булуңдарлу. Ондо талай тымык, анда эпту, јетке-
ри јок көп гаваньдар бар болгон. Гректер бу јараттардан талай-
ла узакка јорыкгаар аргалу болгондор. Олор эң баштап
Эгейский талайдың ортолыктарына ла Кичү Азияның јараттары-
на јеткендер. Кийининде Геллеспонтты (Дарданель өткүш-
ти) ажыра Пропонтидага (Мраморный талайға) өткөндөр,
Фракийский Босфор ажыра дезе, Кара талайдың түндүк
јараттарына јеткенлер.

Грецияның күнбадыш ла түштүк јараттарында кезимдү, кайа-
ташту, тайыс јерлери көп. Керептер кирип токтоор гаваньдар
јазаар терен булуңдар ас учурал жат.

Материкте турган Греция бойының ар-бүткениле үч башка
бөлүктерге бөлүнет: Түндүкке, Ортогы ла Түштүктеги.

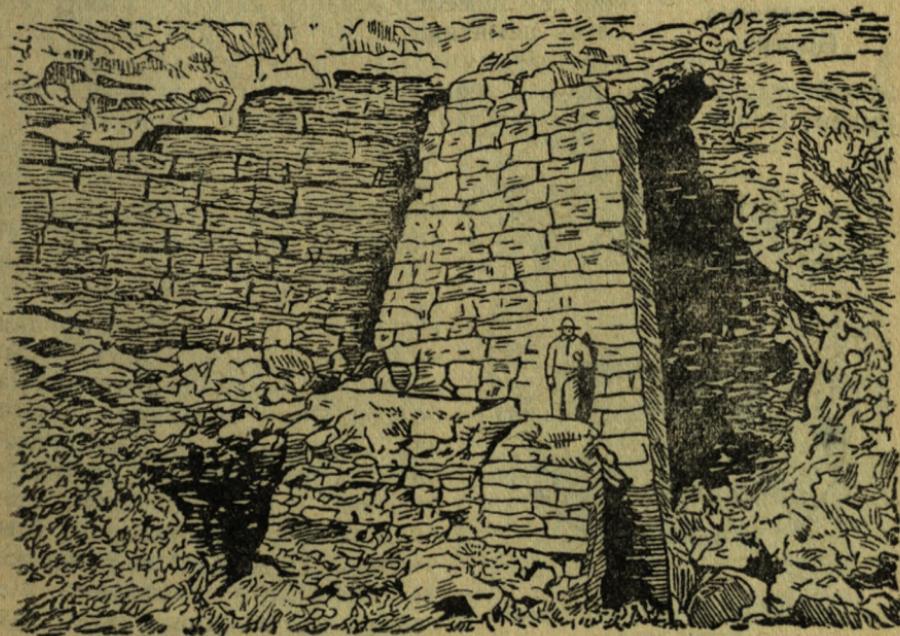
Түндүк Греция Пинд туунын синида эки башка јаан областтарга: Күнбадышта—Эпирге, Күнчыгышта—Фессалияга болунет. Түндүк Грециядан Орто Грецияга баар јол Фермопильский откүш ажыра барган. Мынызы бийик туулардын латалайдын каскак јараттарыныг ортозыла ёткөн орык јол болгон.

Орто Грецияны туулар танынан башка-башка областтарга болуп јат. Јебрен ёйдо олордо эн атту-чуулузы Беотия ла Аттика болгон. Орто Греция туулу Коринфский чичке јерле түштүк Грецияла колболжып турган.

Түштүк Грецияны Пелопоннес деп адап турган. Бу болукте өзүмге тузалу областтар: Мессения, Лакония ла Арголида бар болгон.

Эн јаан ортолыктар Грециядан күнчыгыш јаар, Эгейский талайда баар болгон. Олордын эн јаандары Эвбея—Орто Грециянын јарадында, Лесбос, Хиос, Самос, Родос—Кичү Азиянын күнбадыш јарадында ла Крит—Эгейский талайдын түштүгинде. Оок ортолыктардан аныланып тургандары: Делос ортолык, оны гректер агару деп ботойдондор. Парос ортолык, ол бойының ак кардый мраморыла макталып турган.

Грециянын климады тымык јылу, суу-кадык болорына сүрекей тузалу. Онын ар-бүткени сырсанай јаращ та јүзүн-јүүрлүде. Туулу јерлери јебрен ёйдо карагай, дуб, бук ла каштан агаштарла бөктөлип калган. Жаландарда ўргулжи жаял кипаристер, лавралар ла олеандрлар ёскён. Туулардын кајуларында вино-

Јебрен ёйдөги Троянын стенези.

градніктер ле оливковый загаштар чыт этире ёскён. Жаландардың Ѻзүмге тузалу бөлүктеринде аштан анчадала арбаны қыралайтап.

Грецияның жерди ёзум ёскүрерине тузазы көп болуп, болбогон жерди кичеемелдү иштеерин некеп турган. Онын учун мал азыраары хөзяйство жаан учурлу болгон. Ондо азыралды талдабас малдарды: чочколорды, эчкилерди ле койлорды ёскүретендер. Фессалияда ла Арголияда јылкы малды ёскүргендер.

Журталбатызы. Жебрен ёйдөги гректер бойлорының ороонын Эллада деп адагандар, бойлорын дезе—эллиндер деп адагандар. Эллиндер јүзүн-јүүр уктарга бөлүнгендер. Гректердин төрт башка уктары мынайда адалган: эолийлер, дорийлер, ахейлер база ионийлер.

Гректердин чёрчёктөри гректердин уктары ары бері көчкөндөри керегинде, бир уктар ёсқо уктарды олжолоп алгандары керегинде көп куучындайт. Темдектезе, чёрчёктөр айдыжыла, пеласталар эн баштап Грецияда жаткандар, онын кийининде олорды эллиндер олжолоп алган, олор эллиндерле бир болуп кожулып калгандар. База бир чёрчёктө айдылганы аайынча, Орто-Грециядагы Дорида областыта журтаган дорийлер Пелопоннес жаарууланғылап, оны јүргери олжолоп алғандар.

§ 29. Крито-микенский культура.

**Неме бедиреп
касканы.**

Шлиман.

Гректердин историязының эн жебрен ёйининг керегин немелер бедиреп каскан тужында таап алган памятниктерден бис эмди билип алыш турубыс: тураларының, жуу јепсөлдерининг, казан-айактардан ёсқо дооок-төек немелеринен арткан-калгандарынан. Озогы тушта учёныйлар жебрен ёйдич керегин аттучуулу әки поэмалардан: „Илиададан“ ла „Одиссеядан“ билип туратандар. Бу поэмалар Троянский жууны бичаген. Ол жуу гректерле, троянецтер ортозында—Кичү Азияда (Трояның жаңында) болгон. Ол тушта Грецияның озогы жебрен ёйдөги јүрүмү керегинде кандыйда памятник јок болгон. Онын керегинде учёныйлар „Илиадада“ ла „Одиссеяда“ бичиген немелери чын болбогон, оны ээн жерге бодолгонло таап бичиген деп бодогондор. Же, учучында „Илиадада“ ла „Одиссеяда“ айдылып тургандардың көп сабазы чын болгонын казып тапкан немелер жартады.

Эгейский бичкүтү Фестадаң эткен диск.

„Илиадада“ ла „Одиссеяда“ бичилген не болгондоры аյктаған памятниктерди табарга эн баштап ченешкен кижи немецкий

учёный Генрих Шлиман болгон. Ол јиит јажынан ала ол поэмаларга соныркап, жилбиркеп, анда бичилген керектер чын болгон неме деп. бүдүп турган деп айдыжатандар.

1870 йылда Шлиман Кичү Азияның жараттарына атанган, Геллеспонтада Гиссарлык тоббодо немелер бедиреп казарын баштаган. Ол чөрчөк аайынча, Приам каан башкарган јебрен юйдөги Трояны табарга иженген. Шлиман Троя городтын арткан-калганын јердин эң терен кыптарында жаткан деп бодогон, онын учун казар тушта жайрадылып турган орто терен јердин кыптарын кичееп аյқтабаган. Онойдо эткени Шлиманың жастыразы болгон, нениң учун дезе, ол јердин орто терендеги кыптарыла кожо бойынын бедиреп турган Троя городтын памятниктерин оодып салган. Кийининде ол керектин ондый болгопын, „Илиадада“ бичилген Троя городты тапкан, онын болушчыларының бирүзи болгооп тапкан.

Трояны каскан көп јылдардын кийининде Шлиман Балканың јарым ортолыгының түштүгү жаар атанган. Ол ондо гректердин башчызының Агамемнонның городын Микенада казарын баштаган. Онын баштапкыла алтамы кайкамылу јенүлү болды. Ол канча-канча межиктерди жаңысла юйдө тапкан: алтын ла мөнүн немелер, олгөн улустардын јүстерине салып турган алтын амаалдай, жазап чүмдеп эткен жуу јепсөлдерин тапкан. Онын кийининде Шлиман акрополяның (кремльдин) бүткүл таштардан эткен стенезинин арткан-калганын тапкан. Ондый бүткүл таштардан эткен постройкаларды гректер циклопический деп айдатандар. Анчадала олордын ортозында жаражыла аныланып турганы эки кара-куланын кеберлерин кондырып салган ворота болгон. База онойдо ок жаан межик табылган, оны Шлиман Атрей каанының (Агамемнонның адазының) јөйжөзи деп адаган. Сонында Шлиман Грецияның оскө дој јерлери казарын откүрген. Анда ол микендердин памятниктерине түнгей немелерди онойдо ок тапкан. Олор ончолоры эртеги, эң јебрен юйдөги миленский культура деп адалган культураны темдектеп жат.

**Эванс. Кносстын Шлиманың
öргөөзи.** кийининде сүрекей учурлу немелерди Крит ортолыкта, көп сабазында английский учёный Эванс тапкан.

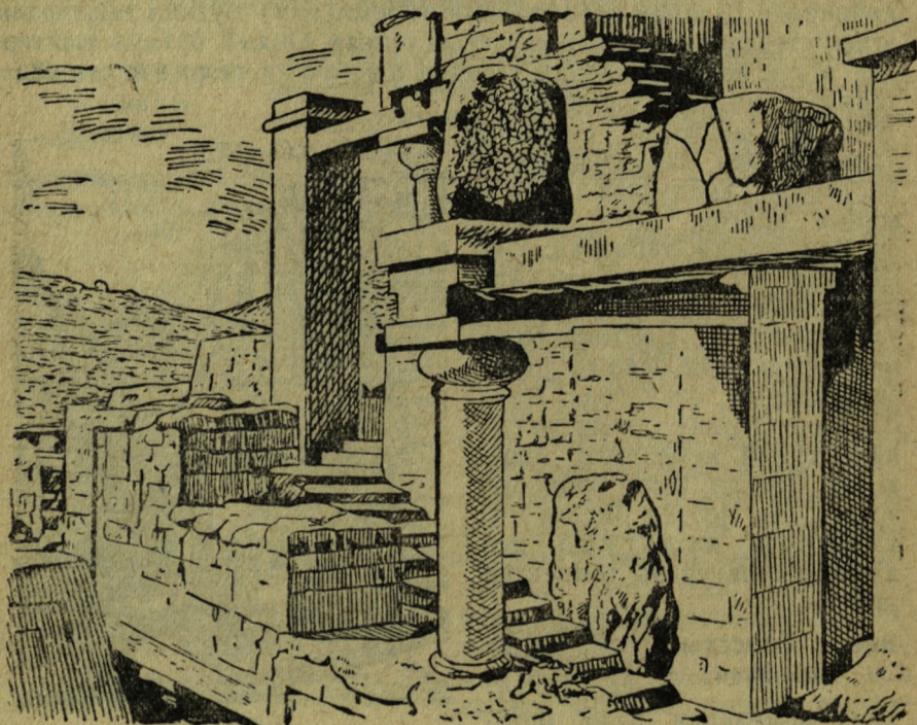

Микенадагы кара-кулалу ворота.

ХХ чак башталып турарда, Эванс башкарған немелер касканы мында микенский культурадан көрө тамла јебрен ёйдöги культураның памятниктери табылтан. Кноседе ле Фестеде эки брёйт казылып табылган.

Анчадала бойынын јааныла Кносский брёйт канча-канча қыпту болгон. Гректердин куучындары аайынча Эванс ол брёйони Минос каанын брёбози деп адаган. Гректердин куучындарында Криттин улу ийделү Минос кааны атту-чуулу уска Дедалуга Кносто јаан брёйт этсин деп, якару бергени айдылганы бар. Анда көп тоолу јаан ла кичү залдар, коридорлор бар болгон, онын ичинде азарга јенил болгон. Ол брёйт лабиринт дең адалып турган.

Критте ѡскö дö постройкалар онайдо ок табылган: мастерскойлор, кладовкалар, бай јазалду межиктер, кичинек брёйблöр ле ѡскöлөри де. Устардын ла искуствоның памятниктеринен биске көп сабазында той балкаштан эткен јараш јуруктар ла јураган кёноктор, күлерден эткен статуэткалар, јуу јепседери ле ѡскöлөри де јеткен. Турагардын стенелеринин ичтери, кёноктор ле ѡскö дö айыл-јуртка керектү немелерди албатынын јүрүмжинен алган јүзүн-јүүр јуруктарла кееркедип салган. Ўй улустардын бијелегилеп тургандарын, эр улустардын јудруктажып тартышканын, јуучылдардын јорыктарын јурайтандар, кезик ара-

Кносский брёйонин жайрадылып арткан-калганы.

зында жүзүн-жүйр тыңадуларды, букаларды айдагандарын, жүзүн-жүйр чечектерди ле кулжаларды журайтандар.

Критте онойдо ок бичиктер табылган. Олорды учениктер эмлиги ойгө жетире қычырып ондогондор. Оның учун Криттин жүрүмінин көп айалгаларын бис эмдиги ойгө жетире билбебидис.

Криттің каанынға тергее-јурты ийделү болуп, Күнчыгыштың кезінде жаан государстволорыла тил алыжып турғандары (темдектеze, Египетле) биске жарт.

Криттің культуразы көп жаңынаң микенниң культуразының памятниктеріле тұнгайлеш, оның әкилеси бистиг әрадан озо III ле II мун жылдыктарла болғондор, олор крито-микенский культура деп текши адалған. Аналтқанда бу культура, кочан Египет, Вавилония да Күнчыгыштың ёскө дөң государстволоры чечектелип ёзүп турған ѡйинде ёскөн болғон.

§ 30. Гректердин мүргүйли.

Телекей башталғаны керегинде чөрчөк.

Гректердин культуразы ар-бүткеннин не болғондорын улустар шингжүлеле де, жә олор неден улам бүдүп турғанын улус ас билер тужында төзөлгөн. Ол тұшта гректерде ар-бүткенле тарташтар аргалары жок болғон. Оның учун ол жүзүн-жүйр не болғондорды қандай да агаруның күчтеріле бүдүп жат деп туратандар. Онызы гректердин мүргүйлінде камааның жетирген.

Гректер телекей башталып бүткен керегинде бойлорының шүйлтелерин көп тоолу тууылар, ол эмезе чөрчөктөр ажыра таркатқандар. Ол чөрчөктөрдин айдашыла болзо, эң баштапқы юйдо жер, суу ла тенери башка-башка болбогондор.

Олор ончолоры оны-бажы жок, ол эмезе әәжизи жок айалгада жаткандар. Оның кийининде ол оны-бажы жок болғон немеден Гея кудай (жер) айырылган, Уран кудай (тенери) бөлүнгөн. Геядан ла Ураннан баатыр титандар туулгандар. Уран, балдары оның жаңын айырып алғылабазын деп, титандарын жердин терең түбіне түйуктап салған. Же ондыйда болзо, олордың бирүзине, Кроноско титандарды жайымдаарга учурал келишкен. Кронос олордың болушканының шылтуузыла адазының жаңын айырып ала-ла, бойы телекейдин кааны боло берген. Бу кудайды, калапту жууның кийининде, оның ок кичү уулы Зевс жаңынаң антарған.

Чөрчөк зайынча, Зевс ле оның болушчылары кудайлар Олимпия тууда (Фессалияда) жаткандар, оның учун олорды гректер олимпиецтер деп адайтандар.

Гректердин кудайлары.

Зевс жөнгөн кийининде бойы ла бойының жуук турғандардың ортозынла бастыра телекейди башкаар жаңды ўлештирип берген. Ол бойы күрт ле жалкынның кудайы болуп турған. Оның эмегени Гера тенеринин башкаручызы боло берген. Зевс бойының карындажына Посейдон го талайларды әзеленерге берген, база бир карындажына. Аидага ол жердин алдындагы ороонды башкаарын берген. Аполлон жаркынның ла поэзияның кудайы болуп калған,

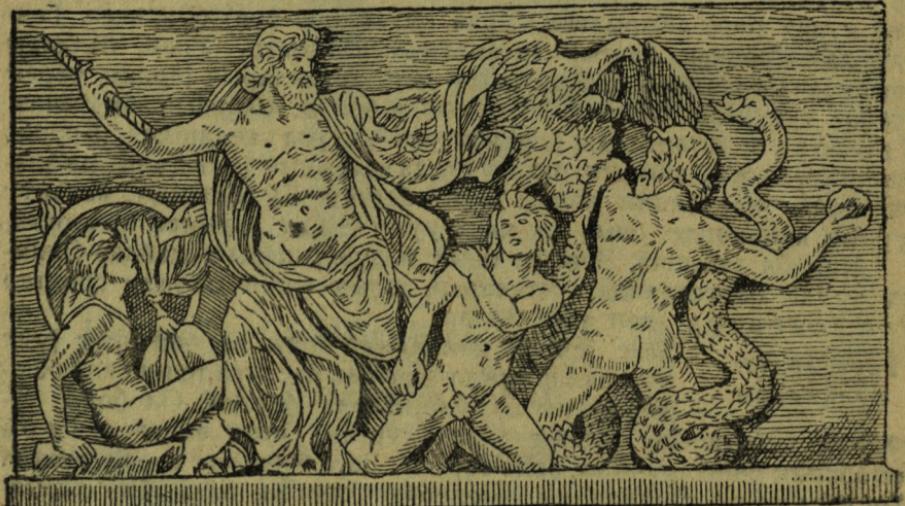
онын жанының колында искустволордың ла наукалардың бажын билген тогус музалар бар болгондор. Отло темир устынг кудайы аксак бутту Гефест болгон, жууның кудайы Арес, жараптын кудайы Афродита болгон, ойгордың кудайы Афина болгон.

Текшиләй алза кижиинин хозяйственний ижинин кажыла бўлуги бойы танынан коручыл-кудайлу болгон: кыра ижинин коручыл кудайы—Деметра болгон, аракы эдерининг кудайы—Дионис, бўс эдер устынг—Афина, садунынг—Гермес, андаарынын—Артемида болгон.

Гректердин бу текшилил кудайларынан башка, Гречиянын кажыла облазында јер бойынинг агаштарды, сууларды, кобыжиктерди ле тууларды эзлеген кудайлар бар болгон. Кўп тоолу кудайларды онайдо кўндүлегени п о ли т е и з м (кўп кудайллык) деп адап жат.

Гректер бойлорының кудайларын ёлуми јок, ончозынан ийделў деп бодогондор. Ондыйда болзо, кудайлар да тўбектерден јайм эмес болгон, ненинг учун дезе, олордың ўстинде, улустардың ўстиндегидий ок кыйалтазы юк салымның бычузы турган. Гректер оны Мойрой деп адагандар. Гректердин салымга сўрекей бўткени ар-бўткеннинг олорго јарт эмес болгон кўчтери-нен коркугандары кўрүнет. Салымнан (Мойрайдон) кем де айрылып болбос,— ол кижиинин ле кудайлардың јўрўмия башкарып жат деп гректер бодогондор.

Олимпийдеги кудайлардың ээжилерин гректер улустардың ортозынданаги ээжидий болор деп бодогондор. Кудайлардың бай киимдў, якшы жуу јепсeldў ле жанду болгонын темдектеп юрайтандар. Олор кўп сабазында албатыны бийлеп турган аристо-

Кудайлар титандарла тартышканы.

краттарга („јакшы улустарга“) түнгей болотондор. Улустар кудайларды мүргүүлдеп, бай аристократтарды күндүлөөрине ўренип тургандар.

Кудайларды улустарга түнгей эдиң бодойгандорын антроморфизм деп адайтан.

Улустардың бүткени. Прометей. Улустардың бүткени керегинде гректерде јузүн-јүүр чörчöктöр бар болгон. Бир чörчöк, ол эмезе туузы аайынча улустарды титан Прометей той балкаштан ла суудаң эткен. База

ошко чörчöктö айдылып турганы аайынча, Прометей санаазы јок, тындулардый болгон улустарды санаалу, ойгор эдиң кубулткан. Ол Зевстен отты уурдаш алып, улустарды оныла тузала-нарга ўредиң салган.

Зевс Прометейге коркушту ачынала оны кату кыйнап, ыраактагы Кавказта Прометейди кайа ташка темир кынжаларла кынжалаарын јакарган, күннинг сайын оның ўстине канкерени ийип турган, ол дезе титанның буурын чокуп јитиң. Је Прометей ончо кыйндарга сүрекей чыдамалду болуп Зевстин алдында јобожыбады.

Прометей керегинде чörчöктöр кудайга удурлажарга коркубаган ла бойына ачу-коронду ончо кыйндарды алышкан геройдин јурекирине ле жана баспазына гректердин күнджүзин жетирип тургандары темдектелген.

Зевс улустарга берген от учун јанысла Прометейди кыйнган эмес, је улустарды да кыйнаган. Онызын ол мынайда эткен. Ол ончо ачу-корондорды ла јоксыралдарды кичинек кайырчакка бökтöгөн, онызы атту-чуулу жарапанын колына кирген. Бу јанысла бойынын жаражыла эмес, је эң сүрекей ѡилбилү атту-чуулу ўй кижи болгон, ол кичинек кайырчакты ачарга сананды. Пандора кайырчактын какпагын ача тартарда ла ончо ачу-корондор ло јоксыралдар улустардын ортозына түрген таркай берген.

Төрт чактар керегинде чörчöктöр.

Гректерде албатынын јоксыраганы табылганы керегинде, база ошко дö чörчöк бар болгон. Зевстек озо, качан Кронос каан болуп турар тушта, ончо улустар ырысты болгондор. Онызы алтын чак болгон. Је јүргери улустардын ортозындағы тымык јадын жайрадыла берген. Улустар бойы бойлорына күйүнчек боло берген.

Зевс.

төндер, олордың ортолорында кериш ле согыштар болоры көйтөй берген. Мёнүн чак башталган. Мёнүн үйенинг кийиниң ары јес чак келген. Улустар јестен јуу јепседдер эдерине үренип алала, бойы бойлорын калапту јуларда ёлтирип турдылар. Эн учында эн јаман—темир чак öйи келген, бу чак келген кийининде јердин үстинде чындыкта, күүнзеш те артпай барган. Улустар бойы бойлорын мекелеп, тонооп, ёлтирип тургандар.

Албатының јўрўмидеги уурларды ла кўун јок қылнктаарды гректер ондый кей чўрёклё учурлаарга ченешкендер.

§ 31. Геройлор керегинде чўрчўктёр.

Геракл.

Жебрен ёйдёги гректердин кёп тоолу чўрчўктёри-нен анчадала аныланып тургандары, гректердинг геройлор деп адап туратан јарым кудайлар керегинде чўрчўктёр болгон. Гректер геройлорды кижининг ийдезинег артыкуту баатыр, ол эмезе кайкамчылу сўмелў ле сагышту деп мактап туратандар. Гректердинг чўрчўктёри аайынча, кёп геройлор бойлорынын ийде-кўчтерин ле сўмелерин улустарга болуш эдип бергилем туратандар.

Олор улустарга амыр-энчў јадарга бербей турган алып-јескимчилўлерди, кийик андарды, тоноқчыларды кыргылай туратандар. Бу

геройлор керегинде чўрчўктёрдö, кёп ўйелўлер кийик арбуткенле, жебрен ёйдёги јўрўмидеги уурларыла тартышканы айдалган. Бу уурларды јенгенин албатының ийдезине кодбоп тургандар.

Гректер, ончозынаг кёп Гераклдың кайкамчылу подвигтер эткени керегинде куучында жатандар. Гректердинг чўрчўктёринде ол албатынын, чындык геройи, улу ишчизи де кыйынга тўшкен геройыда болгон. Бойынын атту-чуулу улу ижине кўрё туруп, Геракл кудайдын јакарганы аайынча, не геде турбаскоомой, кычык-ачап керик каанга кул болор учурлу болгон.

Кынжалап салган Прометей ле Атлант.

Геракл кёп кайкалду, атту-чуулу немелер эткен. Неме и городто(Арголидеде) јурт улустардың кудын чыгарып, малын жип турган кара-куланы ол ёлтирип, база бир јerde улустарды ла тындуларды жип турган тогус башту јыланды ёлтирген. Аркадияда јес тумчукту ла јес тырмакту коркушту күштарды јок эткен. Зевске кынжаладып кыйналып жаткан Прометейге барып јўргенин чўрчўк айдат. Геракл Прометейдин буурын жип тур-

ган кан-керени ёлтирип, улустар учун шыралап јатканды јайымдаган.

Геракл Кавказтан Испанияга јетире јорыктаган тужында Жер ортодогы талайдын ла Атлантический тенистин ортозындагы буудакты јайраткан бир кезек таштарды ол Испания jaар мергедеген, бир кезектерин Африка jaар мергедеген. „Гераклдың столболоворы“ деп гректердин адаган экијаан кайа таш онайдо тозөлгөн (әмдиги юйдо Габралтар откүжинде).

Антей ле Геракл. Геракл Испаниядан Ливияга (Африкага) барган. Ол мында атту-чуулу, јендиртпес геройло Антей ле тушташкан.

Чөрчөктөр аайынча Антей талайлардың кудайынын Посейдоннын ла јердин кудайынын Геянын уулы болгон. Кажыла учуралда, качан Антей ёштүзиле тартыштар тужында ого уур боло бергенде, ол јерге тиитең. Ол јер-энезинен јаныдан ийде-күчтүй жемелтезин алып, јендиртпес болуп, онын ороонына келип турган кара уктуларды јенип турган. Іе Антеде бир уйан бар болгон—оны эне-јериинен канайып-канайып айыра тартарынын јеткери. Качан Геракл Антейле тушташар тушта, онызын эске алган. Геракл бу атту-чуулу геройло тартышкан тужында, оны јерден айырып, кейге ѡрё көдүрип алала, ёлтире кезе тудуп салган.

Кöп тоолу ат-нерелү немелер әткен кийининде Гераклды эң учында Зевс тенгери jaар алган, ол анда кудай болуп қалган.

Тесей. Аттиканын эң jaан геройы, Эгей хаанын уулы Тесей болгон. Онын атту-чуулу әткен немелери кöп сабазында Гераклдың әткенине түнейлениет. Тесей Аттикада эң казыр тонокчы Прокрустты ёлтирген. Прокрут одуп турган јорыкчылдарды бойына кычырып апарып, күндилейле онын кийининде бойынын орыннына

Геракл.

Артемида,

Теракл Антейле тартышканы.

амыраарга кычырып туратан. Айылчыга орын кыска болгондо Прокруст айылчының буттарын кезетен, орын жаан болгондо ол айылчылардын буттарын чойтөн. Ол орынды „прокрусттын төжөги“ деп адаган. Тесей Прокрустты онын бойына сүрекей кыска болгон орынына келтейле, ёлтирип салган.

Тесейдиг эн учурлу подвиги—ол бойыныг ороонын уур ла коркушту албан каланды Криттин каанына Миноско төлөобринен жайымдаганы. Кажыла тогус јылдын бажында Миноско жети кыстарды ла жети уулдарды аткарып турғандар, ол олорды Минотаврга жирге берип турған. Ол лабиринтте жұртаган кижи көгүстү, бука башту јескимчилү алып болгон.

Бу подвигтін ууры ол коркушту јескимчилү алыпты ёлтиринде әмес, оны ёлтирген кийининде лабиринттен ойто кайра чыгатанында болгон. Же Минос каанның кызы Ариадна Тесеиди сүүген учун ого бир болчок учук берген. Тесей учуктын учын лабиринттін әжигине буулап салала, онон ары онын ичине кирип Минотавраны ёлтиреле, онын кийининде ол учукла ууланып, лабиринттен чыгар јолын таап алган.

Бу подвигке атанып жадып, Тесей бойыныг адазына ончо көректер жакшы бүдер болзо, ол керепте ак парустар көдүрерим деп айткан. Керептер шорлу болор болзо, керептерде кара парустар артыргызы саларым деп айткан. Же женүге көкүген Тесей айтканын ундуйла, кара парусту керепле келип жаткан. Талайдын жарадында ўзүк жок оны сакып турған Эгей, кара парустарды көрүп алала, Тесей тири әмес деп бодогон. Ол ачу-коронына чыдабай талай жаар калып ийген. Онон бери, туузы аайынча ол талай Эгейский талай деп адалган.

Эдип. Беотияда ла Аттикада бестийский каанын Лайянын уулы Эдип керегинде чөрчөкти айдып туратандар. Эдип кара жерде бойыныг ада-энезин билбей ѡскөн. Бир катап Беотиянын төс городына Фивыга баар жолдо, ого жол бербеске күүнзеген карыган ёбөгөнгө туштаган. Эдип оныла қырыжала, оныла согышкан тужында ол карыган ёбөгөнди ле онын жалчыларын ёлтирип салган. Јүкле жаңыс кул тынду

артып, кача берген. Ол карыган ёбёгөн Эдиптинг адазы болгон, же Эдип оны билбей, токунаалу бойының јолыла барып жаткан.

Ол ударай Ревага келген, ол ўйдö городтың янындагы кайаташта коркушту алып Сфинкс бар болгон. Оның тал ортозы кара-кула, тал ортозы ўй кижи кеберлү болгон. Сфинкс одуп браткан кажыла кижиге табыскак беретсөн, оны таппаган кижини ёлтирип салатан. Эдип албатыны ол жеткерден жайымдаарга шүүгөн. Сфинкстинг берген табыскагын кем-кем таап ийзе, ол тушта оның ёлётёни жарт болгон. Качан Эдип јескимчилүвинг янына јууктай базып келерде, ол онон сураган „эртен тура тортутла, түштө эки бутла, энирде ўч бутла кем базып јүрүп жат?“ Эдип оның ол табыскагын мынайда айдып тапкан: Ол—кижи. Яны чыккан бала тужында ол јылып јүрүп жат; качан Ѳзүп келген тушта—эки бутла базып јүрет, качан карыган тужында тайакла тузаланып жат. Ол тушта Сфинкс бойының отурган тажынан тёмён калыйла, Ѳё берген.

Сүгүнген фиванецтер, олордың бодогондоры аайынча Лайяны тонокчылдар ёлтирген деп бодойло, оның ордына Эдипти каан эдип отургыскандар. Эдипке эмеген эдип, Лайя Иокастаны, ол эмезе Эдиптинг энезин бергендер.

Бир канча юйдин бажында Фивыга коркушту оору табарган, ол оорудан улам көп тоолу улустар Ѳлгөндөр. Чёрчөк аайынча болзо, фиванецтер Лайя кааның канына колын уймаганды ыраткылабаза, ол јерлерде оору токтобос деп, күдайлар жарлагандар. Лайяга табарар тушта тынду артып калган кул Эдипти таныйла, Фивы jaар баарар ѡлдо Лайяны ол ёлтиргенин ого куучында берген. Ачу-коронго түшкен Эдип бойының көстөрин ойоло, тура жерге ырай берген.

§ 32. Аргонавтар керегинде чёрчёк.

Аргонавтардың јуучыл жорыгы.
Жорыктың амадузы.

Гректердин чёрчötöрииnde јуучыл жорыктырали гректердин ыраакта жаткан ороондорго талайла жорыктап баргандары темдектелген. Темдектезе, бир туузы греческий геройлордың „Арго“ керепке отурып жорыктаганын бичип жат, онон улам аргановтар геройлор деп адалгандар (гректердин тилиле „Арголо“ эжинип јүргендер). Жорыктың башчызы фессалийский герой Ясон болгон. Пелей каан ыраактагы жаткан Колхидада (Кавказта) корулап жаткан алтын руноны (кайкалду кучавын терезин) экелзин депjakару берип ийген. Ясонго руноны табарга Кара талайдын күнчыгыжындагы іарады jaар узак ла жеткил жеткерлү јолыла баарар керек болгон.

Финей каан. Аргонавтардың атту-чуулу подвигтеринин баштапкызын качан олор финей каан жаткан жарым ортолыкка жеткен кийининде эткендер. Финей бир катап Зевсле чугулдашкан оның учун Зевс оны сокор эделе, оның ўстине казыр күштар гарпияларды ийген. Гарпиялар темир тырмакту ла темир терелү болгондор. Олор сокор Финейге белетеп салган курсакты алгылап уча бергилеп туратандар. Финейдин кул-

дары гарпийлерди ўлдўлериле сокылап та турза, оноң туза бой бой турган. Финей каан торолоп ёлёр күни јууктап турған. Бу ёйдö аргонавтар једип келгендөр. Олор гарпийлерди сүреле, соң Финейди жайымдадып, оны торолоп ёлёр ёлумнен айрып салғандар.

Кайкалап јүрөр кайа таштар. Аргонавтарга оноң ары база бир канча атту-чуулу подвигтер эдерге келишкен. Темдектезе, олорго эки жаан кайа таштың ортозынан ёдөргө керек болгон. Ол кайа таштар талайдың ўстинде бойы бойлорының ортозында ыраак эмес кайкалап јүретендөр, качан олордың ортозыла кандыла неме ёдүпле турарда, олор бойы бойлорына сырантай јууктажып келетендөр.

Аргонавтар сүмеленгендер: олор кайа-таштардың жаңына јууктап келгилейле, күүлени агыткандар, күүле кайа-таштың ортозыла түрген уча берген. Кайа-таштар јууктажып келгилейле, күүленин јүкле күйругын былча базып салғандар. Качан ол кайа таштар ойто ыраашылап турарда, аргонавтар түрген олордың ортозынан ёйдö коно бергендөр. Кайа таштар керептин јүкле кийин жаңын кичинек сыйндыргандар.

Алтын руно. Аргонавтар көп кайкалду јүрүмдеринин эн учында Колхидага жеттилер. Алтын руноны (терени) алыш аларына сүрекей күч болгон. Ол калың агаштардың ортозында болгон, анда агашта илип салган турган. Ол агашты коркушту дракон каруулдап турган. Же аргонавтардың башчызы Ясон судурчы Медея даң, Колхиданың каанының кызынан болуш алган. Ол драконды ўйуктадар теертиктөр жана ортозына келеле, олорды драконго берген. Ол теертиктөргө түрген калып келеле, оны капшагай жиғен бойынча ўйуктай берген. Бу ёйдö Ясон алтын руноны агаштаган түжүрип алала, бойынын керебине ойто барган. Оның кийининде ол бойының орооны жаар жаңып келген. Оныла кожо оны сүүп турган Медея барган. Олор ойто жаңылап браадарда, олорло база жаңы кайкалдар болгон.

Орфей. Керепте болгон аргонавтарды талайдың алыш-јес-кимчилеринен бойының кожоныла корулап алган Орфей кожончы керегинде мынайда айдылып жат. Орфей сүрекей жакшы кожондогон керегинде оның кожонын жаңысла улустар кайкап турган эмес, же керек дезе андар да, агаштар да, туулар да кайкап тыңдайтандар. Качан аргонавтар талайдың русалкаларының—үнгүр ўнду сиреналәрдың жаңынча коштой ёдүп жадарда, Орфей олорды бойының кожоныла көкүдип салган. Сиреналар бастыразын ундыйла, аргонавтарды откүргендерин болгобой калгандар.

Бу чөрчөктө айдылгандары ажыра гректердин жебрен ёйдөги темир, анчадала жес ле алтын бедиреп јорніктаганы темдектелип жат. Алтын руно болуп бодолго кирип турғаны, жебрен ёйдö Колхидада таап турған алтын болуп жат.

§ 33. Јебрен ёйдёги гректердин эпосы. „Илиада“.

Гомердин туузылары.

көс јок кожончызы Гомер болгон. Гректердин жети городторы

Гректердин эңjakшы куучындары „Илиада“ ла „Одиссея“ туузыларда айдалган. Жетирү куучын аайынча бу туузылардыг авторы Кичү Азиянын

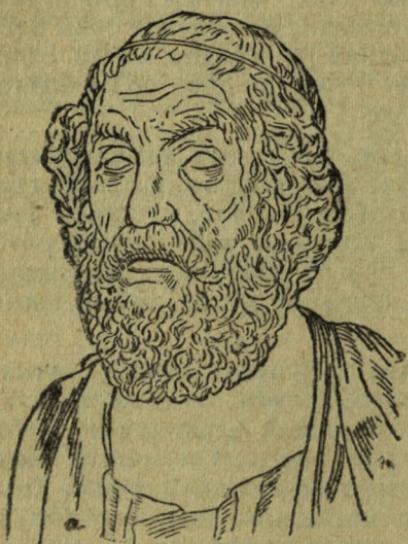
Гомердин төрөл города болуп, макка кирерге былаашкандар, же олордын бирүзи де ол анда чын тууган деп, темдектеп жартап болбогон „Илиада“ Троянский јуунын калганчы онынчы јылын бичиген. Ол јылга жетире болгон керектерди ле јуунын учы керегин гректердин ёскö чörчöктöринде бичиген.

Тарыныжунынг яблоко-
зы.

Жердин ўстинде болуп турган бастыра jaan керектер кудайлардын күүндериле болуп жат деп. Гректер бодогондор. Троянский јуу керегинде олор онойдо ок айдыжып тургандар, олордын айдыштарыла болзо, ол јууны кудайлар бойлоры баштап, бирүлери гректерге болушылаап, ёскöлöри

трояндарга болушылаап тургандар. Ол јуу неден улам башталгани керегинде мынайда айдыжатандар. Фессалийский каан Пелей талайдын каанын Фетиданы алып, той эдер тужында, ого бастыра кудайларды кычырган, же јанысла ёённин кудайын — Эриданы кычырбаган эмтири. Ого ачынган Эрида тойлоп тургандарды ёкпöлöништиерге шүүнген, база качан кудайлар ла ўй кудайлар столго отурган тушта, ол олор jaар мындый бичиктү: „Ончозынан јараш дегенине“ — деп, яблоконы мергедеп ийген.

Бу яблоко кемнин болор керегинде ўй кудайлар ортозында тартыш боло берди. Анчадала ўч ўй кудайлар: Зевстинг эмегени Гера, ойгордын кудайы Афина ла јараشتын кудайы Афродита тун керишкендөр. Олор бойлорынын былаажып турганинынг аайыма чыгарга Зевске баргандар, же ол олорго јаргычы болорынан мойнойло, олорды Троянский Приам каанын уулына Париске ийген. Париске једип келерде, кудайлардын кажызыла оны бойы jaар тартып аларга кичеенгендөр: Гера, оны Парис талдап алза, онын учун оны телекей ўстининг кааны эдип саларым деген, Афина — улу герой ло ойгор эдерим деген, Афродита дезе ого ўй эдип јердин ўстинде эң јараш ўй кижиини алып берерим деген. Жиит уулчак калганчызын јарадып артыксинала, яблоконы

Гомер.

Афродита алар деп, јаргылаган. Онон улам Афина ла Гера Паристи, оныла кожно бастыра троянский албатыны көрбөс боло бергендер. Афродита дезе бойынын берген сөзин бүдүрерге, спартанский Менелай каанын эмегенин јаращ Еленаны уурдал аларга, Париске болушкан.

**Троянский
јуунын баш-
талганы.**

Менелай Еленаны ойто бойына айрып аларга, оны ачындырганы учун очин аларга шүүнгэй. Онын адаанын Грециянын бастыра каандары алгандар. Олор ончолоры троянецтерди јуулан баарга шүүшкендер, ончо черүлдердин бажына Микенский каан Агамемнон, Менелейдин карындажы турган. Бу јуу он јылдын туркунына токтобогон. Анда гректер де, троянецтер де јанынан көп геройлор турушкандар. Эн атту-чуулу болгондоры: гректердин јанынан—Пелейдин уулы Ахилл, троянецтердин јанынан—Приамнын уулы Гектор болгон.

**Ахилл Агаме-
мнонло ёкпö-
лöшкöни.**

Жуу башталып турар тушта, Ахилл јууга кирижип турган тушта, гректер троянецтердий тескерледип тургандар, олор дезе бойлорынын городынын стенезинен чыгарынан жалтанып тургандар. Же качан Агамемнон Ахиллдин олжолоп алган ўй кижизин былаап аларда, Ахилл онон ары јуулажарынан мойногон. Троянецтер јүреккир боло бергилейле, гректерди јенип тира бергендер. Олор гректердин керептерине јууктагылап келеле, олорды ортööргö белетенип тургандар, Ахилл оны кörüp те турган болзо, ончо сурал турган суректарды керектебей Агамемнонго казырланып, ого болушпаска турган. Же бу тужында гректерге болужарга Ахиллдин эн јуук најызы Патрокл келген. Ого бойынын јуу куйактарын берерин ле гректерге болужарга јöп берерин ол Ахиллден сураган. Патрокл Ахиллдин јуу куйактарын кийип аала, гректерди бойын эчиде ичкеерлэти. Троянецтер Патроклды, онын јепселинен улам ол Ахилл болор деп, эн баштаап качып јүгүргендер. Патрокл ол тушта көп ёштүлерди кырган болгон, же Троянын воротазынын јанында Патроклга удурлажа Гектор келеле, оны ёлтирген. Патроклдын сөөгин алыш ого келишпеген, же ол Ахиллдин јуу куйактарын Патроклдон аала, бөйнөн кийип алган.

**Ахилл грек-
терле јöп-
тöшкöни.**

Качан Патроклдын ёлгёни керегинде табыш Ахиллге једерде, ол гректерле бойынын бёркёшкөнине кунукчыл кемзинип, гректерле јöптöжип аала, троянецтерле катап јуулажарга сананды. Бойынын ёлгён најызы учун Ахилл анчадала Гектордон очин аларга сананды. Ол ок тужында Ахилл јууга кирип болбой турган, ненин учун дезе, ондо куйак јок болгон. Бу керекке ого, онын энези ўй кудай Фетидя болушты. Ол узанар искусствонын ла оттын кудайына Гефестке барган, ол онын сураганыла Ахиллге сүрекейjakшы куйак язап берген, андый куйак ол тушта бир де геройдо јок болгон.

**Ахиллдин ле
Гектордың
јуулашканы.**

Ахиллдин ого јууктап келерин сакып турган. Оның ада-энези городтың стенезинен Гекторды Ахилле јенишпезин, городко кирzin деп ээн јерге јайнап тургандар. Гектор јайнаганын укпаган. Јекачан күйагы јылтырашкан коркушту Ахилл ого јууктап келерде, Гектор тұқтурыла тұжұп коркуган, ње бойының коркуганын јенеле, Ахиллге јүстінг јұске удура барған.

Гектор Ахиллбile јўрекир согушкан, ње ол бойының јыдазыла Гефестинг јазаган күйагын ёткүре кадаң болбой турған. Узак јуулашкан кийининде, Ахилл Гекторды ѡлтирип салған. Гектор ѡлөр алдында, оның соёгин јамандабазын деп, Ахиллден сұраган. Іе Ахилл килемкей эмес болгон. Ол штүзин ѡлтирип, соёгин абыразына буулап алала, лагерь jaар сүртей берген. Гектордың адазы да, энези де, троянецтер де бу мының ончозың городтың стенезинен көрўп, Гекторго болужар арга күчи ѡок болуп, коронду сыйтажып тургандар.

**Ахиллдин
олұми.**

Ахиллди єзак јұрбеди. Гектордың карындашы Парис Ахиллди оның кара јаныс јеткерлү жерине—чончойына чечен адып ѡлтирип ийген. Ахиллди ѡлтириерге сүрекей күч болгон, нениң учун дезе ол бала түшта, оны энези јердин алдындағы суузыла јунуп салған, ол сүу гректердин јандаганыла болзо, кижиның эди-канаңы неме тығынбас эдип салатан. Іе Ахиллди энези сууга сугарда, оның чончойынан тудуп алып, сууга чөнгирген болгон, айдарда ол сууга јунылбаган чончойы јеткерлү жери болуп калған (оноң бери „ахиллесованның чончойы“ „јеткерлү жери“ деп айдышатан болгон).

**Трояның жай-
радылганы.**

Гектор ѡлғон кийининде троянецтер ачык јаланда гректерле јуулашпай, городына бектенип алғандар. Іе гректер де Ахилл јогына Трояны алып болбой тургандар. Ол түшта гректер күчиле јуулашпай, олорды сүмелеп аларга сананғандар. Одиссейдин јобиле агаشتап јаан ат јазагандар, оның ичине гректердин шулмус геройлоры кирип алғандар. Артқан черўлери дезе троянецтерди мекелеерге керептерине отурып, јуугындағы бир ортолық jaар барғандар. Троянецтер гректердин барғанын көрўлө, санаазы токунап, байагы атты город јаар тартып алғандар. Тұнде Троядагы улус ончозы ўууктап каларда, геройлор байагы аттын ичинен чыгала, ортолыктан ойто келген гректерге воротаны ачып бергендер. Олор городты бастыра јанынан өртөп, троянецтерди ончозын ѡлтирип салғандар, ѡлтирилбей калғаны ас-мас ла кижи болгон. Онойп учы-учында јууның оның чың јылында улуу Троя коскоро чачтырткан.

§ 34. „Одиссея“

Греческий геройлор Троядан ойто јанып, база узак јорыктап, көп түрениге ле јеткерлерге учуражып тургандар. Ончозынан

узак Итаки јердин (Ионический талайда ортолық) қааны Одиссей бүткүл он јылга јорыктаган. Онын кайкалду јүрүми „Одиссея“ деп бичикте айдылган. Ол кайкалдардын кезигиле танышжалыктар.

Одиссей Бир катап талайдын толкузы Одиссейди ле оның јорыкчыларын циклоптордын—јаныс көстү алыштардын ортолығына кептей соккон. Одиссей кезик јорыкчыларыла кожо циклоптың сыранай коркуштузынын—Полифем инг күйина киргендер.

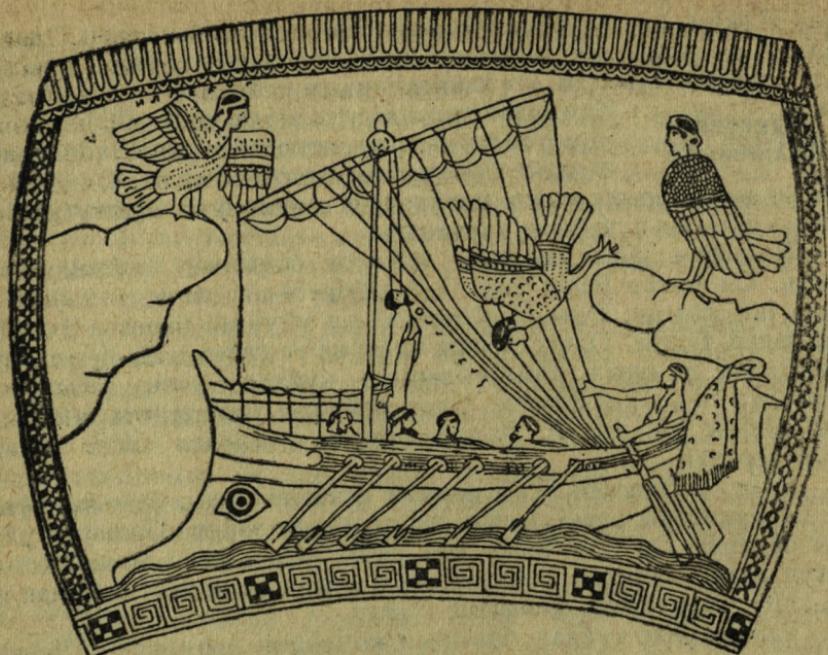
Полифем јанып келеле, олорды бойынын күйинде таап алган. Ол чыгар јерин јаан ташла бөктöйлө, олордын экүэзин тудуп жип салган. Онын кийининде ол уйуктай берген. Ол уйуктап јадар тушта, Одиссей оны өлтирип те салар эди, је ол тушта Одиссейге ле оның јорыкчыларына күйдан чыгар јолын ачы бергедий неме јок болгон. Олор бойлоры јаан ташты кыймытадар аргазы јок болуп, күйда ончозы аchanадан өлүп каларға келижеर эди.

Сүмелү Одиссей ёскө немени сананып алды. Экинчи күнинде ол циклопты аракыладып салды. Качан эзирик Полифем уйуктай берерде, Одиссей онын сок јаныс көзин отту агашла соолт согуп ийген. Циклоп коркуштанып чертениди: онын күйинде тирү чыкпас деп, каныгып турган.

Тан әртенде күйдан бойынын койлорын чыгарарда, Полифем күйдиген эжигине түй туруп алала, чыгып брааткан кажыла койды колло јоктоп турган. Је Одиссей онон артык сүмеленди. Ол койлорды ончозын ўчтөн колбоп буулап ийген, кажыла ортодогы койдиген ичине бойынын јорыкчыларынан јаба буулап, кожо чыгарып турган. Бойы дезе колдорын түклеме јаап салала, койдиген ичине јапшына селбектей тудунып, кожо чыга берген. Онойни олор бу кижи јиичи коркушту немеден айырылып чыккандар.

Салкыннын Качан Одиссей салкыннын Эола кудайдын ортольығына келерде, Эола оны јакшы көрүп јууткан. Качан атанаар тушта јакшылажарда, Эоло
Эола куда- Одиссейге бир кап берген, ол капка јотконду
йында. жаман салкындарды сугала, буулап салган болгон. Одиссей Эоладан талайда сүрекей тымык болор тужында јүзүп јүре берген. Је учында мындый неме болуп барган: Одиссей бойынын Итаки төрөл јерине јууктап клееделе, уйуктай берген, онын јорыкчылары дезе бу капта кайкалду јөйжө бар болор деп бодон, каптың өзөн чечип ийгендер. Онон салкындар жайымга сыйрышту чыгала, Одиссейдин керебин ойто Эоланын ортолығына экелген. Бу келерде Эола Одиссейге болушпай мойногон, Одиссейге толкулу талайла јүзүп баарга келиши.

Сиреналар. Онын кийинидеги Одиссейдин кайкалы, сиrena-лардын јарымызы уй кижи, јарымызы күш бүдүштү болгон. Олордын кожоны кубулгасту болгон, олордын јаткан ортолығын табара ёдүп брааткандар бу ортолыкка токтоп, онон ойто чыкпайтандар. Сиреналардын јаражына алдыртпаска, Одиссей олордын ортолығына јууктап келеле, бойынын јорыкчыларынын

Одиссей ле сиреналар.

кулактарын воскоко бўктоп салган. Бойын дезе мачтага јаба таниш салзын дең, якыган. Качан Одиссей сиреналардын ўнин угуи ийеле, жарат жаар јуткеерде, юрыкчылары оны оноң тынг буулагандар. Одиссей онойто сүмеленип, сиреналардын ўнин де угуи алган, ёлбой тирў де арткан.

Сцилла ла Харибданың ортозында.

Бир ёрде Одиссейдин баар жолы эки кайкамчык коркушту јеткерлў Сцилланың ла Харибданың ортозынча бааррага керек болгон. Сцилла оны табара брааткан керептенг энг талдама талайчыларды тудуп, каап алатаң болгон. Харибадаң кем де аргаданып чыкпайтан: ол бастыра улусту керепти јудуп ийетен. Бу јеткерден канайып та качар арга јок болгон. Одиссей бу эки јеткерден бир кирелўзин Сцилланы талдап алган. Ол онын юрыкчыларынан алты кижини јудуп та салган болзо, ё арткандары тирў арткан, Харибда болзо, ончозын јудуп салар эди.

Феакиенцтерде.

Талайдын толкузы Одиссейдин керебин канайып та оодо согуп ийеле, юрыкчыларды јок эдип салган. Көп кайкалдардын кийининде Одиссей сал жазап алала, база катап юрктаған. Ё циклоп Полифемнинг көзин чукчыган учун истеп јўрген Посейдон (Полифем Посейдонаның уулы болгон) Одиссейдин салын оодып салган. Јанысла талайдын ўй кудайларының бирўзининг болужыла Одиссей качанда билбegen ортолыкка једип, ого чыгып аргаданган. Бу ортолык-

та кайкамчылу феакиет албаты — усталаічылар журтагандар. Бу албатының Алкиной кааны Одиссейди якшы көрүп, уткуп алала, баалу сый берип, төрөлине жанарга ого кереп берип шыйдыган.

Одиссейдинг төрөлинде. Одиссей Трояның жаңында жуулажып ла жорык-тап тура түштә, оның Пенелопа ўйине көп сөсчилер келип, кудалап турғандар. Олор Одиссей качан да ойто жаңбас деп бодогондор. Пенелопа дезе бойының обөгөнинин жаңын келерин билип, ончозынан майноп турған.

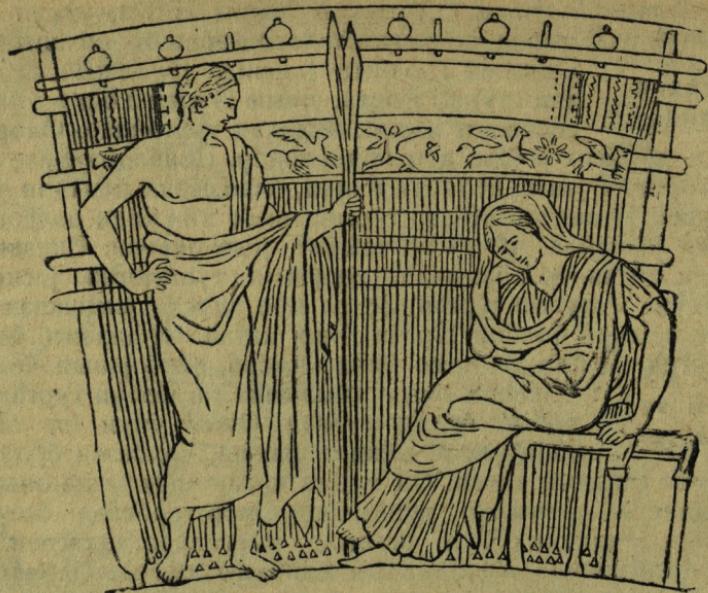
Одиссей Итакитен атана түштә, оның кичинек болгон уулы Телемах жаанайла, күчтү эр темине жеде берген. Энезин кудалап келген сөсчилер аракылап, согужып турғанына јескимчилү жаман көрүп, хунугып ўрген. Же ол көп улусла жаңыскаан удурлажып, неме эдип болбой жүрген. Бир катап өл адазын бедиреп, атана берген, же бир де чеме билип албай, ойто жаңын келген.

Одиссей тербезен бүдүштү. Одиссей оның айылында не болуп турғанын онбайының бүдүжиле жаңбай, тербезен бүдүлү болуп келерге сананып алган. Ол түштә оның айылында оның ўйининг сөсчилери аракылап турғандар. Олор тербезен болуп жүрген кижиин жамандап сөгүп, шоктол турғандар. Одиссей келген күннин эртөнгизинде Аполлонның байрамы болгон. Пенелопа дезе сөсчилерине мындың ченемел берген. Ол Одиссейдин жаазын экелип гйткан, кем жааның кирижин тартып алып, саадакла 12 жүстүкти ёткүре адып ийзе, мениң обөгөнім болор. Сөстөп турғандар ээчий-деечий жааны тартып аларга, ченежип те турза, бирүзи де чыдан болбоды.

Сөстөп турғандарды ѡлтиргени. Ол түштә Одиссей тербезен бүдүмдү бойынча бойының ийдезин ченеп көрөгрө сурады. Сөстөп турғандар ого бербей турғандар. Же Одиссей Телемах уулына бойының жажыдын айдып берген керегинде, ол ого жааны алып берген, Одиссей дезе 12 жүстүкти ончозын јегил ойо адып салган. Оны ээчиде Одиссей Телемахтынла эки кулдың болужыла сөстөп турғандарды тургузала ончозын ѡлтирип салган. Оның кийининде ол Пенелопага билдирткен. Пенелопага андый карыган чырышка бастырган тербезенди оның обөгөни деп танырыга уур болгон. Учы-учында Пенелопа оны танып алган. Одиссейге болужып турған Афина ого озогы јйт бүдүжин ойто берген.

Одиссейдин жаңганын ла сөстөп турғандарды ѡлтиргени керегинде табыш бастыра Итакиге түрген таркадылды. Ёлтирткендердин төрөгөндөри Оди ссейле, оның болушчыларыла жуулажа бердилер. Афинаның болужыла Одиссей јенүчи болуп артты. Афина жаан узатпай, оны итакиецтерле јөптөштирғен, олор оны катап бойының кааны эдип жарлагандар.

„Одиссеяны“ „Илиададый“ ок 24 кожонду. Олордың ортозында көп жүзүндеш немелер бар, жаңылу башказы да база бар болуп жат, „Одиссея“ көрө, „Илиада“ обществоның јебрен юйдөги айалгазын бичип жат. „Илиада“ жууга учурлап бичиген геройлор ке-

Одиссейди сакып турған, тқақкій станокто Пенелопа отур аны.

регинде поэма болуп жат. „Одиссея“ дезе амырәнчү айалганың керектерин көргүзип, чörчöктүй кайкалдардың керегин бичип жат. Ол жүзүн башка јаражы јанынан артык. „Илиада“ла „Одиссея“ художественный литературалардың улу произведениялери де исторический баалу памятниктери болуп жат.

§ 35. Сöёктöрдин жайрадылганы ла государствоның тöзöлгöни.

Сöёктин стройы. Кудайлар ла геройлор керегинде греческий берилген куучындар биске јаан солын ѡилбүлер берип жат. Бу берилген куучындарда фантастический немелер кöп тö болзо, ё олорго кöрө чында немени јартап тургузып алары бар. Бу куучындар аайынча бис ол туштагы греческий башчылардың башкару-јаны керегин, албатының айалгазы керегин, хозяйствозы, техниказы, јепсенгени, јадын-жүрүми керегин щүүжип, билип турубыс. Анчадала кöп солындарды биске „Илиада“ ла „Одиссея“ берип жат.

Озогы гомеровский тууылардың эң эртеги болуктери Грециянын сöök стройы туштагы айалгазын бичип жат. Каны јаныс колболгон, тörögöндöр болгон јаан группа улустар гректердин билгенинче болзо, јаныс обököдöн таркаган бир сöök улус болуп жат. Сöёктин башчызы болуп старейшина туратан, оны геронт дей адайтан. Ол сöёктин текши тудунган немелерин башкарып, сöök

улустын јэргызын эдип, јууда черўни баштап, ол сёйкто улусты озогыда башкарған јамылу легендарный ғийин күндилеп турарын башкарып турган. Кажыла сёйктин члендери кыйалта ѡогынан бойы бойлорына болужар, корулаар учурлу болгон.

Бир канча сёйктор фратрияга (карындаштық) биригип тургандар. Ол союз сёйк чилеп октың колболу болгон. Је фратриялар јаныс мүрѓүүл јанду болуп, онойып ок бойынын члендерин корулаар учурлу болгон.

Сёйктош канча-канча фратриянын бириккени филу, ол эмезе ук төзөп турган. Темдектезе, Аттиктин албатызы 4 филге ўлелген, кажыла филде 3 фратрия, кажыла фратрияга дезе 30 сёйктор кирген.

**Сёйктин
жайрадылганы
ла басилейлер-
динг јоёжөзи.**

Одүп турган ёйлөрдин туркунына сёйктин эжилери бузылары башталды. Сёйктор јаан билелерге оогоштолгон. Ол билелер ол тушта деман деп адалган, јурт общинага бириккендер. Общинанын члендери эн баштап јерди ончозы кожо ээленип гургандар. Табынча общинанын јерлеринен алдынан мензинерине јер ўлелип турган. Јерди эн баштап ээленип мензингендери укты баштап турган князьтар, ол эмезе каандар болгондор. Олор басилейлер деп адалган. Бу каандар общинадан аныланган участка јерди алып тургандар. Олордың дружинниктери база алдынан башка участка јерлү болгондор. Оноң башка јуулажып турарда, бай јоёжёгө јединип тургандар. Јанысла јуучыл болгондорына неме једишпейтен. Онойып Терсит, тегин јуучыл кижи басилейлер керегинде „Илиадада“ мынайда айдып жат: „Слердин сагыжыгарда качанда болзо бойыгардын ла тұза астамы болуп жат, јуучылдар дезе слердин учун шыралап согылта ла шырканы алып турылар“.

Басилейлер сырантай көп јер мензинип, көп кулдар туткандар боло бергендер. Черўнин дружиназы ла көп кулдар онын колында болгон. Ол јаан билелү, көп јерлү, јоёжолү болгон. Темдектезе, троянский Приам каанда уулдары 50, кыстары 12 кижи болгон. „Одиссеяда“ айдылган феакицтердин Алкиной кааны јесле, мёнүнле, алтынла кееркеткен јараң ѡрғоболү болгон. Щигренин жана виноградник ле сад болгон. Алкинойдың ѡртөзинде көп аш, аракы, овоштор ло јиилектер бар болгон. Ткачи-ха кулдардын колдорыла кийимдер, кебистер, јууркандар белетен турган. Бай болгоны жана Одиссей онон төмөн эмес болгон. Онын хозяйствозвында 50 кул эмеген иштеген, 12 кул эмеген көл теерменде иштеп тургандар.

**Јоёжони алды-
наң мензинге-
ни ле государ-
ствонын табы-
лып келгени.**

Онойып общинадардан байлар ла билдиrlу аристократтар эмезе „благородный“ болунери башталды. Оныла коштой толужары јоёп, акча табылды. Саду аристократтарды байыдып турды. Олжолоп алгандарды кул эдип турган. Бу керек-тер производствоны элбедерге арга берди. Аристократтар табынча тамла көп јер былаап алдылар. Арткан албатын демостор јаан эмес болүк јерлү болгондор. Демостордын бу да

бөлүк јерлерди иштеерге күчи једишпей, бойлорының јерлерин бир әмештен јылытып турғандар. Кул әдип јанысла јуулап олжоғо алгандарды эткен әмес, је ас јерлү улустар аристократтардан төлүге кандый бир неме алала, оны төлөп болбой турғанда, кул болуп баратан. Кезигинде бастыра билезиле кожно күлга киретендер. Общество јуре-јүре күлдарга ла күлданачыларга бөлүннип тұра берген.

Күлданачылар јоктуларды ла күлдарды бийлеп туарын тыныштарға государство төзөди. Военный дружина ла суд байлардың јанын корулаарға болушкан. Шак онайдо Гречияда классовый государство төзөлгөн. Бүткен государствоның алдына эки задача турған: 1) күлдарды табы јок әдип тудары ла 2) государствоны әлбедип ле оны тыш јанындағы штатлерден корулат тұрағы. Је әнг јаан керектү задақазы күлдарды башкарып, олорды жеткил үккүр болгодай әдип тудары болгон. Онын учун төзөлгөн государство күлданачылардың государствоны болгон.

Гречияда күлдар тудары табынча тамла әлбеп турған. Союз строй учына жетирие чачылып тарқап турған. Гречияның көп јерлеринде ол тушта күлданачы государство төзөлип өзүп турған.

§ 36. Государство-город (полис).

Греческий государствовор јаан әмес болгон. Олор көп сабағында айландыра турған јерлериле јаба бир городты әзелеп турған. Гректер бойлорының городторының көп сабазын керептер тұрап гаваньду талайдың јарадынан ыраак әмес јерлерде әдип турғандар. Гаваньында јанында коюйымдар ла талайчылар јуртайтандар. Мында ок талай ажыра экелген товарларды садып туратан. Городто јуртаган албатыны шибеле курчап салатан. Онызы городты корулаарға јазаган ақрополь, ол әмезе кремль болгон.

Городтың өзүп турған кирезиначе шибелерди әйріде, акропольдың ары јанында јурт улустар көптөп турған, ол јаны јуртты төмөнги город деп, баштапкы жаткан јуртты үсти ги город деп айдатан.

Андый деревенский посёлкалар турған общинаның јерлериле кожно өзүп келген город, государство—город, ол әмезе гректий-иначе болзо, полис болуп турған.

Онойып Гречияды баштапкы город-государствовор: Конинф, Аргос, Спарта, Афиндер ле онон до ѡскөлөри төзөлгөн.

Полистин башчызына басилей туратан, ол военный башчызы да, бийик јарғычызы да, верховный жрец те болгон. Оны улуркаткан темдеги жезл, ол әмезе скипетр болгон. Онын учун басийлейлерди јаантайын скипетронос ең деп адагандар. Йуутушта былаап алган јоёжөнин ән артық көбизин басилейлер алып турғандар. Общественный јерлерден олорго көп јерлер берилип турған. Аракылаганда, ого сырғанай күндилү јер берилип, курсактың ән амтанду јакшызын жип туратан.

Бастыра эң жаан керектер бүдүрер тушта басилейлер бийлердинг ат-нерелү башчыларыла јөптөжип турар учурлу болгон. Олор старейшиналар болгондор, олордон совет, өскөртип айтса, бул э будетен. Басилейлердин жакарузын, эмезе буләниң чыгарган јёбин жарлаарга, онойып ок эң жаан керектүү государственный сұрактарды шүүжерге, бастыра жаан әр улусты кычырып, албатынын жууның откүрип туратандар. Ондай жуун агора деп адалат болгон. Кандай бир сурек аайынча ол агора бойының шүүлтезин „ээ“ ол эмезе „јок“ деген кыйгыла айдар болгон.

Полисте жаргы ачык жерде, площадьта одуп турган. Жаргычылар старейшиналар болотон. Олор бурулу кишининг сөзин угуп, онын кийининде, ол керектердин аайынча бойының жаргызын айдып туратандар. Басилей жаргыны башкарып туратан.

Басилейди эбиреде јөптөжип турар советниктер, жаргычылар ла көп жер ээлеген байлар жуулужып туратандар. Јоёжөниң ле жерлердин көбизи олордың колына тамла кирип турган. Тегин албаты, ол эмезе демостор бу бийлерле бойлорының праволоры учун тартыжып туратандар. Аристократтардын ла демостордын ортозында тартыжу бастыра греческий город-государстволодро болуп, кезигинде жаантайын откүр бүдүмдү болуп турган.

§ 37. Греческий саду ла колонизация.

Колонизациянын шылтагы.

Гомеровский тууылар Эгейский талайдын бастыразына таркаган бүткүл греческий общинадарды бичиген. Олордын ортозындагы колболоворы озобаштап сүрекей уян болгон. Же андайда болзо Гомер журтаган юйдин учында (бистин эрадан озо VIII чакта) общинадардын ортозында керектерди жаантайын бүдүрип турарытынып турган. Бу керектерге город-государстволодын төзөлгөни, олордын ортозында саду башталганы, онойып ок жуулажара болужын жетирген.

Же хозяйствоның özümi ле жабыс техникала кулдардын күчиле јөйжөни көптөдори ол тушта жанысла жерди элбеткени ажыра одёр аргалу болгон. Шак оныла греческий колонизациялык башталганы жарталып жат.

Озогы греческий государстводын жаан журттарыла коштой, Эгейский талайдын жараттарында ла ортолыктарында жаны колониялар төзөлип турды. Сонында Мраморный ла Кара талайдын жараттарында да колониялар төзөлө берди. Греческий колонисттер күнбадыжындагы ыраак Италиянын ла Сицилиянын жараттарына жедерге кичеенгендер. Саду элбегениле, албатының özümile, аристократиянын ла демостордын ортозында тартыжула курчугана жана коштой колонизация онон артык тынып турган. Общинанын жери јок члендери аристократтын колына кирбеске, бойлорының төрөлин таштап, өскө ороонго барып тургандар.

Колониялар Грецияла колбоны саду-толуш ажыра откүретендер. Греция колониялардан айдары јок көп журт хозяйственный

продукталар ла сырьёлор садып алып турган, колониялар Грекиядан дезе устар эткен продукталар алып турган.

Греческий колониялар. Эгейский талайдын жараттарында турган јебрем ёйдөги эн жаан учурлу жүрттар Милет, Эфес же Смирна болгон. Олор Кичү Азиянын жараттында тургандар. Очон башка саду жаанынан жаан учурлусы Хиосло Самос ортолыктар болгон. Бу жерлердин ончозында ионийский укту гректер журтагандар, олор ончозы Иония деп текши атта адалгандар.

Олордо садуны көздүктирип, жаңысла устар эткен продукталарды (жууда тудунар јепседдер, той балкаштан эткен немелер) ла жүрт хозяйствонын продукталарын (сарыу, аракы) саткан эмес, же ыраактагы ороондордон экелген көп кулдарла садышкандар. Саду элбекенинин шылтуузында Иония обон ары колонизацияны откүрерине турушкан.

Бистин эрадаң озо VIII-VII чактарда греческий колониялар Фракийский жаратта, Мраморный талайдын жараттында, Сицилияда ла Түштүк Италияда төзөлдилер. Кичү Азиянын гректерин, ол тушта „Айылчыга күндүлү“ (Понт Эвксинский) деп айдышатан, Кара талай анчадала жилбиркедип туратан. Онын жараттары малга, ашқа бай, суузы дезе балыкту болгон. Онон көп кулдар Экелип туратандар. Кара талайдагы колониялардан анчадала атту-чуулу болуп турганы Пантике пей (эмдиги Керч), Херсонес (Севастопольдын жаанында), Танаис (Доннын оозында) ла Ольвия (Бугтын оозында) болгондор. Бу колониялар ажыра греческий садула культура түндүк жаар ыраактагы Скифияга жетире ڈарган. (СССР-дин Европейский бөлүгүнин эмдиги чөлдөрия, јебрем ёйдө анда скиф укту албаты журтаган учун, олордын адыла Скифия деп адалган). Гректер Скифияла тын садунын ла культуранын колбозын откүрген. Олор биске орооннын бүткен аайынбичин

Скифтер (вазада жураганы).

Жебрен ёйдөгү греческий акча.

Береле, жебрен ёйдөгү скифтердин јадын-јүрүминин учурин артырызып салгандар, скифский межеликтерде греческий јадын-јүрүмниг памятниктери ас змес табылган. Жер ортодогы талайдын күнбашыш болүгинде гректерди ончозынан артык јерлери özüm јемиттү Сицилия ла Түштүк Италия жилбиркедип турган. Бистин эрадан озо VIII-VII чактарда Италияныг ла Сицилиянын түштүк бөлүги (Неаполь, Тарент, Сиракузтар ла ёскозиде) көп греческий колонияларла бүркелген. Бу колониялар Ул у Греция деп адалган.

Монеталардын (акчалардын) табылганы. Колонисттердин эн жаан эдип турган ижи саду, узанары, балыктаары ла жер иштеери болгон. Садунын элбек турганы металлический монета лар-акчанын темдектери табыларына экелди. Озогы тушта акчанын ордина толужар эп букалар ла кучалар болгон. Ол тушта саду жарана берген шылтуузында, бу толужатан эп-сүме келишпей барды. Акча эдип, болчок темирле тузаланып турганадар. Бистин эрадан озо VII чактан ала анылу бескелү монеталар эдери башталды.

Ондый монеталарла тузаланары садуны чик јок јенилткен. Озогыдай эски кажыла монетаны кемжип турары јогыла берди.

Онойип талгайла јорыктап јүрери, элбек садунын ла колонизациянын шылтуузында гректердин хозяйствозы кёдүрилип, јёбжози көптөп байып, техниказы тынып, сырранай јүзүн-јүүр немелерди билип турары элбеген. Город-государстволор чик јок тыныган. Кулданачы государство озогы жебрен общинный стройго түндеп көргөжин, ичкери алтам барганын көргүзет.

§ 38. Јуучыл јүрүм ле общественный ойындар. Оракулдар.

Јуучыл јүрүм. Гректердин общественный јүрүминде сырнай озогы тужында жуу жаан учурлу болгон жанынан төзөлгөн. Греческий жиит государстволор жанындағы жаткан айыл-

даштардын табарузынан коруланарга ижемчилүү коручылды керек-сип туратандар. Ол гушта јуула, тоношло көп ёйжё јууп, јер јуулап алып бойына мензинерин көптөдип тургандар. Онын учун государство јуучыл төзөлгөнин кеберин бойына тартыш туратан. Кулдарынан ѡскө бастыра граждандар јуучыл јепсelle јепсенин алган јүретен. Кулдарга јепседи бербейтендер, ненин учун дезе олор јепседи колын^а алала, кайра господа-кайракандарга удурларажарынан коркуп туратандар.

Јепсенин алган аристократиянын ла тегин албатынын ортозында башказы јаан болгон. Аристократтар шлемду, тёжин ле арказын корулаган күлер латту, кееркеде јазаган јаан щит деп күйакту, јыдалу ла ўлдүлүү болгондор. Андый баалу темирден эткей јепсelderле јанысла байлар јепсенер аргалу болгон. Тегин чे-рүлөр дезе кеден кийимдүү, јанысла јыдалу ла ўлдүлүү болгондор. Олордын колго кийер куйактары тереден эдилген. Уйан коруланган ла коомой јепсengen јуучылдарjakшы јепсенин алган аристократтарга коркудулыу эмес болгон.

Јуучыл јорыктын ончо магы оны баштап јүрген башчыларына берилетен, олор јуулап алган немелердин jakшызын ла кобизин алып туратандар. Јамызы јок јуучылдар јуулашкан јорыктан озо кандый болгон, андый ок јокту бойынча јанып келетендер. Бу керектер кезигинде јуучылдарды ёйрөширип туратан. „Илиадада“, троянецтердин јуучыл јорыгынын башчызына—Агомемнонго удурлашкан бир андый јамызы јок Терсит деп атту јуучылдын кылыхы керегинде айдалип жат. Авдый керек учун Терсит Одиссейге соктырган.

Ойындар. Улам сайын ёткүрген јуулар ийделүү, эн аргалу улусты керексип туратандар. Онын учун јебрен ёйдоги гректердин јадын-јүрүмийде общественный ойындар јаал учурлу болгон. Олор јүзүн-јүүр јенижүлөр болуп, Грециянын јүзүн-башка јерлеринде: Олимпияда, Дельфада ла Коринфский чичке јерде байрамдар ёткүрөр тушта, ёдүп туратандар. Бастыра ойындардын эн артык атту-чуулузы олимпийский ойындар болгон.

Јарыжып тартышканы.

Олимпийский ойындар Олимпияның жаланында,—Зевс деген зерховный кудайдың магына эткен ёргөө турган байлу чет агаштың жанында болуп турган. Женижүге туружарга күүндү болгон кижи, ойын ачыларын ан озо бир жыл ажындыра башка спискага бичидип салатан. Анылу школдордо женижүге белетенери онотийин одуң турган.

Олимпийский ойынды байрам кеберлү ачарына греческий албатының жүзүн-жүүр жерлеринен көп улус келетендер. Ончо греческий государстволор бойының улустарын ла делегаттарын ол ойындарга ийил туратандар.

Ойындар одуң турар тужында башка-башка алдынан государстволордың ортозында юкпöлжөрин токтодып салатан, керек дезе жуулажарын да жаан штраф салар деп коркуду ажыра токтодып салатандар. Байрамду ойындар одуң турган бастыра жайдын туркунына „агарулу амыр-энчү“ тургузылатан. Бу ончозы гректердин культурный биригөрине болужын жетирип турган.

Ойындар гимнастический упражненилерден болуп туратан: жарыжар, күрежер, диска ла жыда мергедееринде, атту жарыштартан атла, абыралага жекен атла жарыжатан, музыкальный — поэттердин куучындарынан, музыкантардың музыкальный ойындарынан ла онон до боскози. Анчадала гимнастический ойындарды сүүп туратандар, ненин учун дезе ого албаты чыдагадый, олорго жарамыкту болгон. Кажыла ийделү, ол эмезе эптү кижи ойындарда туружар аргалу болгон. Атту жарыжарында ла музыкальный ойындарда алдынан атту ла жүзүн-жүүр музыкальный инструменттү аристократияның бай улустары туружар аргалу болгон.

Тартыжуда женүчилерди оливковый агаштың бүринен жазаган венокторло сыйлайтан, олодың адь-жолын анылу спискага бичип, бастыра Грецияга мактап туратандар. Женүчилерге театрларда баштапкы жерлерди берип, олорды ончозын күндүлү уткуп туратандар. Олимпияда дезе женүчилерге олор тирү ок тушта олордың кеберин жазаган памятниктер тургузатан.

Олимпийский байрамдардың ортозында төрт жылдың ойи олимпиядалар деп адалып туратан. Сонында олимпиядалар аайынча жиши де тоолоп турары башталган. Олимпияда байрамду ойындарда адь чыккан женүчилердин адь-жолын эн баштап бичи-

Дискобол.

гени бистин әрадан озо 776 јылда болгон. Бу јылдан ала гректер бойлорының јылдарын тоолорын баштагандар.

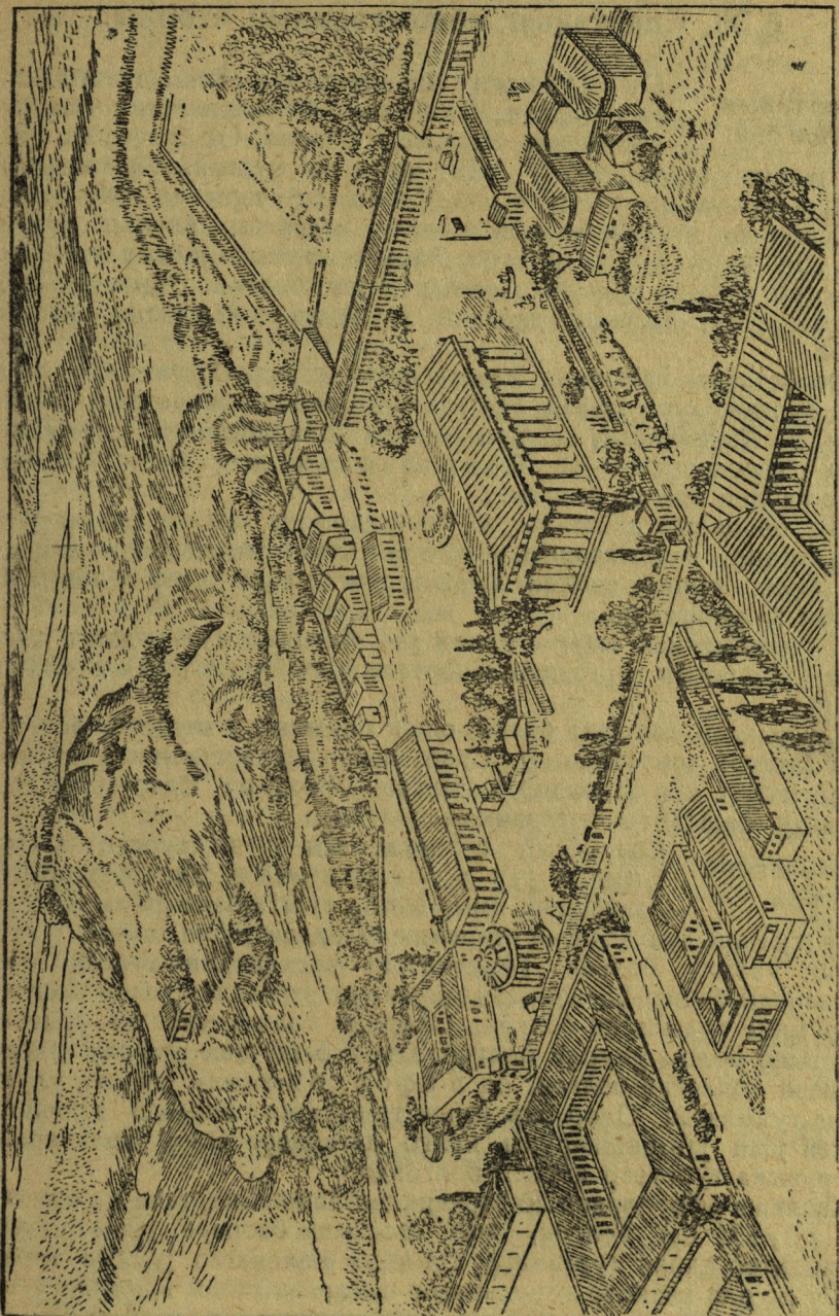
Оракулдар. Гректер бойлорының кудайларына айылындағы алтарьларда, храмдарда бажырып туратандар. Мұрғүүл жерлердин көп сабазы ол бойыла турган жерде учурлу болуп туратан. Же қезик мұрғүүл жерлер дезе бастыра Грецияга ла кезигинде оның тышты јанына күндүлү болгон. Анчадала атту-чуулузын, јүзүн-јүүр јөп берип турган, не боловын ажындыра айдып турган оракулдар турган мұрғүүл жерлер болгон. Ондыйлардың ортозында Грецияның эң жебрен ёйдөги бирүзи Эпирден додонский оракул болгон. Анда туулардың ортозында, койу агаштарда, сууның јанында алтарь ла јаан дуб бар болгон. Ол дуб агару деп бодолып турган. Чөрчөк аайынча болзо, оның бүрлериң шалырашканы ажыра эң јаан Зевс кудайдын табын угарга келижет дежетен. Кандай бир јөп, ол эмезе ажындыра айдар иемени угар күүндү улус бу дубка келип тургандар Жрецтер оның шалыртынан кудайлардың јакылтазын уккандый болуп, оны төгүндел тургандар.

Дельфийский оракул оюндо јаан јарла тузаланган. Ол Парнас тууның эдегинде Фокидеде (Орто Грецияда Дельфах городто) болгон. Анда не боловын озо билип айдарын пифия деп анылу жрица айдатан. Ол јаман јытту буу чыгып турган јарылган күйдүн ўстине ўч бутту отургышка отурып, ол бууга эдиренкейленип, пифиянын ал-саназы чыгала, колбузы јок сөзиле кыйгырып туратан. Оның кийининде жрецтер оны бойлорының санаазынча шүүп алатаң болгон. Олор оны кезигинде бойлорының јилбиркеген керектери јаар бурылтып, кудайлардың адынан кижиғе, бүткүл государствого мындей неме болов деп төгүндел туратандар.

Чынынча болзо оракулдар келер ёйдө не боловын билбейтіндер, оның учун жрецтер каруны эки шүүлтелү әдип, эренгистеп берип, оны анайда да, мынайда да санаанарга јарайтан аайынча берип туратандар. Темдектезе, бир катап перстерле удурлашкан јууның алдында, лидийский Крез каан дельфийский оракулдан, ого Галис сууны кечерге, оскорттип айтса, Персияла јуула-жарын баштаарга јараар ба, јарабас ба деп сураган. Ол сууны кечкен кийининде Крез улу каанының тергее-јуртын бузул салар деп, оракул айткан. Крез јенүге иженип, сууны кечкен, је кечеле, тоскура соктырып салган. Качан Крез оракулды төгүндегени учун бурулаарда, дельфийский жрецтер ого мынайда карузын бергендер: оракул кижи бурулу эмес, ол бойы бурулу. Крез каанының тергее-јуртын чын бускан, јаныс Персия каанының тергее-јуртын эмес, бойының тергее-јуртын бускан деп, айткандар.

Оракулдың берип турган јөптөри ле белгези учун храмга сый әкелип турган. Дельфийский храм (örgöö) кийининде јаан јоёжёни ээленген. Оның учуя Дельфтер бастыра Грецияда јаан камаанду болуп барган. Олор ёдүшке акча берип, государстволордың ич бойындағы керектерине аралыжып, кандыла ороонго јуу тушта болужып тургандар.

Олимпия. (реконструкция)

II. СПАРТА.

§ 39. Спартаның общественный строй.

Спартаның төзөлгөни.

Спартаның государствозы Лакония областя төзөлгөн. Лакония Пелопоннестиң түштүк-күнчыгыш болүгинде болгон. Ол Эврота сууның јаланында ла туулу көп јерлерде турган. Лакониянын туулары мраморло, темирле бай болгон, кајуларында койу агаشتар оскөн, ол агаشتарда көп эчкiler, какайлар, айулар, јузүн-јүүр көп қуштар бар болгон. Эврота сууның јаландары јурт хөзяйство тударга сүрекей јарамыкту јер болгон. Оның јерлери өзүмге тузалу, бастыра јанынан тууларла ыжыкталып калган болгон.

Областьтын özöгинде, Эврота сууның јараттарында Спарта город турган. Йуук жаткан бир канча общиналар бириккен кийининде, ол Лаконияның эң јаан города боло берген. Бу городтын адыла государство до Спартанский деп, әмезе торто Спарта деп адалар болгон.

Бу ороонның албатызы, куучын аайынча болзо, дорийский јуучылардың калдыктарынан бүткен. Олор Эвротаның јалана келеле, мында озодон бери јуртаган ахей укту албатыны олжолоп кулдангандар.

Кулданырткан албаты күчин жип, базынып тургандарга јаантайын удурлажып тургандар. Спартада ўзўк јок тартыжу болуп турган.

Куучындар аайынча болзо, оның бойының ичиндеги болгон јууды Ликург токтоткон. Ол Спартаның государственный стройын тынгыткан көп закондор чыгарган. Ликург Спартаның закондорын баштапкы чыгарачызы болгон.

Политический строй. Спартаның бажында эки каан турган. Олор жанысла јуу тужында кеміјүзи јок башкарулу болгондор, амыр бойлөр тушта бастыра керектерди, герусия деп әдалган старейшиналардан јёбин сурал угуп туратан учурлу болгон. Герусия 30 члендерден турган, ого эки кааннан башка 28 карыгандар кирип тургандар, олор бастыра јүрүмине тудылатан болгон. Олордың кажызыла 60 јаштан јабыс эмес болор учурлу болгон. Оноң оскө јаан учурлу учреждениези коллегия болгон, ол 5 эфордоң-анылу јамылу улустардан тудылатан. Олор бир жылга тудылатан. Учында эфорлор сүрекей јаан жан-башкаруны колго алгандар. Олор каандарды да карузына тургузар аргалу болгондор.

Кааннан, эфорлордан жана герусиядан башка Спартада албатының јууны бар болгон, оның тоозына бастыра јажы жеткен спартанецтер кирип тургандар. Ол айда бир катап јуулып туратан. Бу јуунда каандар герусияның чыгарган јёбин албатыга јарлайтандар, бу јөптөрди албаты шүүшпейтендер, оны кыйгыла јарадып, ол әмезе јаратпайтандар. Ондай болгонынан улам ке-

ректиң эң жаң учуралықтардың жуунында болуп турган эмес, каандарда, эфордордо ло герусияларда болуп турган.

Класстар. Спартаның албатызы спартиаттарга, периэттерге ле илотторго бөлүніп турар болгон. Спартиаттар бийленип турар класс болгон. Бойлорының кулдарының восстаниесин жаантайын базып турарға келижип турған керегинде, олордо тың ийделү жуучыл организация бар болгон. Олор лагерьлер болуп жаткандар, жуучыл ошкош јепседлү, жуулажарға качанда болзо белен болуп тургандар. Спартиаттар производительный иш иштебейтен, олор жүрт хозяйственоң ла ремеслоның ижин бойына үйатту деп бодойдондор. Спартиаттар бойлорының ёйлөринин көп сабазын жуучыл таскадуларла, жуучыл жорыктарла откүретендер. Спартиаттар бойлорының ортозында ончозы бир-түней жаңду тургандар.

Периэттер ле илоттор—олјолоткон жүрт албаты, олор базын чыктаткан айалгага түшкендер. Периэттер деп жайым артып калған, же кыйалтазы юк спартиаттарга калан төлөп турған бөлүк албаты болуп адалған. Периэттер садыжып, узанып ла жүрт хозяйстволо иштеп жүртагандар. Олордың көбизи Спартаның талай райондорында жаткандар.

Илоттор сыранай уур айалгада жүргендер: олор бойының күчиле спартиаттардың классын азырап тургандар. Илоттор греческий ёскө государственордың кулдарынан эмеш тө башказы юк болгон. Же олор жаңыс алдынан ээлерге мензиндирген эмес, бастыра спартанский государствоның колына түшкендер.

Илоттор бойлорының кыйначыларына удурлажып, жаантайын восстание әдип туратандар. Онын учун спартиаттар олорды жаантайын истеп жүретең. Спартанский башкару, бир канча ёйдин бажында жиит спартиаттарды деревнелерге ийип, анда сезимчиктү илотторды истеп, олорго ѡлтирип турған. Илотторды онайдо кыйнап ѡлтирип турғанын криптиялар деп адайтандар. Бир катап спартиаттар эки мунга жуук илотторды ѡлтирип салғандар.

Же кайралы юк кату кыйнап та турза, илоттор спартиаттарта удурлажып, катап-катап восстание әдип, бойына жайымды ойто айырып аларға кичеенип тургандар.

Мынан көргөндө, Спарта база оқ кулданачы государство болгон. Же анда общинный жүрүм-жадыннан арткан ээжи тың болды, онон ёскө жуучыл да организация сүрекей жаан учурлу болгон.

§ 40. Спартанецтердин жүрүм-жадыны ла ўредүзи, Пелопоннесский союз.

Спартанецтердин общинный жүрүм-жадыны.

Спартанецтердин общинный јоёжө ээленгени узакка турған. Спартадагы жер түп-түней үлүлөргө ўлелген. Жерди садып аларын ла көп јоёжө жуурын токтодып салған. Күучын аайынча болзо, Ликург спартанецтерди байырына жетирбей, ончозын бир-түней әдип тударға кичееп, алтын ла мёнүн акчаның ордына Темир акча чыгарған. Темир акчаны ёйинен

Өткүре јуунадарга уур болгон, ненин учун дезе олор јаан да, уур да болгон. Спартанецтер амыр да ой тушта, ончозы бир өйдө кожо курсак ичетендер. Эр-јуучылардын бир өйдө куреак ичерин сиссития дежетен.

Спартанский үредү.

Спартанецтер балдардын ўредүзине јаан учур берип турган. Качан спартанский биледе ба-ла чыкканда, оны городтын старейшиналарына экелип көргүзeten, олор оны канайда эдерин чокумдайтандар: күчи кирелү чыккан баланы берт жер јаар чачып ииетендер, бек сөйкү чыйрак баланы ойто энезине беретен. Спартанецтер уйан баладанjakшы јуучыл болбос дежип, онын учун јанысла бек, су-кадык балдарды артыргызып туратандар.

Уулчактар 7 жаштан ала 18 жашка жетире анылу школдордо — гимназияларда ўренип туратандар. Олор ондо гимнастикада узун јыда ла диск мергеедерге, јууга керектүй ёскө до таскадуларга ўренип тургандар. Балдарды таскадып, јуучыл јўруминин уурына темикитирип аларга, балдарга јенил кийим кийдирип, олорды коомой азырап, кезигинде согуп та туратан. Темдектезе, онойып јылда бир катап Артемиданын алтарынын алдына уулчактарды чыбыктайтан, олор кыйгырар, ол эмезе кайрал сураар учуры јок болгон. Андый чыбык системалу ўредүле спартанецтерди чыдамкай эдип, темикитирерге санангандар. Спартада балдардын јўруми сүгүнчилү эмес болгон, олор jakшы жалакай јўрўмди билбайтендер.

Спартанский ўредү сурактар ла карулар кеберлү ёдүп турган. Сурактар да, карулар да экилези кыска болор учурлу. Бу кыскартазы, ол эмезе „лаконичность“, (лакония деген сөстөн) јебрен өйдө кеп сөскө кирген. Бир спартанка ўй кижи уулын јууга аткаарда, көп сөс ордина, ого куйак берип айткан: „Оныла, эмезе онын ўстинде“. Онын учуры мындый: јенгүлү јанып кел, эмезе герой болуп ёлуп кал дегени.

Андый кату кыйынду ўредүнин шылтуузында спартанецтер чулмус, чыдамкай јуучылдар болуп ийделенип калатан. Спартанский черўлер jakшы дисциплиналу, jakшы јепсенип алган, жарашиб будўмдў болгон. Йойу јўрер черў уур јепсел тудынган јуучылардан болгон, Грецияда оны гоплиттер деп адагандар. Бастыра Грецияда эн артык ѡойу јўрер черў спартанский черў болгон.

Спартанын јуулап алга- ны. Пелопон- несский союз.

Жердин байлыгын истегени ле государствонын военный организациязы Спартаны јаантайын јууга уландырып турган. Спарта Лакониянын бастыра облазын колго алала, бистин эрадан озо VIII чакта Мессенияла јулашты. Мессенецтер бойлорынын алдынан жадары учун узакка коруланып та турза, спартанецтер олорды јенип олжолоп алган, бастыра албатыны иллотор эдип салгандар. Кезик мессенецтер кул болорго кўунзебей, тёрёлин таштап баргандар.

Мессенияны ээчий ёскө областытарды јуулап алгандар. Пелопоннестин арткан государстволоры ончозы Спартанын кёдўрилген ийдезин көрүп, оныла союз эдер аргазын бедирегендер. Бис-

тиг эрадан озо VI чакта табынча Спартага башкартын, Пелопоннесский союз төзөлгөн. Полепоннестин ороондорының бастырына јуугы бу союзка киргендер.

Пелопоннеский союз бойыныг тургускан амадузы, бойыныг союзындагы государстволордо аристократический стройды корулап, кулдарла тартыжары болгон.

Спарта Пелопоннеский союзтын ич ле тыш жанаңдагы керектерин башкарған. Андый бүдүмдү баш билдиргенди гегемония деп адагандар. Бойыныг гегемониязынын шылтуузында Спарта Пелопоннестен ёскö дö јерлерде жарлу болгон.

Спартанский аристократия, бастыра Грецияда озогы жан ээжизининг төзөгөзи болуп турган. Демосторло (албатыла) тартыжар тужында онон болжуш сурал, греческий ёскö дö государстволордын аристократтары ого келип турандар.

Бистинг эрадан озо V чакта греческий керектерде Спартанын камаани астай берген. Бу ёйдö жаны Афинский государство төзөлип чыккан. Онын колына греческий государство-лордын ортозында эн жаан керектү учуря табынча кёчө берген

Ур жепсelle јепсөнгөн греческий жуучыл (гоплит).

III. АФИНСКИЙ ГОСУДАРСТВОНЫН ТӨЗӨЛГӨНИ.

§ 41. Ороонло онын јурт албатызы. Јебрен ёйдöги Аттика.

**Аттиканын ар-
бүткени.** Аттика Орто Грециянын түштүк-күнчыгыш бөлүгинде болгон, талайга ыраак бадалып кирген. Ол Беотиядан туулардын сындарыла, Пелопоннестен—Коринфский чичке жерле болунген, онын ёскö талаларын дезе талай жунуп турган. Аттиканын жарады сүрекей тынг керте кезилген кириш-чыгышту бүткен, талайла јүзүп жорыктаарта керептер тургадый эптү, терен, тымык гаваньду болгон. Онын эн жаан керектүзи Пирей болгон.

Аттиканын жерлеринде казып алар тузалу немелер кöп болгон. Тууларында сүрекей кöп эн артык мраморлор учурайтан. Лаврионнын тууларында мёнүн кöп болгон, оны казып алар-

га, анда эртеден рудниктер төзөлгөн. Афинский јаландар аш вжин иштеерге эпту, анчадала сад ёскүрерине јакшы јер болгон. Туулу јерлерде албаты мал азыраган, јаратка јуук јаткандары саду эдип, узанар иштерле јуртагандар.

Афиндер. Аттикада ионяниндер јуртагандар. Олордын ортозындагы общиналардан бойынын учуры аайынча ончозынан эрте Афинский община аныланган. Ол талайдан ыраак эмес турган, јакшы гаванду, черү алып болбос бойынын акрополилен (кремлиле) ёскё общиналардан башкаланып турган. Афинский община тынып турганынаң Аттикада ёскё общиналар ого уккур болуп, ол эмезе бойлорынын күүниле договор аайынча биригип тургандар. Афиннин башкарузына, афинский Тисей каан Аттиканы бириктирип ле государствоны төзөгөнин озогы легенда – куучын темдектейт.

Озо баштап Афинский государствонын бажында акропольдо јаткан басилей турган. Ол эн жаан башкаручы, жрец, јаргычы, афинский черүнинг бийи болгон. Ого государствоны башкараарга байлардан төзөлгөн совет болужып турган. Советтин заседаниеси јуунынг кудайына Ареске атактаган кайалу тоббодо ѡдуп туратан. Оног улам советтин бойынын ады ареопаг деп адалган. Басилейге коштой ареопаг эртедеги Афинский государствонын жаң-башкарузынын эн жаан органы болгон.

Жайымду албаты эки анылу төс группага болүнген: эвпатрийдерге, ол эмезе байларга, аристократтарга ла демосторго, ол эмезе тегин албатыга.

Сонында эвпатрийдер бойлорынын ортозынан полемарх деп јуу керегин башкаарар бий тударын баштагандар. Табынча ёскё до керектер басилейден архонтторго (башкаручыларга) көчүп турган. Басилейде жрецтин бүдүрер жаңысла ижи артып калган. Учында басилейдин жаң-башкарузын чек токтолкон болгон, жреци онойдо ок тудуп алар боло берген. Бу јамыларды ончозын эвпатрийтер алгандар.

Албатынын көп сабазы (демостор) правозы јок аялгада артып, государствоны башкаарар иште турушпас болғондор. Кезигинде ле албатынын јууны јуулганда, ого башкарунын тургускан јёбин јарлап беретен.

Алымду кул- Аттикада кичинек јерлү көп тоолу улустар дар. Олор бойынын хозяйствозын бир кичинек участка јерлерде алдынан тудуш турган. Албатынын ёзүп турганыла коштой, олордын участка јерлери там ла ооктолып, јокту улуска жаңы јер садып алар аргазы јок болгон.

Андый аялгада олорго эвпатрийтерден ѡдүшке неме аларга келижип турган. Эвпатрийтер крестьяндарга ўрен, ол эмезе акчаны күүндү берип туратандар. Онызыла коштой, олор алымду улустын јерине алымга берген акчанын чодын ла оны төлөөр ёйин бичиген таштарды тургузып салатан. Бир түштә Аттикада крестьяндардын јерлери ончозына јуугы бу алымду таштарла-

Грециядә жұртхозяйственный иштер.

Чоокырланған. Эвпатридтер ёдүшке берип турарда, ол алымдардың жүкчизине јерди тургузарын некегендер. Мынызы дезе, алымды бойының ойинде төлөп болбогондо, крестьяниннің жері эвпатридке артып қалатан. Крестьяндар дезе алымды жаантайын төлөп болбой туратан, олордың жерлері жаан жер әзенгендердин колына кирип турған.

Кезигинде алым участка жеринің баазынан көп болгондо, артқаны учун алымду кижи эвпатридіе иштеп беретен учурлу болғон. Онойып ол оның колына түжүп туратан. Кезигинде андай алымды төлөөрғө крестьян кижи бойын да, бойының билезин де ѡскө жерге кулга, садынарга келижип туратан. Шак онойдо крестьяндар жер јок артып, базынчыкка түжетен.

§ 42. Революционный тартыжу. Солон:

Афинский демос бу әәжилерди жаратпай турған. Жаратпазы табынча там тыңып, албаты бойлорының кулданачыларына удурлажарына жетире özүп турған. Афинский демос эн озо бичикке бичиген закондорды тургуссын деп некеген.

Драконның закондоры. Онызына жетире Афиндерде бичиген закондор жок болғон, жарғыны бойы тургускан жаң аайын-чала жарғылап туратан. Жарғы эвпатридтердин колдорында болғон, олор оныла тузаланып, жарғыны качанда болзо, байларга тузалу жарғылайтандар.

Албатының кыза тудуп келгенине эвпатридтер ўпсинап турған. Бистин әрадан озо 621 жылда, архонттордың бирүзине—Драконго, бичиген закон тургуссын деп, жақылта берилген.

Драконның тургускан закондоры сүрекей кату болғон. Анчадала јоёжөгө карышканы учун кезедү кайралы жок болғон. Оок то ууры учун кыйнап болтириер болғон. Сонында Драконның законын оның кату болгонынан улам, оны кату јозок эдип, темдектеп туратандар, қандайла жаңы кату законды „драконовский закон“ деп айдатандар. Онойып законды бичип те салған болзо,

је демостордың айалгазы јаранбады. Оның учун восстаниелер токтобой турган.

■ Эвпатридтерге јаны јöпкө барага келишти. Оның шылтуузында Солонның законодательствоы бүтти.

**Алымның
кыйынын јо-
голтконы.**

Бистин әрадан озо 594 жылда Солон Афиндерде архонтко тудылган, ого албатылардың ла жамылу бийлердин ортозында јöп-амырды тургужаргаjakылта берилген. Бу öйдө кичинек јерлер мензинген улустын айалгазы сүрекей уур болгон. Алымду таштардың тоозы там ла кöптöп турған. Афинский кöп граждандар бойлорынын күүниле тörölin таштап барып, эмезе кулга садынып тургандар. Андый айалганы јоголтып саларга, Солон революционный учурлу бир канча керектер откүрерге сананды.

Андый керектердин бирүзи „алымдарды јоголтконы“ болгон. Солон алымду таштарды кедеери этсин депjakылта берип, алымды тölötirбей, кижини кыйнаарын токтоткон. Алым учун алган јерлерди ойто ээзине берген. Оскö ороонго кулга садынган кезик граждандарды государствонын акчазыла ойто садып алган. Ончо бу керектер јер мензинечилерге – байларга удурлаштыра бүдүп турған. Ол кöп немени јылыйтып та турган болзо, је демостын восстаниезинен коркуп, олор мойношподылар. Эвпатридтер кийининде ончозы озогы аайынча болор деп иженгендер.

Греческий атту јуучылдар.

**Јööжöлö
кемjü
тургусканы.** Солон граждандардың кирелтезинен кörö, олорды јаны бöлүктөргө бöлүген. Андый бöлүктөр тöрт болгон. Баштапкы бöлükке бойынын јеринен 500 медимниен ас эмес (медимн=52 $\frac{1}{2}$ литр) арба, эмезе ого келиштире сарју, эмезе аракы алып турган

ончо граждандар кирип турган. Бу эн жаан бай болүктин ўлүзи „беш жүс-мерниктер“ деп адалып тургандар.

Экинчи болүкке бойының жеринен 300 медимнен ас эмес кирелте алыш тургандары кирип турган. Олорды „танаттулар“ деп адагандар, нениң учун дезе олор аттар тудар аргалу болгон, олор атла жүрө чөрүде тургандар.

Үчинчи болүкке 200 медимнен ас эмес кирелтелү болгондорды Солон кийдирген. Олорды „зевгиттер“ деп адаган, нениң учун дезе, олор чарларга жегер јепселдер (зевгос-жегер јепсел) садып алар аргалу болгондор.

Учында, төртинчи болүкке кирелтези ас болгондорды ла жери торт јок болгондор киргендер. Мынызы фетерлер болгон.

Арткан албатының болүги метәктер, ол эмезе ѡскө ороондордоң келген Афинде саду эдип тургандар ла кулдар болгон. Кулдарда кандый да право јок болгон.

Граждандардың праволоры ла обязаннозы. Граждандардың јёбжөзи аайынча болүгенине келиштире, государственный ла военный жамыларды база болүген. Онайып эн жаан государственный жамылар жаңысла баштапкы сыранай бай болүкке берилген. Оның тоозынан архонттор тудулып, ареопарты толтрып туратан. Экинчи болүк атту жүрө чөрүде туратан. Үчинчи болүк, уур жеткил јепселдү (лат, щит, поножтор, шлем, ўлдү, жыда) жою жүрө чөрүде турган.

Баштапкы ўч болүктерден улусты Солонның төзөгөн төрт жүстин соведине члендер эдип тудатан. Солонның санаазыла болзо, ареолаг ла Төрт жүстин соведи государствоның жаңы антиларынан чеберлеер учурлу болған.

Төртинчи болүкке феттерге жаңысла албатының јуунында ла жаргының заседатели болуп туружар право берилген. Андый болгондо олор бир де немеге чокумдап јединбегендер. Феттер бир де государственный жамыга тудылбас учурлу болгон. Жаргының заседатели болуп туружарга чөлөй бай керек болгон, јоктуларда дезе андый бай болбайтон.

Афиндерде Солонның государственный кубулталары андый болгон.

Солонның реформазының учуры эвпатридтердин жаң-башкарузын көдорып салганында болды. Же Солон оны учына жетирбegen. Ол орто кул-мензингендердин айалгазын тыныткан, јоктуларды дезе жеткилдебеген.

Солонның реформазының жаңраттай турганы. Эвпатридтерди де, демосторды да ачындырарга санабагам деп, Солон бойы да айдып турган. Айдарда эвпатридтер де, демостор до экилези Солонго ёёндү болгондор. Эвпатридтердин ёркөп турганы неде болгон дезе, Солон садучылардың, ремеслевнигердин ле оок жер мензинчилердин учурын ѡрө көдүрген. Афинский демос дезе жерди алдынан мензинер правоны түнейлебеген учун Солонго ёркөп турғавдар. Чынын айтса, алымдарды токтотконын жоктулардың айалгазы эмеш те жаранбаган. Олорго

озогы аайынча јаны алымдар эдергеле келижип турган. Оның учун Солонның реформазының кийининде албатының восстание-лери токтоп калган әмес, је ойто кайра тамла тыңый берген.

§ 43. Афиндеги тирания. Клисфенниң реформазы.

Писистрат. Албатының бу восстаниелери тужында Солонның төрөгөни Писистрат көдүрілген. Ол демосторго канайып ла болужып, олордың күүнине кирерге кичеенген. Писистрат эвлатридтерге удурлаштыра изү куучын айып, онойып демостордың бүдүмине кирген. Ол андый айалгала тузала-нып, бистиг эрадан озо 560 жылда, јан-башкаруны бойының ко-лына алыш, Афинди алдынан бойы башкарып турган. Оны онойып танынан башкарғаның гректер тирания деп адагандар, бойын дезе—тиран деп адаган.

Крестьянствоның жилбилүлерине келиштире Писистрат јер ижин көдүрерге кичеенген. Ол керексинип турган крестьяндарга госу-дарстводон кредит болуш берип, жартылай общинаның (демдердин) правозын әлбедип, олорго анылу жартылай тургузып салған.

Садучылардың ла ремесленниктердин жилбүлерине келиштире ол керептер эдерин тыңыткан. Онойып Афиннинг талай ийдези тыныры ол тушта төзөлгөн. Писистрат Эгейский талайдагы көп государстволорло саду јанынан тыныдып турган колболжорын өткүрген, олорло ол јаантайын военный союз тургускан. Ол тушта ремесло түрген өзүп турган. Кулдар иштеп турган көп мастер-скайлор ачылган.

Писистрат Афинде элбек строительствоны ончолорынан озо-баштаган: брёгёллөр тургузып, жолдор ло водопроводтор јазап эт-тирген. Ол поэттерге ле художниктерге болужып турган. Оның якылтазыла Афинде „Илиада“ ла „Одиссея“ деген куучындар бичилип јазалгандар.

Писистраттың бастыра бүдүрген иштери озогы јамылу ук-ту байлардың јан-башкарузын үзүп коскорып турган. Оның ор-дына садучылар, ремесленники, аргалу јаткан крестьяндар бүрө көдүрілген.

Гиппий ле Писистрат бистиг эрадан озо 527 жылда өлгөн,

Гиппарх. башкруны бойының уулдарына Гиппийге ле

Гиппарх ка берген. Бу тирандар бойын бий-ирек тудунып, албатыны немеге бодобой, гражданндарды кыстап тургандар. Тирания кату казыр башкаруга өзүп чыккан. Бас-тыра јерлерде албан ла кыйын башталган. Учы-учында албаты восстание әткен. Гиппархты өлтирип салғандар, Гиппийди дезе Афиннен сүрүп салғандар. Тирания коскорылган.

Тирания бойында база катап ойто бүтпезине јединерге, афи-ниядар закон түргусандар, анда мынайда айдылган: „Кем ти-ран болуп турарга түймегежин, ол бойының сөök уйазыла јаба-гражданский правозы юк артар“. Оноң башка афиниядар јаны закондор тургузып аларга, сананып алғандар. Ол закон аайынча

албатының правозын элбедип салала, тиранияны чактың чакка јоголтып салар учурлу болгон.

Клисфенниң реформазы (бистинг эрадаң озо 509 жылда).

Бу јаны закондорды чокумду тургузарын демократический партияның башчызына Клисфенге берилген болгон. Клисфен 4 фиддинг ордына Аттикада 10 фид тургусканынан баштады, онызы сөйк аайынча төзөлгөлө эмес, территориальның төзөлгөлө болгон.

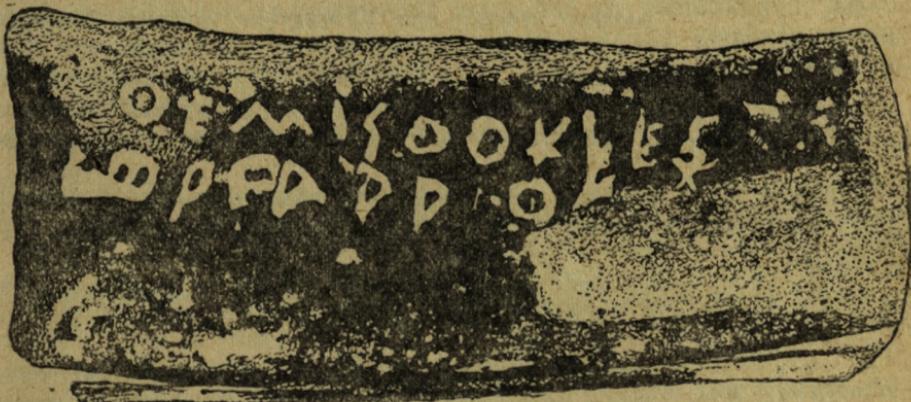
Онызына жетире фиддер сөйк аайынча болүнгендер. Оның учун сөйктиң байлары сүрекей јаң күчтү болгон. Бастыра јамыларга јанысла сөйктиң байларын тудуп тургандар. Клисфен бу озоты јамылу байлардың уйазын бузуп салган. Эмди фиддер сөйктөрдөн эмес, алдынан башка-башка областтардан төзөлгөн. Кажыла филге сүрекей бай да, кирелү де кулданачылар ла јүзүнжүүр сөйктөрдөн оок крестьяндар да кирип турган.

Клисфен бу реформала бастыра граждандарды „колуштырып“ салгандый болуп, олорго ончозына бир түней право берген. Оно-йып байларга, бай эместерге болүнери јоголгон.

Бу реформала фиддинг тоозы көптөгөнинен көрө Советтин члендерининг тоозы 506-ке жетире (каждыла фидден 50 кижиден) көптөгөн, эмди ол беш жүстинг Соведи деп адалган.

Остракизм. Клисфенниң öскö эн јаан учурлу кереги остракизмди, эмезе „черепоктың јаргызы“ тургусканы болгон. Андый јаргыны келер ойдо тирания бүдерин јоголторына тургускан. Оның учун, государственный јайымга удурлажар саналу, алансылу каждыла гражданинди суд 10. жылга Афинен сүрүп салатан.

Јаргы мынайда болуп туратан. Жыл сайын, жаскыда албатының јууны граждандардың ортозындагы кажы бирүзине острокизмди келиштирер шылтак бар ба, јок по деген суракты шүүжетен. Јуун „эйе“ дегежин, јаргыга экинчи јуунды јууйткан болгон. Кажды-

Остракизм тужында ўн берер черепок (Фемистоклдың ады-јөлү бар).

ла гражданин той балкаштанг эткен черепокко (остраконго) оның санаазынча государствого жеткерлү болуп турган кишинин адь-жолын бичип салатан. Мында јүзүн башка улустын адь-жолы болотон. Кемнинг адь-жолы ўн јуур тушта, ўндердин көп сабазын алгаңда, ол кишини сүрүп салатандар. 10 жыл откөн кийининде ол ойто төрөлине келип, ол сүрдирерине жетире кандый праволу болгон, онды ык правоны алар учурлу болгон.

**Кулданачылар-
дың демокра-
тиязы.** Аналтканда бистин эрадан озо, бастыра VI чактын туркунына Солоннын, Писистраттын ла Клисфенниң реформаларының шылтуузында Афинде сөйк стройдын артканы учына жетире јок эдилген.

Афинский государство аристократический ордина демократический болуп тұра берген. Эмди кандыла гражданинге государствоны башкаарына туружар право берилген.

Же бу демократия кулданачылардын (рабовладель-еский) болгон. Ондо политический праволо јанысла Афиннин айым граждандары тузаланғандар. Олордын көп сабазы даанда, оок то кулданачылар болгон.

Кулдар дезе, ол эмезе Аттиканын албатызының кабортозы кандый да правозы јок болгон. Керек дезе адазы ла энезинин бирүзи айым эмес болгон болзо, ол гражданин гражданский правоны алып болбайтон. Афинде туулып ѡспөгөн гректер, ононып ок праволо тузаланбайтандар. Ороонды башкаарына ўй улусты да жууктатпайтандар.

Ондый болгондо, Афинде кулданачылардын демократиязы түшта, праволо албатынын ас јаны тузаланатан.

IV. ГРЕЧЕСКИЙ ЛЕ ПЕРСИДСКИЙ ІУУЛАР ЛА АФИННИНГ ЁЗҮП ЈАЙЫЛГАНЫ.

§ 44. Јуунын башталганы.

**Кичү азиат-
ский гректер.** Бистин эрадан озо VI чактын учында Персидский каанын тергее-јұрты сүрекей әлбеген. Кир олжолон Кичү Азиянын городторында тирандар, эмезе сатраптар турғызылған, олор персидский каанын адынан башкарып, албатыдан ого көп калан јууп берип турғандар.

Греческий городтор перстерден уур камаанду болуп, персидский кыйынды бойынан тоскурып саларга, эптү өйди сакып турғандар.

Андый учурал, персидский каан Дарайдин, бистин эрадан озо 513 жылда Скифияга эткен, шорлу болгон јуучыл жаан јорығынан улам болды.

**Милеттин вос-
станиеzi.** Бистин эрадан озо 500 жылда Милет эг баштап көдүрилди. Жаңыс бойынын ийдезине ижен-бей, ол Грециядан болуш сураган. Же онын кызырузына јанысла Афиндер ле Эретрия (Эвбейа ортолыкта)

Марафондо јуулажып ёлғон афинский јуучылдардың сөёгии јууган межелик-

булужарга јўпсинаш, Милетке 25 керептер ийгендер. Кичү азиатский гректер бойынын жаймы учун эрчимдү тартышкандар, ёе андый да болзо, јендирип салгандар. Восстание эткен Милетти перстер јуулап алала, бастыразын бортоп салган, албатыны дезе кезигин ёлтиргендер, кезигин дезе кулга саткандар.

Грециянын материкувый јериандеги садуга бай городторын бойына олжолоп аларга перстер удаан сананып јўргендер. Онын учун, качан гректер восстание эткен Милетке болужып турарда, Дарий оны Грецияла јуулажарга шылтак эдип тузаланга. Ол Грециянын бастыра ороондорына, „јер ле суу“ берзин деп иекеген элчилерин ийген. Бу некелте бактырарын јарлаган. Көп государствовор перстерден чочып, „јерди ле сууны“ бергендер. Жаңысла афиндер ле спартандар јўпсинбей удурлашкандар. Афиндер келген элчини ёлтирип салгандар, спартандар дезе Дариянын элчилерин суулу колодецтерге салып: „јер ле суу керек болзо, оног канчаны да болзо алыгар“—деп айткандар.

Мардониянын јуулу јорығы.

**Марафонский јуу (бистин
эрдан озо
490 јылда).**

Ол тушта Дария Грецияга көп черўлерин ийген, оны бойынын Мардония деген төрөгөнине баштаткан. Кургак јерле барып јаткан персидский черўлер фракийский уқтарга учуражала, јудеде соктыргандар, флотторын дезе Афинский чичке јerde (Халкидика јарымортолыкта) толку оодо согуп салган. Дарий Афин јаар тургузала жаңы черўлер аткарған. Олор Аттикала Марафон јурттын жаңында Марафонский түс јаланга чыгып алгандар.

Афиндердин айалгазы сүрекей уур болгон. Олор бойынын ийдезин јуунадарга эрик јединбегендер, јукле жаан эмес черўлерин тургускандар. Спарта јуу башталар алдында черў ийин болбогон. Афиндерге жаңысла бойынын ийдезине ле Платей (Бе-

тияда) городтың кичинек отрядының болужына иженип, тартыжарга керек болды.

Черўни башкаарын Афиннинг ойгор јуучыл башчызына Мильтиадка берилген. Ол бойына јаан эмес, је јакшы јепсенген черўлер јууп алган. Гректердин јойу черўзи перстердийинен көрө, чик јок артык дисциплинированный болгон, онын үстине бәйының төрөлиниң жайымы учун тартыжарга јаан күүндү болгондор. Гректер от жалбышту јуулашкандар. Персидский черўлер олордың согултазына чыдашпай, керептери јаар тескерилеп, Грециядан јүре бергендер.

Фемистокл. Афиндер јуу божобогонын ажындыра билип, жаңы тартыжууга белетенгендөр. Ол тушта афиндердин башчызы болуп эки јаан политический

деятельдер—Фемистокл жана Аристид тургандар. Фемистокл талай партияны баштап турган. Эмдиги келер ёйдо афиндер талайды флот јогына перстерди јенип болбос деп, ол айдып турган. Онын учун Фемистокл керептер әдерине кичеенген. Бу керекке Аттиканы мөнүн казып турган рудниктердин кирелтезин тузланар деп, айдып турған.

Аристид дезе ойто кайра јер иштеер јурт албатының јилбүлериң корулаган, олорго саду ла флот бир де учуры јок болуп турган. Ол Фемистоклго удурлажып, гоплит черўни (уур јепсенген јойу јүрөр черўни) көптөдөр керек деп албаданган. Фемистоклдың партиязы оны јенип салган. Аристидти Афиннен остракизмле сүрүп салгандар. Онын кийининде афинский флот военный 100 керептергө јетире көптөгөн.

„Талай“ партия ненинг учун јенген дезе, ого талай ажыра

саду эдер коюйымдар ла ремесленниктер болушкан. Афиндер талайды бийлеп, перстерди јенип алганды олорго сүрекей астамду болгон.

§ 45. Ксеркстин јуучыл јорыгы.

Јаны јууга белетенгени.

Бистинг эрадаң озо 480 јылда јаскыда персидский каан Ксеркс, олгөн Дарийдин ордына турруп, көп черўлү ле флотту Греция јаар јуулу јорыкка барган, Кичү Азиядан Балканский јарымортолыкка персидский черўлерди кечирерге, Геллеспонты кечире керептерден

күр јазазын деп, Ксеркс јакылта берген. Күрди јоткон оодо соккон. Чугулдаган Ксеркс күр эдечилерди кыйназын, талайды дезе камчыла „кеzetсин“ деп јакылта берген.

Онын кийининде экинчи күрди эткен. Ол күр баштапкызынан бек болгон, персидский черўлер Европага амыр кечип келгендөр.

Персидский ума-јок черўлердин табарузын оодо согорго, гректерге биригер керек болгон. Бу керекти бүдүрерин греческий государствовордың ортозында бар тартыжу буудактап турган.

Андый да болзо, Фемистокл 481 јылда Коринфте (чикче јerde) болгон, текши греческий съездте 30-ка јуук греческий государствоворды перстерге удурлажарга бириктирип алган. Олор тартышты токтодоло, перстерге удурлажар союз төзөп алгандар. Гректердин бастыра күчтерин башкаары Спартага берилген.

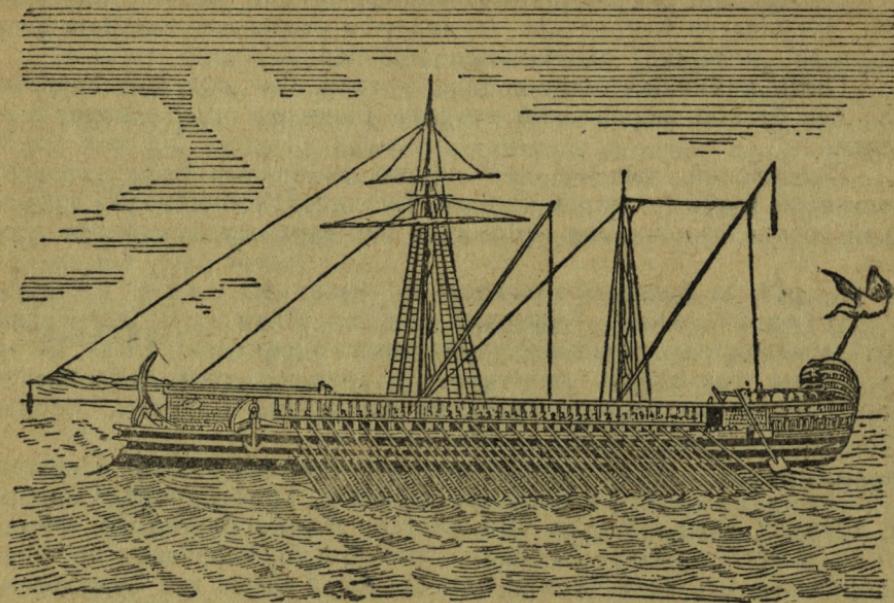
Фермопилдер. Је бу союз јеткилинче бек эмес болгон. Перстер Фессалияны јуулап алала, Орто Грецияга кирерге коркуду эдип турарда, көп улустар јалтана бергендөр. Фемистокл, перстерди Орто Грецияга божотпоско, спартанецтер Фермопильский откүшке барып, олорды төзүп алзын деп сүмелеген. Спартанецтер 300 гоплиттерди спартанский каан Леонидке баштадып аткарғандар.

Спартанецтер Фермопиль яар улангандар. Перстер једип келгече, олор талайдан ла туунын ортозыла ёдёр ѡлды тозуп алгандар. Качан перстердин эн јаан ийдези келерде, түней эмес ийделү тартыжу баштала берген. Гректер ўштүлеринин табарузыла эки күн тартышкан, ўчинчи күнде кандый да предатель перстерге кедеертең јол баштап, олорды откүрип тылга экелгенин билип алгандар. Леонид бойынын бастыра отряды ёлгөнчө, эрчимдү јуулашкан. Леонидтинг ле онын отрядынын ёлгөн јерине сонында мындык бичиктү памятник тургузылган: „Юрыкчы, бис законы чек бүдүреле мында межикте јатканыбысты Спартага жарлап бар“.

Саламинский јуу (бистиг Эрадан озо 480 јылда). Перстер ачык јолло Аттика яар улангандар. Афинли јуулап алала, оны ѡртөп салгандар. Афиндер, ўй улусты, балдарды ла јоёжёни бастыразын Эгину ла Саламин ортолыктарга көчүргендөр. Саламинин кызык откүжинде, перстерге удурлажарга греческий флот белен турган.

Ол тушта греческий полководецтердин ортозында јөп јок болгон. Спартанын, Пелопоннестин ле ѡскö дö государствоворлы флотты ойто Коринфский чикче јерге, гректердин јойу јүрер черўлери турган јерге апарзын деп некеген. Фемистоклго баштакан афиндер кызык Саламинский откүште јуулажарга эштү болор деп, ѡскöлөрин сөстөп алгандар. Фемистоклдың шүүлтези жарадылган болгон.

Јуу таң эртен башталган. Персидский флоттын откүште бурулып болбой турган јаан керептерине греческий јенил кереп-

Греческий јуучыл кереп.

тер табару эткендер. Перстердин жаан керептери тайыс сайга отурып, сүуда ташка табарып, оодылып, бойы-бойлорына табарыжып, сууга чөнүп турғандар. Энирде жуу гректердин јенүзиле божоды.

Жууның учы. Ксеркс бойынын полководезин Мардонияны гректерле онотары жуулажарына артыргызып салала, кезик черүлериле Азияга ойто барган. 479 жылда гректер Беотияда, Платеяларда болгон жууда Мардониянын черүзине кайралы јок согылта эдип, перстерди тооскура соккондор. Бу оқтайдо афинский флот Кичү Азиянын жарадына келеле, Микале учук жерде перстерге учурашкандар. Мында гректер база јенүчи болуп чыккандар. Персидский флот ортөлгөн. Берилген куучын айынча болзо, Платеяларда ла Микалда болгон жуулар ол оқтайдо жааныс күнде болгон.

Је гректер жүкле 30 жыл ёткөн кийининде Кипр ортолыктын жаңында перстерди учына жетире јенип алгандар (бистин әрадан озо 449 жылда). Бу јенүлердин шылтуузында кичү азиатский гректер перстердин башкаарынаң жайымдалгандар. Олор алдынан жадар аргага јединил, афиндерле союз эткендер.

Гректер сүрекей жилбиркеп жуулашкандар, ненин учун дезе олор бойынын төрөлини, жаймын коруладп турғандар, онын учун олор јенү алгандар. Перстер дезе байлардын ла жамылудардын жилбүлериин кичеегилеп, олжолоп алар жуу ёткүрип турған учун, олордын черүзи албан ажыра жуулажып турғандар.

§ 46. Афинский талай держава.

Афиннинг кёдүрилгени. Греко-персидский јуу Афинский государствого јаан учурлу болгон. Не дезе перстерле јуулажарда эн јаан јенүлер талайдыа откён, бастыра греческий союзниктерден көрө, сиратай ийделү флот Афинде болгон керегинде, олордын учуры греческий государствовордын ортозында тамла кёдүрилип турган. Андый болгондо Афинде насылажар эп-арганы көп союзниктер бедиреп, јууны бойынын колына алып башкарзын деп афиндерди сурагандар. Талайдыа гегемония Афинге оноидо кёчкөн эди.

Греко-персидский јуудан улам афиндер кёдүрилип, 478 јылда Афинский талай союзы төзөлгөн.

Аристид ле Афинский талай союзы. Бу союзтын идеязын Аристид тургускан. Бу ёйдо афиндер оны ссылкадан јандырып алгандар. Аристид граждандардын бүдүп иженгенин ак-чек бүдүрген. Төрөлин сүүп, службага сүрекей беринген ле ач көстөнбөс болгон учун, гректер оны „Чындык“ деп адагандар.

Аристидтинг керектерин алган Кимон афинский талай союзтын керектерин мынайда учына жетире төзөгөн. Союзка кирип турган государствовор текши флотко керептер эдер учурлу болгон. Олор кыйалта јоктон бу керептерге матростор јалдаа туарына, бойлорынын кирелтезине келиштире, текши казнага јыл сайын акча берип туратан болгон. Бу казна Делос ортолыкта туар учурлу болгон. Союзный государствовордын представительдери анда съездке јуулыш, текши керектерди шүүшкендер, је союзты башкаары афиндердин колында болгон.

Бир канча ёйлөр откён кийиннинде союзниктердин берип турган взносторы көптөгөн, онон ёскө ончозы акчала јуулыш туар болды. Бу акчала флот јазасын, матростордон черүлөр тутсын деп, Афингеjakылта бергендер. Оноидо ок союзный черүлөрди башкаары Афинге кёчкөн.

Бистинг эрадан озо 454 јылда казна Делос ортолыктан Афинге кёчүрүлген, ол тушта афиндер союзтын акчазын бойынын табыла билип тургандар. Качан кезик союзниктер Афиннинг андый јангашкарузын јаратпай союзтан чыгарга ченежерде, афиндер бойынын флодын олорго удурлаштыра ийип, олорды јобожыдып туратандар.

Анайда Афинский талай держава төзөлгөн. Ого јанысла аристократический государствовор темдектезе, Спарта ла онын пелопоннеский союзниктери кирбей тургандар.

Андый державаны төзөгөни Афинге јанысла военный јанылан эмес, је оноиып ок хозяйственный да јанынан учурлу болгон. Афиндер талайдын ўстин бийлеп, Эгейский талайда бастыра садуны бойынын колына јуунаткан. Саду ѡлдор ол тушта, афинский Пирей гаваньды ажыра барып јаткан. Кезик коштор Пирейдин бойында артып, әкинчи бөлүгине пошлина салып, онои

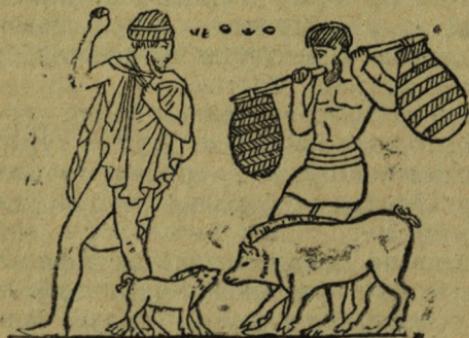
ары аткарылып турған. Бу ончозы Афинский государствонын јоёжөзин көптөдип турған. Ол бастыра Гречияда сырғай күчтү, сырғай бай боло берген.

Кул-мензинер демократия жаңысلا Афинде özüp жайылган эмес, је союзный да городордо база özüp жайылган. Афиндер бойынын талай ийдезине тайанып, ого јомолтö болуп турған.

§ 47. Кулдар тудары.

Саду ла кул-дар тудары. Афиндер садуны жаңысла греческий государстволорло база колонияларла откүрген эмес: олор күнчыгыштагы ороондорло, ыраактагы „варварский“ (греческий эмес) ороондорло колбому болгон. Темдектезе, афинский ремеслонын немелерининг коп сабазы скифский межеликтерде (СССР-дин түштүгинде) табылып жат.

Варварларла јуулашканы (онойын гректер, онын кийининде римляндар ёскö јердин улузын, эмезе ончо грек эместерди ле римлян эместерди айдатан) онойып ок салуны ёскүрерине болужып турған. Коп тоноштор, пиратский табарулар ла јуулар жаңысла коюйымдардын јилбүлерине болуп турған. Бу јуулар тужында жаңысла јендиригендердин јоёжөзин тоноп алыш турған эмес, је јендиригендердин бойлорын да кул эдип турғандар. Рынкаларда ла ярмаркаларда ёскö товарларла садышканыла көптой, кулдарды база садып турған.

Рынкага барып турғая крестьянина, кийининче онын кулы уур немелерин апaryп туры.

лабайтан. Ол оны кыйнап, согуп,

Кул туткан гректер кулдарын бодоп, јескимчилү көртөндөр. Гомер бойынын „Одиссея“ деген поэмазында бичиген:

Кул жалку; ишке бийи албадабаза,
Ол ишти күүнзеп бүдүрбес.
Кулданыштын кунукчылын кижиге талдайла,
Эн артык жакшызын ондо Зевс юголтот.

Эр уулсты, ўй уулсты ла балдарды рынкага экелип, товар чылап ок садып турған. Садучылар келип, олорды ончозын эбидере көрүп, сырғай су-кадыгын, жаржын, ийделүзин садыжып, эрмек кижи көрдегинде эмес, тегин неме керенинде болуп турғандый болды.

Греческий закон аайынча кул, кижиге тоололбайтон. Онын ээзининг „тынду орудиеzi“ эдип, көрүп туратандар. Кулдарда қандайда право јок болгон, закон до олорды коруолтирип те салатан.

жалку ла тенек немелер деп

Кулданыштын кунукчылын кижиге талдайла,

Эн артык жакшызын ондо Зевс юголтот.

Греко-персидский јуулар алдында, афиндерде кулдар көп болгондор. Оның кийининде кулдардың тоозы там ла көптөгөн.

Ремеслодо кулдардың ижи. Кулдардың ижин жүрт хозяйствводо, онойып ок ремеслодо тузаланып турғандар. Греко-персидский јуулар болгон кийининде, кулдар иштеп турған көп мастерскойлор төзөлгөн. Бу мастерскойлордо јууга керектү куйак, ўлдү, саадактар, терелер ле ёскө дө нәмелер јазап туратандар. Кезик городтор бойының ремесленный эткен немелериле Грецияның ончо јерлерине макталып туратан. Фивте абыралар (колесницалар) эткендер, Аргосто куйактарды, Милетте ондү бос эдип, Афинде — керамический сосудтар (той балкаштан эткен көнжүктөр), Коринфте — күлерден немелер эдип турғандар. Јаан мастерскойлордо 50-нен ала, 100-ке жетире кулдар иштеп турғандар. Чечен (оратор) Лисейдин мастерскойында куйактарды белетец, 120 кулдар иштеп турған. Демосфеннинг кажыла мастерскойында 20 — 30

кулдар бычактар ла орындар эдип турған. Іе андый мастерскойлор ас болгон. Көп сабазы 5—10 кулдар иштеп турған мастерскойлор болгон.

Көп тоолу кулдарды горный керекте, рудниктерде таш оодо рынада тузаланып турғандар. Кезик рудниктерде, темдектезе Лавриондо (Аттика) мёнүн казып турған кулдардың тоозы канча-канча мунгдарга жедип турған.

Ол тушта производствоның техниказы бийик әмес болгон. Оны јарандырарға кулданачының жилбүзи јок болгон. Кул бас тыра немелерди канайда эдерин бойы билер учурлу болгон. Оның ўстине кулга кандый бир ондоорго уур јаан инструмент — јепселди берерге јарабас болгон. Кул бойының ижинде жилбиркеери јок болуп, иштин јепселин ајарулабай ўреп, сындырып туратан. Оның учун бос согор иштерде, агастан немелер эдеринде, тууның иштеринде тегин инструменттерле иштепсетен. Бос эдер јаан ондолбогон станок, гончарный тегерик, тууның ижинде кайло, күрек, маска гректерге танылу болгон. Металлический ремеслоның ла строительный керектердин техниказы әмешле бийик турған.

Кулдар рудниктерде.

**Жүрт хөзяйст-
венный ла го-
сударствен-
ный кулдар.**

Кулдардың ижин ремеслодон көрө жүрт хөзяй-
ство ас тузалангандар: кулдарды городтың
јуугындағы хөзяйство овоштор боскүрерине ле-
виноград, оливкалар, фрукттар јууп турган жаң
плантацияларда иштедиң тургандар. Крестьян-
ский оок хөзяйствордо кулдың ижиле ас тузалангандар, ненин
учун дезе, олорды садып аларга арга јок болгон.

Танынаң жаткан улустардың кулдарынан башка, государст-
воның службазында турган общественный кулдар бар болгон.
Олор городской иштерди бүдүрип, эмезе оок бийлердин обязан-
нозын бүдүрип тургандар.

Афиндер özүп жаранар тушта, кулдар тудары сүрекей көп-
төгөн: кажыла жайым кижиге бир кулдан ас эмес келижип тур-
ган, кажыла ийдези кирген жайым әр кижиге дезе канча-канча
кулдан келижип турган.

Кулдар тудары Грецияның хөзяйствозын жарапырына жаң
учурлу болуп, жүрт албатыны жайымдуларга ла кулдарга
böлүүрине экелди.

§ 48. Перикл. Кулданачылардың демократиязы бўзүп јаранганды.

Греко-персидский юулардың кийининде аристократический
ле демократический партиялардың ортозында тартыжу онон
жаан тыңыган. Аристократтар Кимонго баштадып, албатынын пра-
возын астадарга кичеенгендер. Кимон спартанский да аристокра-
тияга болужып турган. Качан Спартада-
бистинг эрадан озо 464 јылда коркүшту

јер силкингенине колбой, илоттордың
восстаниеи борордо, Кимон отряд черў-
лү спартанский аристократияга болу-
жарга атанган.

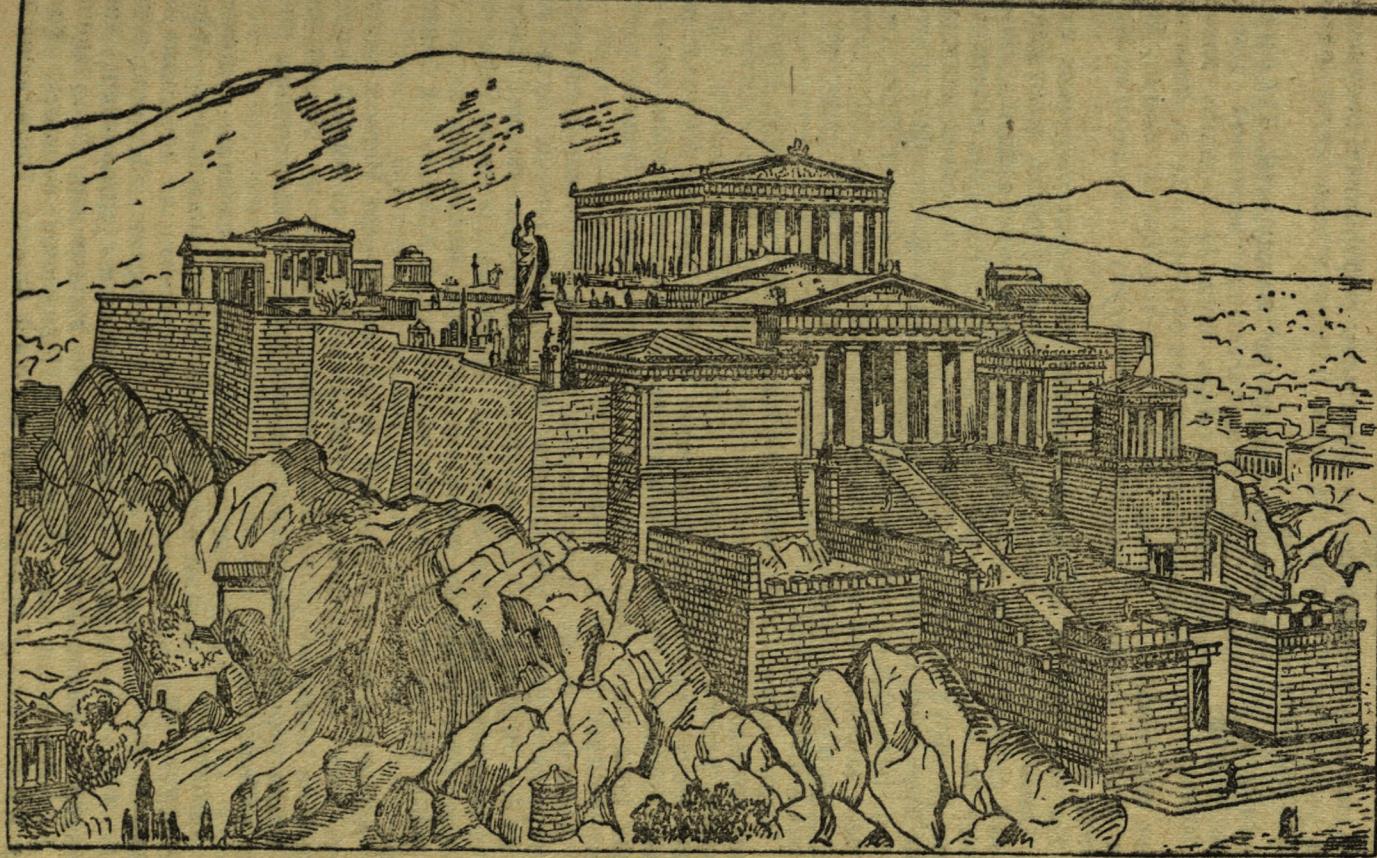
Эфиальт. Демократический партия-

Эфиальтка баштадып, бу учуралла тузаланган. Ол. Кимонго
удурлажып албатынын правозын элбе-
дер учун тартышкан. Кимонды сүрүп
салгандар, аристократияга удурлашкан
тартыжу тыңыган.

Афинде база бир аристократический
учреждение артып калган. Бу жажына
туар члендерден төзөлгөн аэропаг бол-
гон. Эфиальт аэропагка жаңысла уголов-
ный кеңектерди көрзин деп артырзына
једиң алган. Арткан кеңектерди дезе
албатынын јуунына, беш јүстердин
Соведине ле присяжный јарғыга бериш-
салган. Анаитканда, ол тушта албаты-

Перикл.

Жерен өйдөги афинский акрополь (реконструкция).

нын учреждениелери государстводо эң жаан учурлу боло берген.

Аристократический партия Эфиальтты реформалар откүргенде учун јаман көрүп турган. Ол оны олтиризин деп кижи ийип, Эфиальтты олтирип салган.

Перикл ле онын реформазы. Эфиальттын кийиничде башкаруны Перикл алган. Онын башкарғанында афинский демократия бойынын бийик өзүмине жаранып алган.

Перикл албатынын жаан бүдүмчизиле тузаланган. Элбек образованиелу ле көп сагышту, чечен оратор болуп, Перикл јебрен ёйдөги Грециянын атту-чуулу государственный деятели болуп турган.

Эң озо Перикл аристократический партияны тоскурып салтан. Онын кийининде демократиянын конституциязы (государственный строй) быжу сомдолгон. Бу конституция аайынча айдын-ичинде ўч катап (кезигинде оног до көп), Афинде албатынын жууны жуулып турган. Ого Афиннин ончо жажы жеткен граждан-дары туружып, суракты кол көдүрерининг көп сабазыла јөптөш турган. Беш јүстинг соведи ёдүп турган керектерди башкарып, бастыра керектерди албатыга айдып берерине белетеп турган. Яргы жанынан керектердин көп сабазын гелиэя (присяжный яргы) көрүп турган.

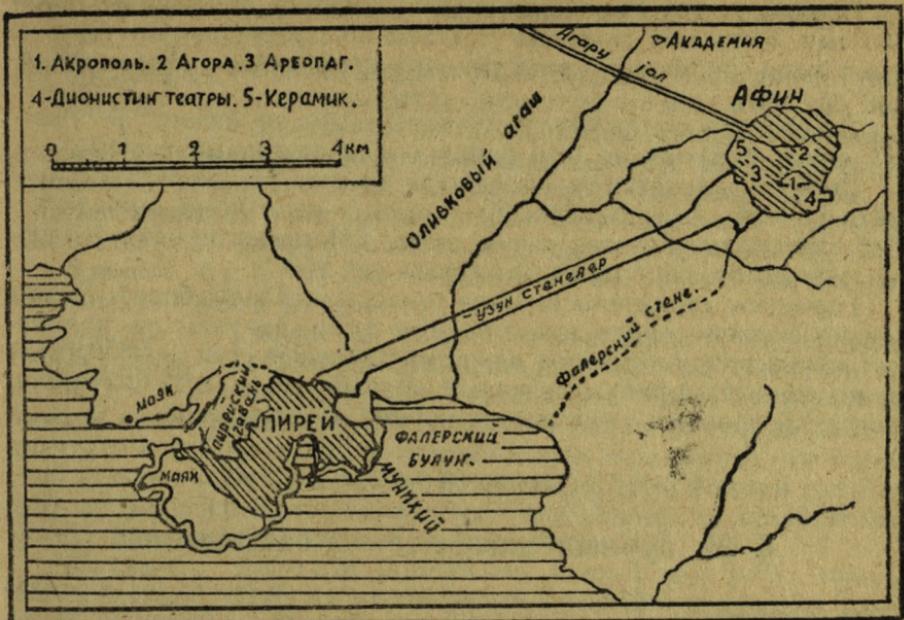
Чынын көрзө, албатынын учреждениезине туружар праволо-кезик граждандар тузалана аргазы юк болгон. Иште турган јоктуларга, жуунга ла заседаниеге јүрерге чөлөө юк болгон. Афинский јоктуларды бойынын жанына тартып аларга, Перикл жаргыда турушканы учун присяжныгага көп эмес төлү эдиц, боско до кезик жами учун төлү тургускан. Онон башка, Перикл јоктуларга театрга барып турарына акча берип турган.

Албатыга онито право берип, олорды орооннын башкарузына тартып турганы демократия деп адалып жат. Је бу демократия кулда на чылардын болуп артып калган. Бастыра гражданский праволо азыйдагы чылап оке, жағысла Афиннин граждандары тузаланып туратандар. Кулдар, метәкилер, керек дезе жайым да турган ўй улустар политический правозы юк болгондор.

Афинский государственный строй керек дезе Перикл тушта жедип алган демократиянын тынып жарангына да көрбөй, кулданарын ла алдынан јоёжө мензинерин токтотпогон. Карын оны ол тамла корулап тыныткан. Перикл тушта кулдар тудары оногтын элбеде боскон.

Афинский культуранын жаранып боско-ни. Перикл сүрекей керсү, элбек санаалу художест-венный керкти жакшы билер кижи болгон Афинде культуранын, искусствонын ла науканын өзү-мине ол көп болуш жетирген. Перикл тушта

Афинге бастыра Грециядан журыкчылар, писательдер ле философтор жуулыш келип туратандар. Олор кандый ла болушты оног алып тургандар. Периклдин најылары философ Анаксагар ла скульптор Фидий болгон. Периклдин ая-

Афиннинг ле Пирейдин планы

Рузыла онойып ок софисттер, ёскортит айтса, јорыктап јуретен учёныйлар, философиянын ла ораторский искусствонын преподавательдери тузалангандар.

Перикл бойының айтканыла болзо, Афиннен “бастыра Элладанын школын” эдерге сананган.

Перикл тушта Афинде көл жараш туралар эдилген. Перикл ол тушта эки амадуны некеген: баштапкызында Афинди кееркедип мактадарга, экинчизинде, ол керек ажыра јокту албатыга иш берип аргаландырып, олорды бойының жаңына тартып алып турған.

Перикл башкарып эттирген атту-чуулу постройкаларының тоозына эң озо Афина деп кудай ўй кижиғе учурлаган (акропольдо) Парфенон ѡргөө келижип жат. Парфенонды баалу кардый апагаш мрамордон эткен, коштой эбиреде жараш колонналарла курчаган болгон. Щигрөөнүн ичинде алтыннан, слоннын сөөгинен, баалу таштардан жазаган Афина деп кудай ўй кижиинин жаан статуязы турған. Периклдин жақыганы айынча, оны Фидий скульптор эткен.

Афинский акропольго кирер Пропилей деп жараш ёткүш болгон, оны эң артык греческий художниктер кееркеткен.

Строительный искусствонын ажыту памятниктерине онойдо ок Одеон кирип турған, ол музыкальный ойындар ёткүрерге жазаган элбек залду здание болгон.

Перикл түштә Пирейдиг гавани военный ла саду ёткүрөр флоттың баштапкы классный бухтазы боло берген. Ол Афинле яраш јолло бириккен, оны сындан коруландар „Узун стенелер“ барган.

Бу бастыра постройкалар сүрекей тегин де болзо, је сыралай яраш бүлүмдү ле јаан әлдем болуп аныланып турган.

Перикл башкарған түштә Афинди аյқтап јүрген писатель мыйнайда айткан: „Афинди көрбөгөн болzon, — сен төнөш, олорды көрлө кайкабаган болzon, эштек, эмезе бойынның күүнинче олорлы таштап барган болzon, ол түштә сен төй.“

Городтың строительствозына тудар, јоктуларга берер акчаны Перикл союзниктердин взносторынан алыш, садудан ла қулдардың күчин эксплоатировать әдип тургандарадаң јууп алыш турган. Бу истинктер Афиннинг военный ийдезин тыңыдарга болушкан, онон ёскө олордың культурный өзүмин ярандырган.

V. ПЕЛОПОННЕССКИЙ ЈУУ.

§ 49. Јууның шылтагы ла башталганы.

Пелопоннесский јууның шылтагы.

Афинский демократия тынып яранарда. Грецияда эки јаан ийделер болгон. Афинский талай держава ла Спартага баштаткан Пелопоннесский союз бар болгон. Олордың јилбилүлери көп жерлерде келишпей башкаланып турган, онон улам ачык тартыжу болоры кыйалта јоктон жарт боло берди.

Афиндер Спартага јаантайын коркуду әдип тургандар. Олор күнчыгыштан күнбадыш јаар саду эдер ѡлды ончозын бойынни колына аларга кичеенгендер, Күнбадышта ашла бай Сицилия бар болгон, оны афиндер јуулап аларга санангандар. Пелопоннесский союз дезе Афинге оны берер күүн јок болгон. Күнбадыштагы саду удаганынаң бери, Пелопоннесский союзка кирип турган Коринфтиң колында болгон.

Афиннинг талайдагы ийде-күчи ле садуның өзүми, олордың камааның бастыра греческий государстволорго тыңыткан. Спарта ондый немеле јөпсинбей турган. Ол Грецияның ончозын бойынның колына тударга сананган. Бу союзтар әкилези бойы бойлорына биризи де јол берер күүни јок болуп, тартыжуга белетенгендер.

Афинский ле Пелопоннесский союзтардың ортозында политический удурлашкан ярашпастары бар болгон. Афинский демократтар Спартаның аристократический стройына ла оның союзниктерин јаман көрүп тургандар, Пелопоннесский байлар дезе Афинский союзтың демократический стройын база јаман көргөндөр. Демократияга удурлажып тартыжарга, Афиндерге аристократический партияга Спартага болужып турган, Афиндер дезе Пелопоннесский демократтарга, олордың аристократический ээжизиле удурлашкан тартыжузына болушкандар. Афиннинг ле Спартаның ортозында сүрекей јаан уур келишпес керектер болгон. Спарта-

ның аристократиязы Афинге удурлажып, ачык јуу баштаарга эптү учурал сакып турган.

Жуу башталган Андый учурал боло берди. Грецияның күнбадыш жарадында греческий Эпидамнене јаан эмес шылтак. колонияда ла Коркире ортолыкта аристократтардың ла демократтардың ортозында тартыжу боло берген. Бу тартыжу га Спарта ла Афин киришкендөр. Тартыжу тамла тынып, учи учында ачык јууга көчкөн. Энгеле баштап Пелопоннесский союз јууга кирген, онын учун бу јуу Пелопоннесский дәп адалган. Бу јуу 27 жыл болгон (бистинг эрадан озо 431 жылдан ала 404 жылга жетире).

Жууның башталгандары. Афинский талай союзына кирип турган государствоорды бийлегенин токтотсын, олорго алдынаң журтаарга арга берзип деп, спартанецтер Афинге некелте эткендөр. Бу некелтени шүүжип турган албатының јуунында Периклдин куучынының камзаны айынча, бу некелтени жаратпагандар. Ол тушга Аттикага табарып кирген спартанский черүлөр јер иштеген улустың жаландарын ла хозяйствозын тоноп, Афиннин стенелерине јууктап келгендөр.

Аттиканың тоноткон јерлеринен качкан көп улус Афинде јуулышкандар. Улус тыгым болуп јуулгавынан улам југуш оорулаар боловоры көптөгөн. Афинде коркушту јаман чума деп оору табылган, ол албатыны ла черүни тың кородып турган. Периклге удура албатының ортозында арбыш ла булгалыш башталды. Афиндерге түшкен түрени жеткер керегинде олор Периклди бурулагандар. Периклди государствоны башкараарынан да туура јайладып салгандар.

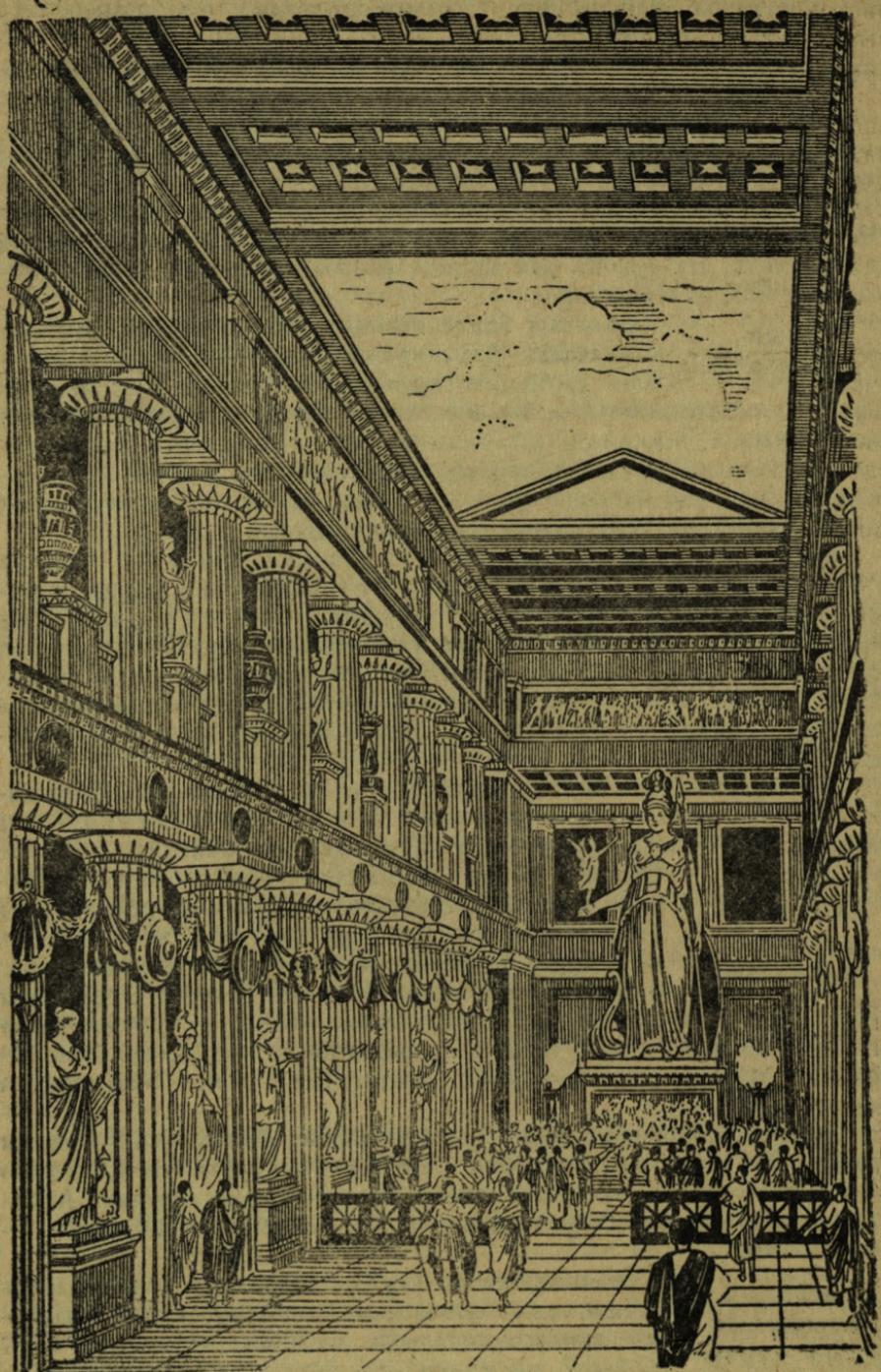
Андый да болзо, афиндердин керектери јарандады. Периклди ойто башкаруга туткан је узакка эмес. Казыр чума оору ого табарды. Ол бистинг эрадан озо 429 жылда жада калган.

Жууның ла амьр-энчү жадарының партиялары. Периклдөн олгөн кийининде Афинде эки партияның тартыжузы башталган: бир партия јууни анан ары көндүктөрирене сананган, экинчизи дезе ёштүле јөпгөжөрин некеген. Баштапкызының башчызы тере эдечи Клеон болгон. Ого тегии албаты, оок ремесленниктер ле садучылар болужып турган. Олор спартанский аристократический стройды јаман көрүп, аристократтардың коркуду эдип турган Спартадан чек айырыларга санангандар.

Экинчи партияны дезе кул-мензинген бай Никий баштай турган. Ого аристократический ээжи учун турган ла Спартала јөпгөжөри учун турган јер-мензинечилер болужып турган. Албатының эрчимдү болужының шылтуузында Клеонның партиязы жетип салган.

Классовый тартыжуның тығызы курчы-гандары.

Пелопоннесский јуу Грецияда классовый тартыжуны тамла тыңыткан. Бастьра государствоордо аристократтардың ла демократтардың бойы бойына удурлажа ёштөшкөн эки лагерь боло берди. Лесбос ло Коркира ортолыктарда

Парфенонның ёргөө ичиндеги бүлүми (реконструкция).

аристократтар бускаланг эдип, демократиядан јан-башкаруны айрып аларга ченешкендер. Афиндер ол jaар черүлү флот ииип, түймендерди токтодо базып, демократический ээжини ойто тургузып салгандар. Афинский флот онайып ок «Пилоско спартанский гаваньга барган (Пелопоннестиң түндүк жарадында). Ол анда спартанский керептерди оодо чаап, Пилости алып, Спартага удурлаштыра илотторды кодурди.

Никийдин амыр-энчү јадынга едингени. Бу мының кийининде афиндер шорлу болдылар. Спартанский јуу керегин түн билер полководец Брасид Фракия jaар ичкерилеп кирген. Афиндер ол jaар черүлү флот ийген, ё олор тооскура соктырып салгандар. Juуда Клесон ло Брасид

экилези ѡлгөндөр. Клесон ѡлбөрдө, Афинде јан-башкаруга јермензинечилдердин ле кул-мензинечилдердин партиязынын башчызы Никий турган. Ол Спартала ѡптёжёрин некеген. Бистин эрадан озо 421 јылда ол 50 јылга амыр-энчү јадарына ѡптёжёрине једингени, оны Никийдин амыр-энчүзи деп адап салгандар. Бу амыр-энчү аайынча озогы ээжилер ойто тургызылган. Онон башка афиндер кулдар восстание эткедий болзо, Спартага болужар болуп, сөс бергендер.

Онойып байлардын башчызы Никий јан-башкаруга келгени Афинди Спартала, база оның аристократический стройыла ѡпсиндирип салган.

§ 50. Сицилийский јуучыл јорык ла Афиннинг јендирткени.

Никийдин амыр-энчүзи бек эмес болгон. Ол јуу башталғаш суректардын бирүзин де учына жетире аайлабаган. Онын учун афиндер де, спартанецтер де јаны јууга белетенгендер. Никийдин амыр-энчүзи 6 јыл болгон кийининде, јаны јуу база катап башталды.

Алкивиад. Сицилийский јуучыл јорык. Спартала онон ары тарташарын некеп турган партияның башчызы болуп Алкивиад турган. •Бу сүрекей билер, жалтанбас кижи болгон. Оның жаражы чечени ле әлдеми албатының ортозында јарамыкту болгон. Политический тарташуда оның кату улам-јызы ѡок болуп, сөзине сүрекей турунбас болгон. Ого ўзери Алкивиад јанды сүүр, бийиркек болгон. Ол бойыныла табына көрүп, тарташуда кандыйда сүмеден јескинбей, бойының кичемелин јаантайын солып турган.

Алкивиад, Спартага болужып турган Сиракуз городко удурлашып, Сицилияга јуучыл јорык этсин деп, афиндерди сөстöгөн. Ол Сицилияны колго алгадый, Түндүк Африканы јуулап алып, Спартаны коскора соккодый јилбилү план жазап берген. Афинский демократия бу планды јарадып салган. Алкивиадка баштаткан јаан флот төзөлгөн. Бистин эрадан озо 415 јылда Сицилияны јуулап аларга, флот јуучыл јорыкка аткарылган.

Спартала јөптү болор күүндү улус сицилийский јуучыл јо-рыкты яратпай тургандар. Олор бу јорыкка буудак эдерге, мындан учуралла тузалангандар. Флот чыгып баар алдында, Афинде гермдерди оодо согуп салгандар. Онызы дезе ўстинде Гермес кудайдың бажы бар болгон, оромдо турган таш столмолор болгои (оны ѡлдордың коручызы деп бодогондор). Јууның ёштулери гермдерди Алкивиад ооткон деп айдышып, оны кудайга бүтпес кижи деп бурулап тургандар. Бир канча ёй бткён кийининде Алкивиадты тургузала Афин яар јаргыга экелзин депjakару ийилген. Jakару флотко Сицилияда једишкен. Алкивиад јөпсинген болуп, Афин яар ойто јангана, ёл барып јадала ѡлдор Спарта яар качып јўре берген, онойып төрөлине каршузын јетирген.

Ол ёйдö Сицилияда, эн яан Сиракузы город учун эрчимдү тартыжу башталган. Сиракузяндарга Спарта ла сицилийский городтор болушкандар. Керек афиндерди торт жайрада сокконыла божоды. Сицилияга ийген тортон мунг черүдөн јўклө бир канча ондор тоолу улус јангана, артканы јууда ѡлуп, эмезе олжолодып кул болуп калгандар.

Афиннинг айал-газы коомой-тыгани. Афиндердин сицилийский јуучыл јорыгы онойдо божогон. Бу јорыкта бир ёйинде јаны јеткер түшкен. Төрөлине каршулу қылыкту Алкивиадтың сүмезиле спартанецтер база катап Аттикала јуу баштагандар. Олор Аттиканың сыранай төзинде турган. Декелейшибени колго алгандар. Спартанецтер он до тындынып алала, онон ары ончо ороонго табарулар эдерин баштагандар. Афиндердин јаландары ўрелип, јурттары тонолып турган. Онын ўстине Аттикадан 20 мунг кулдар кача берген. Онон улам мастерскойлор јабылып, Лаврионның рудниктеринде иштер токтой берген. Афинский хоziяство чек түрген.

Афинский державаның ёскö дö јерлеринде керектер јакши эмес болгон. Спартаның болужының шылтуузнда, аристократтар ончо јerde переворот эдиp, Афиннен айрылып, спартанецтерге биригип тургандар.

Изменник Алкивиадтың болужыла, спартанецтерге акчала болуш јетирер болуп молјуланган Персия ла Спарта союз эткен. Афиннинг айалгазы коомойтый берген. Керек кайралы јоктон айрылыжарына јууктап турган.

Реакцияның бастыра күчтери, ол тушта озочыл государство болуп турган. Афинский республикага удурлажып кёдүрилген.

§ 51. Јууның учы ла „одустың кыйыны“.

**Переворот
(бистин эра-
дан озо 411
жылда).**

бастыра буруны албатыга салгандар. Олор, Афиннинг јууда јенин болбой салган шылтагы демократический стройдон болгон дей

Афиннинг бойында да аристократтар онойып ок бажын кёдүргендер. 20 мунг кулдар качып барган кийининде, мастерскойлор јабылып кул-мензинечилдердин јаланында иш токтоп калган. Хозяйствоның ўрелгени керегинде аристократтар

бодоп, демократияны антарарга белетенгендер, бистин эрадан озо 411 ўылда Афинде переворот болгон, онызы албатыдан јанбашкаруны айырып алала, оны көп эмес байлардын (олигархтардын) колына бергендер. Албатының јуунының ла демократический учреждениөлердин правозын кирелендирип салгандар. Олигархтар албатының представительдерин истегилеп бойлорының ёштүлерин—демократтарды бўтирип тургандар. Олор Спартала амър-энчў јадарын тургузарга белетенгендер. Спартанский аристократияга дезе андый переворот тузалу болгон. Афинский олигархтар ла спартанский аристократтар текши кўчиле демократический стройды антарып саларга шийдингендер.

Демократияны ойто тургуска. Ол ок ёй тужында Самос ортолыкта турган афинский флот, Афиндеги олигархический јанбашкаруны јаратпай тургандарын јарлаш, демократияны ойто тургузарын некегендар. Флот стратегтердин (выборный военноначальниктердин) выборы эдип, Алкивиадты ойто кычырганлар. Ол ёйдо ол Спартала керижеле, ойто Афинге јанарага сананды.

Алкивиад флотты спартанецтерге удурлаштыра апарып канча-канча јенўлер алды. Мынызы оның авторитетин афиндердин ортозында базала катап кўдўри. Бу ёйдо Афиндеги албатыбиригип алала, олигархтардын јанбашкарузын антарып, демократический стройды ойто тургускандар, Алкивиадтын ойто келерин ёлтёгёндёр. Оның озогы јаман каршу эткенин юн таштап салган. Ё бир катап јуу болор тушта коскоро соктырала, Алкивиад Афинди база катап таштап барган.

Анайтканда, Афиннинг айалгазы сўрекей коомой болуп артты. Хозяйство јайрадылган. Акча юк болгон. Афиннинг союзниктери туура барып, союзтан чыгып тургандар.

Андый айалгада афиндер Парфенон ёргёёнин калганчы јёбжозин јууп алып, јаны флот эткендер. Бу флот 406 ўылда Аргинуский ортолыктарда (Лесбос ортолыктын ла Кичў Азияның јарадының ортозында) спартанецтердин талай кўчин коскоро соккондор. Ё афиндер јеѓуни алганда болзо, оны тыныдып тудуп бологондор. Оның учун спартанецтер онон ары афиндерди база катап артыктай бергендер.

Афиннинг јеңдиргени. Бу ёйдо спартанецтерде эрчимдў полководец Лисандр табылган. Ол Персияла союз эдип, Кичў Азияда турган персидский наместниктен Кичў Кирден болуш алып, јаны флот эткен. Бистин эрадан озо 405 ўылда, афиндердин ле спартанецтердин флотторы экилези Геллеспонитто, ортолоры ыраак эмес јerde тургандар. Лисандр эпту ёиди талдап алала, афиндерге кечетийин Эгоспотамахтын јанында („Эчкининг сууларында“) табарала. коскоро соккон. Афиндер онон јудеде соктырганын ойто ондонор чинези юк болгон. Бистин эрадан озо 404 ўылда талайдан ла кургак јерден курчаткан афиндер спартанский полководецтин Лисандрдын колына ёрик юктоң олжого кирдилер. Онойп Пелопоннеский

Жууның шылтуузында Спарта афинский ийде-күчке женилү со-
гылтани учына чыгара жетирген.

**Амыр-энчү
јадын ла
„одустын
кыйны“** Афиндер Спартаның јакарган амыр-энчү јадын-
вын сыранай уйатту молжуларына түшкендер.
Афинский талай союзты тоскурып чачып салган.
Афинский флоттын артканы спартанецтерге бе-
рилген, спартанский музыканы ойнодып, „Узун

“стенслерди” јемирип салган. Афинский албатыга сыранай уур
немези—Афинде демократический стройды јоголтконы болды.

Спартаның јенүзи—аристократияның јенүзи болгон. Јанг-
башкаруны бир эмеш тоолу байлардын (олигархтардын) колы-
на берген. Афинский государствоның бастыра керектерин Кри-
тийге башгадып турған, одус олигархтар башкарғандар. Олор
шоштүлерин кату олтиерге башкарула тузаланғандар. Демократ-
тарды јарғы јогынан олтиер әдип, государствоң сүрүп, поли-
тический правозын јоголтып турғандар. Олигархтар Афинде бой-
ының “казырланып башкарғаны учун „одустын кыйны“
деп адаткан.

**„Одустын
кыйнын“
антарганды.** Одус тирандардын истежип турғанынан көп
улус Фивага (Беотияда) качып аргадаңғандар.
Мында жуулып алган демократтар олигархтарды
антарып салар эптү ойин сакып турғандар. Бис-
тин әрадаң озо 403 жылда Фивада бириккен афинский качын-
дар Франсбулга баштадып Афинге ичкерилеп, „одустын
кыйнын“ антарып салғандар. Онын кийининде үдабай Афинде
демократияның јан-башкарузы ойто тургузылған. Іе демократия
Спарта жынын жаңтайын коркудуда турған.

Анайтканда Пелопоннесский јуу аристократический Спартаның ла демократический Афиннинг ортозында тартыжу бол-
гон. Бу тыш жынындағы јуула қоштой ич бойында байлардын ла
јоктулардын, кул-мензинечилердин ле кулдардын ортолорында
тартыжу база болгон.

§ 52. Кулдардын ла јоктулардын восстаниези.

Грецияның бастыра историязының туркунына байлардын ла
јоктулардын ортозында тартыжу токтобой турған. Греческий фи-
лосов Платон айткан: „Кажыла городто, ол кандай да кичи-
нек болгон болзо, качанда әки город болуп тура: бирүзи јок-
тулардын города, әкинчизи байлардын города борор.
Јокту ла байлар бар болгон жерде, качан да болзо, әки лагерь
тартыжар: бирүзи—јоктулардын, әкинчизи—байлардын“.

Бу әки лагерьлердин ортозында ѡюпсинашпей жаман көрүже-
ри сүрекей тын болгон. Аристократтар айдыжатан: „Мен ўргул-
лиге демостын шоштүзи болорым, мен ого шокты күчим жеткенче
ле эдерим деп чертенип турым“. Чының айтса, аристократтар
бу тартыжуда эмеште алансыбай, бастыра эп-аргала тузаланып
турғандар. Онойдо бир катап Милетада, албатының восстаниези

учун очуркеп, аристократтар жаңысلا демократтарды ончозын олтирген эмес, је олордын бала-барказын да ёлтирип салгандар.

Байлардын ла јоктулардын ортолорында тартыжудаң башка, кул-мензинечилердин ле кулдардын ортозында база тың тартыжулар болуп турган. Не дезе байлар ол ок кул-мензинечилер болгондор, олорго удурлашкан тартыжуда кулдар кезигинде јоктуларла биригип алыш, тартыжып тургандар. Онойдо бистинг эрадан озо 427 јылда, качан Коркир ортолыкта гражданский јуу башталарла, ол эки лагерь жайым беречи болуп, кулдарды бойынын жаңына тартып аларга ченешкендөр. Је кулдардын көп сабазы аристократтарга эмес, бойынын албатызына бириккендөр. Онойып ок Платея городтогы кулдар албатыга бириге бергендер.

Кулдар алдынан да тартыжып тургандар. Анчадала онойдо тартыжары јуулар тужында көптөйтөн болгон. Озо баштап, олордын тартыжузынын бүдүми качыш болгон. Спартала јуулажып турган тушта, Аттикадан 20 мунг кулдар качканы жарт болгон. Је кулдарды бедиреп таап алала, экелип, кату кыйнат туратан. Ол тушта олор биригип, кожо тартыжып туратандар. Күнчыгыштагы јебрен ёйдөги ороондордон көрө, Грецияда кулдардын восстаниези тан бажынан болуп турган, ненин учун дезе ол тушта Грецияда кулдар көп болгон.

Онойдо ок кулдардын восстаниелёри Пелопоннесстан городтында ла областътарында болгон. Греческий кулдардын баштапкы жаан восстаниези бистинг эрадан озо, 494 јылда Аргос городто болгон. Бу ёйдө Аргостын ла Спартанын ортозында јуу болуп турган. Спартанецтер аргосецтерди коскоро соккон. Кулдар бу эптү тужыла тузаланып, городты колына алыш, кул-мензинечилердин башкарузын антарып салгандар. Удаган јок олор ыраак эмес жаткан Тириинф городты колына алгандар. Жаңысلا узак тартышканынын кийининде аргосецтер кулдардын восстаниезин түй базып салгандар.

Бистинг эрадан озо, 464 јылда Мессения областында илот болуп калган жүрт улустар көдүрилгендер. Олор тууларга барып, анда он жыл ажыра жүртагандар. Ол восстание эткендерди спартанецтер жүк арайданла ойто бойына бактырып алгандар.

Илоттордын экинчи восстаниези Пелопонесский јуу тушта көдүрилген. Качан афинский флот бистинг эрадан озо, 425 јылда Пилос городко жууктап келерде, илоттор тургузала восстание эткендер. Олордын бажын бийлеп турган улустар эмди уур айалгада болуп жат деп, олор билип тургандар, онын учун олор бу тужында восстаниеге ёй талдап алгандар. Олордын кыймыгына афиндер болушкан, ненин учун дезе, олор Спартаны ич жаңынан гүйандадарга санангандар.

Кул-мензинечилердин базынчыгына удурлажар тартыжуда кулдар ла јоктулар биригип алала, кожо тартыжарына кичеенгендөр.

Кулдарла тартышканы кул-мензинечилердин көп күчин айрып, олорды жаантайын уур айалгада тудуп турган. Ол ок Платон мынайда төгүндү эмес айткан: „Кулдар тудары көп чаптык

јетирип турган мензинген неме болуп жат. Бу кулдар качаңда болзо, господалардың наылары болбос”.

Бир жаңынан байлардың ла јоктулардың тартыжузы, әкинчи жаңынан күл-мензинечилер кулдарла тартышканы—греческий обществоның жаан удурлашкан жарапастары болуп турган.

VI. ГРЕЧЕСКИЙ КУЛЬТУРА.

§ 53. Театр.

Греция албатыга әнчүге искусствоның ла литератураның бастыра областарында сырттай жакши кеберлерин артыргысқан. Же греческий эпос („Илиада“ ла „Одиссея“) эмес, же драматический поэзия (трагедиялар ла комедиялар) жарапаш жеткил жазалду болгоныла аңыланып жат.

Театр канай да бүткен. Бистин әрадан озо VI ҹакта Афинде театраль-
ный ойындар башталган. Олор байрамдарда хо-
ровой кожондордон, биједен ле декломациядан
төзөлгөн. Эн баштапкы театральный ойындар аракының ла ко-
оттың Дионис кудайдың бай-
рамдары тушта, өдүп турган.

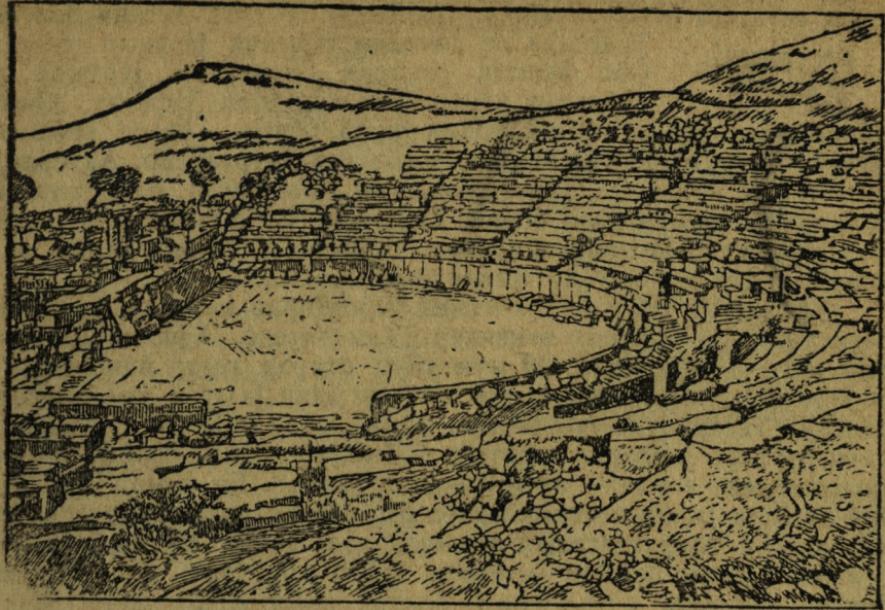
Олор оромдо, эмезе площадь-
та ла тён-јерлерде өдүп тур-
ган.

Сонында улустарга көрөр-
гө эптү болзын деп, әбидеде
отурага бийик јерлер жазап
тургандар „Театр“ онайдобаш-
талып төзөлгөн, оны греческий
тилге көчүрзе, „неме көрөр-
гө жазаган јер“—деп айдатан
болгон. Баштапкы ѡйдо театр-
ла театральный ойындар бүт-
күлине јуугы албатының бай-
рамыла, база религиозный це-
ремонияларла биригип туратан
болгон.

Дионистин магына тем-
дектеп эткен байрамэрте жас-
кыда, качан жаңы аракы ачып,
виноградтың бүри жарылып,
жаландарда чечектер жайылып
турган тушта болуп турган.
Дионис кудайдың келгенин ал-
баты торжественный јүрүшле,
хоровой кожонло темдектей-
тен. Дионистин магына ол ко-
жо жасты экелип, ар-бүткен-

Дионис.

Греческий театр.

ди ойгозып, жарандырган учун мактап дифирамбалар (мактуу кожондор) кожондожып туратан.

Хоройнойчылар эчкининг терезиле јазанып алатаандар. Кожончылар бойлорына эчкининг мүүзин әптел алала, дуб агаштын јалбырактарынан бойына сагал әдип, бажына дезе плющтан эткен венокло бектеп алатаандар. Оноиып олор эчки мүүстү сатирлер—Дионистиг јорыкчылары болуп тургандар. Бойынын башчызын ээчиде хор трагедиялар, ол эмезе „эчкилердин кожоны“ дайтөн јүзүн-јүүр кожондорды кожондожып туратан. Качан эчкилер јүрүжи канды бир площадька, эмезе төн жерге токтоп турганда, кожончылар ортозынан кожонды баштачы корифей чыгып турган. Ол хорды баштап, ол ок бйдö башчы актер болуп туратан. Корифей бийик жерге чыгып келеле, Дионистиг јорыктаганы ла кайкалду јүрүми керегинде куучындан туратан. Хор ого кару әдип, дифирамбалар кожондор туратан. Аналтканда, озо баштап жаңысла актёр куучын баштайтан. Сонында хордон база бир актёр чыгып туратан, оныла корифей куучындаждатан болгон.

Андый ойындардан греческий драматический ойын трагедия төзөлгөн.

Күскиде, качан виноград быжып келгенде, Дионис кудайды учурлаган байрам база катап болуп туратан. Бу ал түжимининг јыргалду байрамы болуп, анда хороводтор ло бијелер өлдүп турган. Улустар кокырлажып, каткырыжып бойы бойлорына откөнижип туратан. Андый ойындардан сонында комедия бүдүп

калды. Бу мынайын айтканы греческий „комос“ деген сөстөн улам адалган, ёсколоپ айтса, „јүргалду јүрүш“ дегени болгон.

Театрдын Трагедия ла комедия табынча жаранып турған.
Озо баштап жынысла Дионистин жүрүмкин ле
эдилгени. кайкалду керектерин көргүзип туратан. Онын
күйинде, жарым кудайлардын-геройлордын, онын сонгында
улустын жүрүминен не болгонын көргүзип турғандар. Актёрлор-
дын тоозы көптөгөн. Трагедиянын эң жаан учуры, ол түштә ак-
тёрлордын ойны боло берди. Ойыннын өдүп турғаны айнича,
хор кожондор кожондол турған. Ойындар албатыга тамла жарт
болуп, тамла жилбилү ле аյкту боло берди.

Афинде ле ёскө дө греческий городтордо канча он мунг улус
баткадый жаан театрлар эткендөр. Темдектезе, Афинде Дионис-
тин магына учурлаган, 30 мунг улус отуарар театр әдилгөн. Бу
акропольдын кајузында жарым тегерик эдип жазаган сооружение
болгон. Театр жамынчызын јок, ачык јerde болгон. Устиндеги
улус отуарар јерлерди таштын бойында кезип жазаган, жабыс-
тагызын дезе агастан ла мрамордон жазаган. Бу төмөн тепкиши-
тий түшкен жарым тегерик чилеп барган рядтарды амфитеатр
деп адаган. Амфитеатрдын алдында тёнг айлу бийик түс јер
болгон, анда эң баштап актёрлор ойын көргүзип, хор туратан
болгон. Ончозы орхестра болгон (бистин „оркестр“ онон
адалган). Орхестранын ары жынында бийик јerde экинчи плошадь
болгон, анда декорация жазап салганы туратан. Онызы сцена
болгон (греческий тилле болзо, „скене“ болгон). Мында сонмида
актёрлор ойнойтон, хор дезе орхестрде артып калатан.

Греческий ойындарда жынысла эр улус туружар учурлу бол-
гон. Онын учун үй улустын синоор ойнын база эр кижи ой-
нойтон болгон. Трагедияларда актёрлор жаркын өндүрүп турған
комедияда актёрлор тегин кийимдү ойнод туратан. Ойынды көр-
гүзеге жаагын будуктан салган, јүзин дезе чийимдеп салгай,
бозын ачып алган амаалдай кийип алатаң. Оны актёрдүн јүзинин
будумин темдектеерге эдип турған. Онон башка, актёрлор ко-
турна деп адаган бийик чончойлу өдүк кийип, эмезе актёрдү
удус ончозы көрзин деп бийик өдүктү ойнойтондор.

Грецияда театр жаан учурлу болгон. Ол албатыны күльтур-
ный жилбүгө тартып, оны ўредер жынынан жаан учурлу болгон.

§ 54. Греческий литература (трагедия ла комедия).

Эсхил, Софокл Афинде греческий театральный искусствовнын
ло Эврипид. жаранганы Перикл тужынданы ойгө келижип жат.
Греческий ат-нерелү трагиктер Эсхил, Со-
фокл ло Эврипид болгондор.

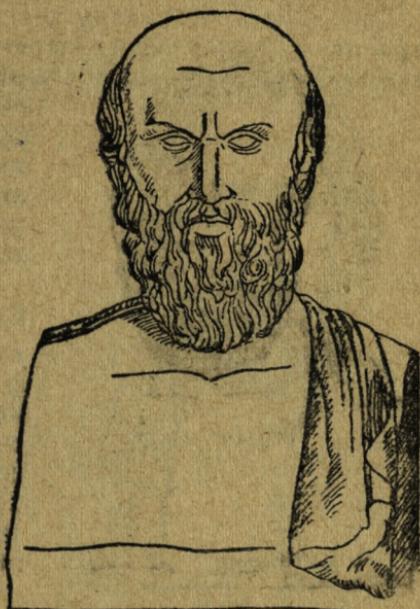
Эсхилдин трагедиязынан эң артык айктузы „Кынжы-
лаган Прометей“ ле ўч трагедияны эчий-дечий көндүк-
түрген „Орестея“ деп трилогия болуп жат. Прометейдин улу

сүри анчадала албатынн јурексидип турган. Бу албатының макту најызы болгон геройды албаты сүүп турган. Прометей улуска өт берген, иштеерге үреткен, санаа-шүүлтеле кайраалдаган, шак онойып олорды тынар тындулардан ылгап салган. Оның учун калжуурып очуркеп турган Зевс Прометейди кыйнап турганын Эсхил көргүскен. Кудайлардын казыр табы Эсхилдин геройлорын истеп јурет. Эсхилдин трагедияларында канла оч алар идея, ада-обо-көлөрдин килинчектери учун карғышла „көс учун көс, тиши учун тиши“ деген озогы жаң айынча кыйнадары жаан учурлу болуи турган. Оның трагедиязында айдылып турган улустары улу да болзо, је јүрүмнен чик јок ыраак болгон. Оның геройлоры, Эсхилдин ёйинин улустарына јүзиндеш эмес, кудайларга түнгей болгондор.

Сценага (ойноор јерге) әкинчи актёрды эн озо Эсхил көргүскен.

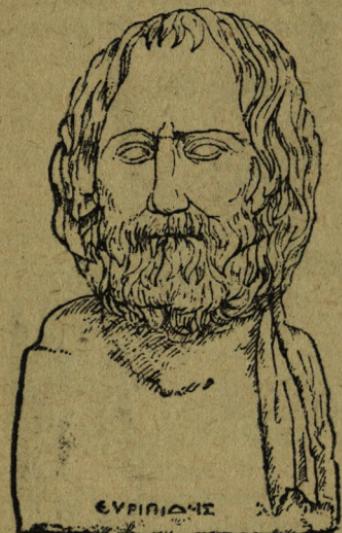
Бистин өрадан озо V чактын фротозында трагедияны Софокл жараптырып, ого үчинчи актёрды кийдирген. Софоклдын сыранай атту-чуулу произведениялери „каан-Эдип“, „Эдип Колондо“ ло „Антигон а“ трагедиялар болуп жат. Бу трагедияларда болгон Эдип каанын, оның уулдарының ла Антигона кызының ырызы јок јүрүми бичилген. Олордо бир де буру јок, јакшыларга јединерге кичеендилер, је учуралы јок јеткерге түжүп, юлдын жадылар. Онойып Эдип каан качан бойының төрөл адазын таныбай, юлтирип салганын билеле жаң-башкаруны таштап, бойының юсторин ойуп салган. Оның да соңында Эдипти јеткерлер истейт. Оның эки уулы жаң-башкару былаажып тартыжып ѡлгөн, олордын сөөгин әлкетеерине чыгара чачып салган. Оның изү сүүген Антигона кызы карындажының сөөгин јууп саларга санангани да учун юлтирип салар эдип жаргылаткан.

Софокл бойының трагедияларында, улус кезигинде ажындыра салымынаң берилген шылтактардан юлуп турганын сыранай эптү көргүскен. Софокл јеткерлү салымга удурлажып тартыжып турган кишинин жайым сүүгенин көргүскен. Же мынызында качанда (Софоклдийинче) болзо, кудайлардын табы ла гректердин жандап турган салымы женип турган. Аңдый да болзо, Софоклдын трагедиязында турган улустар, Эсхилдин геройынаң көрө, чындык улуска чик јуук болгон.

Эсхил.

Греческий үчинчи улу трагик Эврипид болгон. Онын „Медея“, „Ипполит“, „Авлидадагы Ифигения“, „Тавридадагы Ифигения“—деген трагедиялары элбек танылу болгон.

Эврипид.

Эврипид кишинин санаазын, сезиктерин ле јилбүлерин сүрекей терен шүүген. Греческий улу трагиктерден Эврипид ол ёйдёги јүрүмгэ јуук болгон. Эврипид бойынын геройлорын греческий мифологиядан алып, је олорды бастыра санаазыла, кичеемелиле чын улустарга келиширип јууктаткан.

Аристофан. Греческий комедиянын писательдеринен эң артыгы афинянин Аристофан болгон. Онын литературный ижинин башталганы Пелопоннесский јуу тужына келижип јат. Аристофаннын биске 11 комедия јеткен: „Тан аттулар“, „Бакалар“, „Булуттар“, „Үй улустар албатынын јуунында“ ла онон до ёсқози.

Аристофан афинский демократияны электеген, ол оны сагыжы туттай берген карыган кижи әдип көргүскен („Тан аттулар“). Ол тушта-

гы үредүчилерди ле философторды база электеген („Булуттар“). Аристофан мүргүүлге де кайрал бербей турган. Эң јаан Зевс кудайды ол уурчы ла мекечи деп, Гераклды—јутпа, Посейдонды дезе—карынчы әдип көргүскен. Бу комедиялар албатынын сүрекей соодоткон. Произведенени ойынга тургузарына ајарунынтыктан.

Греческий театрда јүрүмде не болуп турганын, демократиянын ла аристократиянын тартыжузы керегинде, гражданиннин праволоры ла обязаннозы керегинде, государствонын јазалында једикпестер керегивде учурлу пьесаларды тургускандар.

Греческий писательдердин кöп сабазы кул-мензинечи классик чыккандар. Је андый да болзо, бу класстын ла общественный бастыра јүрүмнинг једикпестерин темдектеерге билип тургандар. Олор онойдо ок алдынан кишинин, гражданиннин уйана ла ийделү янын темдектеерин билетендер. Олор оныла албатынын санаазын көкүдип, бойлорынын јүрүминде чике ѡлды талдап аларына улусты санандырып турган.

Анайтканда, греческий писательдер бойынын ёйинде улу улустар болгон. Олор бойлорынын произведениялериле греческий культуралын özүмине тузазын јетиргендер.

§ 55. ИСКУССТВО.

Јанысла литературада ла театральный искусствово әмес, је ёсқо до бастыра искусство гректер улу устар болгондор.

Архитектура. Гректердин архитектуразын олордың ёргөлөп-ринен ле гректердин общественный тураларынан бис көрүп аյктаарыбыс.

Бу зданиелер таштан, көп сабазы мрамордон әдилгөн, сүрекей жакшы да, жараш та болгон. Зданиелердин кезик бөлүктөриң скульптура кеберлерле кееркедип, будуктап салатан болгон. Афинский акропольдың бажында эткез Афина ўй кудайдын Парфенон ёртөзи сыранай чүмдү архитектуралың произведениязи болгон. Онойып ок акропольго барган жараш откүш афинский Пролилей ле легендарный афинский Эрехтей каанга (Эрехтейон) ло Гефестке (Тесейон) учурлаган ёргөлөри сыранай жараш болгон.

Үч архитектурный стильдер аныланып турған: дорический—чик јок эрте ёйдоти тегин бүдүмдү болгон, ионический жакшы да әэлгир чийүлү болуп аныланган, учында коринфский — уур ла чүмдүзи жараш стиль болуп турған. Бу стильдер кезигингде бир зданиени әдерде бастырызын бириктирип туратан. Онойып Парфенон дорический ле ионический стильдердин бастыра бөлүктөри бириккени болуп жат.

Скульптура. Гректерде скульптура база бийик кеминде турған. Ол бойынын ең бийик өзүмине бистин әрадан озо V ле IV чактарда једип алган.

Греческий атту-чуулу скульптор Фидий болгон. Ол бойынын творчествозында Афиннин бийик чечектеп өзүп жайылын турған тужын жарт көргүскеи. Фидий жанысла кудайларды жазап

Софокл.

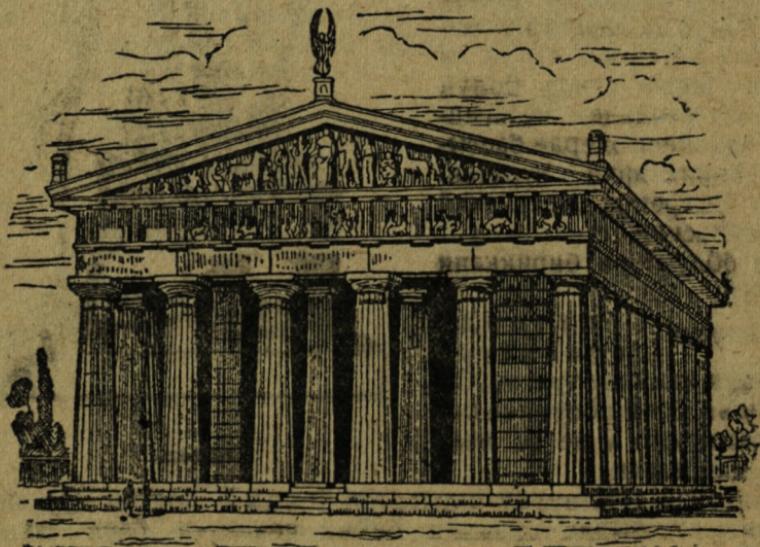
турган. Онын сұранай еки жаан статуялары жаан жарла тузаланым турғандар. Онын бірүзі Парфенондо Афинаның сүри болгон. **Од** статуя слонның соёгинен ле алтыннан әділген, онын узуны 12 метр болгон. Экинчи статуялары каан ширеезинде отурған Зевстий сүри болгон. Ол Олимпиада, Зевстян өргөйзинде турған. **Бу** статуя керегендегі сүрекей жаан мак бүткен, кажыла грек бойының бастыра жүрүміндегі оны бир де катап болзо, көрөргө күйнеген турған.

Греческий скульпторлор Поликлет, Пракситель ле Лисипп бойлорының произведениялеріндегі сү-кадық кишинин жарайы бүдүжин көргүзеге кичеенгендегі. Іебрен өйдөгі Грекияда жаантайын болуп турған гимнастический тасқадуларда ла тар-тыжуларда олордың кеберлерін олор көргөндөр.

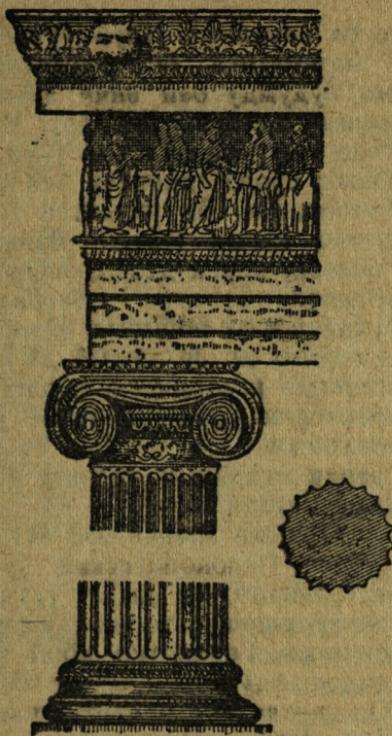
Кудайлардың ла улустардың сүринен башка жадын-жүрүм жаңынаң скульптуралар болгон: актёрлор, карыган әмегендегі, күлдар. Бу сүрлер биске сүрекей ас жеткен.

Живопись. Гректерде журуктаар искусство скульптураға жуук колболу болгон. Эн артық атгу-чуулу журукчылар: Полигнат, бистин әрадан озо V ғасырындағы жарымызында болгон, Аполлодор ол оқ ғасырын әкинчи жарымызында болгон. Олордың калғанчызы жарық көлөткөлө тузаланарының тапкан. Ол кистъле тузаланарага сүрекей билген. Аполлодордың фигуралары чон, жараш болуп, тирү ошқолтый болғо.

Гректерде әзаган сосудтарды чүмдеп бичип турачы анылу живопись бар болгон. Оны вазовый живопись деп адаган. Вазаларда греческий мифологиядан алған учурлар бичилии тұратын. Вазовый живописьте гректер бийик ус болорына једингендегі

Дорический стильдүү греческий өргөб.

Ионнитский стильдин колонназы.

Коринфский стильдин колонназы.

Музыка. Грекияда музыка озо баштап поэзияла јуук кол-
болов болгон. Онойып Гомердеги поэт Демо-
док бойынын стихтерин – кифаре деп струнду инструментке
ойнот куучындап туратан. Греческий поэттер бир ол ок байдо
музыканттар болуп тургандар. Музыканттардын ортозында струн-
ду ла духовой инструменттерге ойнот тартышкан керегинде,
көп мифтерде айдылат. Струнный музыка (лира, кифара) албаты-
нын бастыра сезик-санаазын ла күүнин гармонияга келиштирир
чи-аргалу деп, гректер бодайтон, духовой музыканы дезе (флей-
та, свирель) кижини калжу болорына экелип турган „варварский“
музыка деп, бодоп тургандар.

Музыка јүргери алдынан бойы искусство боло берди.

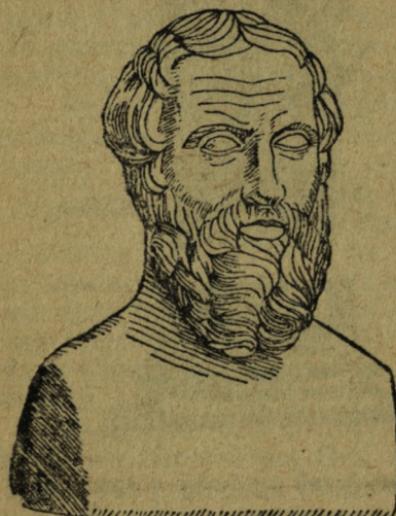
Гректер музыкальный тоидордын гаммаларын таац тургандар. Философ ло математик Пифагор (бистинг эрадан озо VI чакта) ла улу математик Эвклид (бистинг эрадан озо III чакта) музника керегинде антыу сочинениени бичигендер.

Греческий искусство Римнинг культуразына, оны ээчиде бас-
тыра Европаын культуразына оног ары ёзүп јаранарага төзөгө
болгон.

§ 56 Науканың бүткени.

История.

Гректер онойып ок науканың јұзұн-јұүр болуктери (история, математика, естествознание ле философия) керегинде сочинение, бұдымду бай әнчи артыскандар, „Историяның адазы“ деп адалган историк Геродот, бистин әрадан озо, 479 жылга жетире болгон греко-персидский јуулар керегинде бичигенин артыскан. Оның произведениязи бай ла чечен тилле бичиген материалду болгон. Ол көп жорыктап јүреле, көп неме көргөн. Геродот Египетке барып јүрген, Вавилонда болгон, керек дезе Скифияда да болгон. Бастыра көргөнин ле уқканың ол бойының историязына бичиген. Же ондың да болзо, Геродот исторический болгон керектерди үредү жынынан жартап болбогон. Ол болгон событиелерди кудайдын табыла болгон деп турған.

Геродот

бедиреген. Немени научный бичигениле коштой художественный жараш әдерге Фукидид кичеенген.

Кийининде жаткан историктерден Ксенофонты темдектеерге керек. Ксенофонт бойының „Греческий история“ деген сочинениесинде, Фукидид токтогон событиелерди онон ары бичиген.

Андый болгондо, үренип билип алар болғунде јебрен өйдөги гректер баштапкы төзөгөни тургусандар.

Ар-бүткеннинг јұзұн-јұүр не болгондордың учурын билип аларга гректер ченешкендер. Олор естествознаниенин ле философияның баштапкы төзөлгөзин тургусандар.

Философия. Гречияда анчадала тың өзүмди философия алған. Бу наука, телекей дегени қандай неме, ол канайда бүткенин жартаарга, кичеенген. Телекейдин бүткенин жартаарға, ән баштапкы ченемелди кичү азиатский городтордың ойгорлоры эткендер. Олор математикала, астрономияла, база географияла иштенип турған баштапкы ученыйлар болгондор. Кудайлар бүдүрген дегенине олор ончолоры јөпсинбей, үредү

бистин әрадан озо 411 жылга жетире Пелопонесский јууның историязын, ол өйдөги јууда кою турушкан историк Фукидид бичиген. Геродотко көрө Фукидидтің шүүлтези терен болгон. Ол партиялардың тартыжузын бичап, Афиннинг коскоро соктырган учурын жартаган. Геродот кудайлардың аралашканынан болгон деп жартап турарда, Фукидид исторический событиелердин учурын улустың қылқытарынан

жанынан бедирегендер. Онойны Милетада чыккан баштапкы философ Фалес бистин эрадан озо VI чакта бастыразы суудан бүткен деп бодогон. Оның шүлтезиле болзо, суу бастыра немелердин баштамызы болгон.

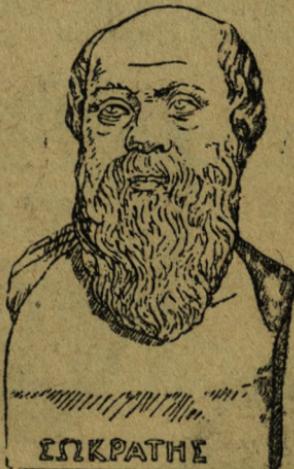
Жебрен ёйдөгү греческий философтордын анчадала эн артыгы Эфестин (бистин эрадан озо VI чакта) Гераклит ле Абдердин (бистин эрадан озо V чакта) Демокрит болгондор. Гераклит отты бастыра неменин баштаган баштанчызы деп бодогон. Неле жүрүмдү бастыра немелер ўргулжиге кыймыктанып, кубулып туры деп ол ўреткен: „Ончозы агат. Ол ок жаңыс оқынды эки катап кечерге јарабас“. Демокриттин бологоныла телекейдин төзөгөзинде кудай ла база кандый бир ээ эмес, материя болгон. Демокриттин ўредүзи аайынча материя сырранай огош немелерден (атомдордон) бүткен. Ол огош немелер јаантайын киймыкта болуп турган: бирде биригип, бирде айырылыжып жат. Атомдордын жүзүн-жүүр бириккениле Демокрит ар-бүткеннин ончо жүзүн-башка не болгондорын јартаган. Демокрит андый шүүлтөзиле, ончозы кудайлардан бүдүп туры деген, мүргүүлдүн јартаганына коскоро согылта берген. Онын учун ол эн баштапкы илелү матералист ле безбожник болуп жат.

§ 57. Сократ ла Платон. Аристотель.

Софистер. 27 жылдын туркунына болгон Пелопоннесский жуу тужында Афинде общественный жүрүмде көи жүзүн-башка солунтылар болгон. Озогыда греческий ученыйлар телекейдин бүдүп келгени керегинде, ончо немелердин башталгани керегинде суректарды эн артык шин жилеп иштегендер. Ол ёйдөгү классовый ла партийный тартыжу тынып турганына коштой, общественный төс суректар: государство керегинде, общество, гражданиннинг әдетен керектери ле обязаннозы боло берди.

Бу суректарды софистерötкүриц тургандар. Олор јорыктап турачы ойгорлор болгон, акча учун олор риторикага, öскölöp айтса јараш куучындарына ла чечен былаажарына ўреткендер. Софистер бойынын ижиле албатынын ўредүзине болужын жетиргендер.

Софистер телекейде бастыра албатынын жүрүмине текшиэжи болбой жат деп, бүдүмчилегендер. Каждыла кижиде, каждыла албатыда бойынын шүүлтези, бойынын жаны ла жүрүминин әэжизи бар. Онын учун софистер айткандар: „Афиндерде бир общественный строй, Спаргада—экинчи, Персияда дезе үчинчи“. Софистерден энле жаан атту-чуулузы Протагор болгон.

Сократ

Сократ. Софистерге ёпсингей философ Сократ удурашты. Ол бастыра улуска кыйалтазы јох керек-ту чике ўредүге једип алары эн жаан амааду деп бодогон. Сократ бойы керегинде мынайда айткан: „Онын билери, не дегежи, чек иесси де билбези“. Онын јурүмнин ээжизи дельфийский худайдин бүргөөзинде „Бойын бойынды билин“ деп бичип салгана болгон.

Сократ качанда белес каруларды бербайтен. Бойының сұрактарыла, база ёпсигебизеле, ол оныла куучындашкан кишини керектин чикезине апарарага кичееген.

Анайтканда, Сократтың кичеегени жаңысла ўредүнин бойы эмес, же улус ол ўредүни сүзүн деп ченешкени болгон. Сократовский эп-сүменин шүүлтези онзында болгон.

Сократты государствового удурашкан керектерге бурулаш, жарғыга бергендер, жарғы оны бәлтирип жарғылаган. Сократтың үрөнчітери ле төрөгөндөри оныла эзендейшип аларга, түрмеге келгендер. Олор келеле, ого түрмеден качарына арга берерге сапандандар, эмезе ол бойының шүүлтезинен айрылышын дей айдашкандар. Же Сократ ого ёпсингебен. Ого жазап берген коронду айакты ичиp ёлөргө ёпсинген. Сократ чыккан јылдан ала 70 жаштуда ѡлгөн (бистин әрадан озо 399 јылда).

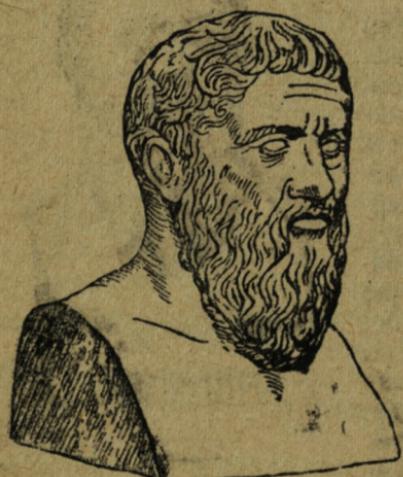
Платон ло ары көндүктирген, ол бай, жамылу улустың биле-
оның үрен- зинен özüp чыккан кижи болгон. Платон жирме-
чиктери. жашту болгондо Сократтың ўредүзин угүн, он
јылга ого үренген.

Бойының ўредүчизи ѡлгөн кийининде, Платон бойы улусты философияга ўредип турган. Көлөткөлү аллеялу, гимнастический таекадулар ёткүрип турган здание (Академия) турган жаап садта, Платонның ўредүзин угуп турган улустар жуулып туратан.

Платон Демокритке удураштыра, телекейдин төзөгөзлиде материя эмес, кудай, санаа, эмезе идея деп бодогон. Платон эн баштапкы жаан идеалист болгон. Демокритка түндеп көргөжин, Платон ар-бүткеннин ле обществоның научный жаргала-
ниан кайра алтам эткем.

Платонның жит тужы, Пелопоннесский жууның ёйине келши-
кен. Жууни, жууның кийиндеги собынтилерди ле анчадала аристократияның да демократияның ортозында болгон тартыжуның башказын аյқтап, Платон бу со-
бытиени билип аларга кичеенген.

Платон бойының „Госу-
дарство“ деген сочинениезиде

Платон

"идеальный", ол эмезе оның санаазынча болзо, государствоның әз җакшы устройствозын сыралай жараптырып алатаң проектин бергес. Идеальный государственного бастыра улус ўч бөлүкке болжып жат: философторго, черүге ле колкүчиле жатқандарга. Философтор государствоны башкарып жат, черүлер оны корулаш жат, колкүчиле жатқандар дезе иштеп жат.

Платон философторго ло черүлерге јоёжөни алдынаң мен-зиндербей жат. Олор бастыразы бастыра немелерле текши бир ай тузаланар учурлу. Колкүчиле жатқандар дезе ончозы эскидегидий артып жат. Олор кыйалта юктөн иштеп, философторды ла черүлерди азырап туар учурлу болгон. Колкүчиле жатқандар государствоны башкарарына аралашпас учурлу, олор гражданский правозы юк кулдың айалгазында јүретен. Аристократ Платон идеальный государствоны андый болор учурлу деп шүүнгөс.

Платон бастыра улусты шүүлте-санаалу јайым улуска ла гөсподалардың җакылтазын бүдүрерге келиштириген кул улуска үлегес. Бу кул-мензинечилердин чокум философиязы болгон.

Аристотель. Греческий философ Аристотель (бистиг эрадан озо 384—322 јылда) јебрен ёйдөги сыралай жаан ученый болгон. Оның произведениялерининг көп сабазы биске јеткен. Аристотель ого јетире болгон науканың бастыра ёйдо оскөнин тоолоп колбоштырып, оны јүзүн-башка областьтарга келиштирип бичиген. Аристотельден биске јеткен произведениялери науканың сыралай јүзүн-башка суректарын учурлап салган (физика, зоология, философия, история, искуство лөондо оскөзи).

Аристотель көп үренчиктер үреткен, олор оның кийининде атту-чуулу ученыйлар болгондор. Аристотельдин ученый шытери јүзүн-јүүр наукаларды: философияны, математиканы, механиканы ла онон до оскөзин жараптыра оскүрерине болуш эткен. Аристотельди, оның элбек билгири учун, база жаан научный шытери учуп античный науканың исполнини деп адагылап жат. Же оның бастыра билгенин көрүп турза, ол оскө көп философтор чылан оқ, кул тударын жарамыкту неме деп бодогон. Аристотель айдын турғай, ончо варварлар (оскортө айтса, грек эместер) ончозы кул болор учурлу, кулдарды тудары дезе ар-бүткеннин үргүл жаң туар бузылбас законы.

Бу да јебрен ёйдөги улу санаалу кижи кулданачылардың классемиа учурлу шүүлтезинен јайымдалып болбогон.

VII. ГРЕЦИЯ МАКЕДОНИЯГА БАШКАРТКАНЫ.

§ 58. Бистиг эрадан озо IV чактагы Грецияның айалгазы.

Сpartаның гемониязы.

Сpartанецтер Афиннин ийде-күчин юголтык, бастыра Грецияны бийдеер гегемонияны алсадар. Сpartанецтер ончо јерлерде демократиче-

сий стройды антарып, јан-башкаруга албатыны кату кыйнаң турар олигархтарды тургузып салғандар.

Спартаның гегемониязыла греческий государстворлор сүрекей күчсинип, оның уур кыйынын бойынан чачып салар аргазын сакып турғандар.

Бистин эрадан^о озо IV чактың башталгында, Спартаның Персияла јуулажып турган уур айалгазыла афиндер тузаланып, оның гегемониязынан айырылып жайымдаларга ченешкендер. Бу

керекке амаадап, олор көп иш өткүргендер. Гражданардың ополчениезинен турган черўлер жайрадылып калган керегинде, афиндер жалдап алгандардан жаңы жаан черү төзөгөндөр. Онон башка, олор, афинский шибелерди ойто орныктырып, жаңы флот эдип алғандар.

Же афиндер спартанский башкарудан^г (гегемониядан) жайымдалып болбодылар. Ол ѡйдö Спарта персидский Артаксеркс каанла жөптөжип алыш, амыр-энчү жадарын тургускандар (бистин эрадан озо 387 жылда). Бу амыр-энчү жадары аайынча Грецияда кандың да жаңы союзтар төзөөр уччуры јок болгон. Бу керек Спартага удурлажып, оныла тарташар союз төзөөргө санангани Афиннин планын бузуп салған.

Фивтинг бийик-тегени. Спартаның бийлегенинен жайымданарга әкинчи ченемелди демократтар Фивтегендер, анда онайдо ок спартан-

неңтер олигархический башкаруны тургускан. Сүрдирген фиванский демократтар Афинде токунап алғандар. Бистин эрадан озо 379 жылда Пелопидке баштадып, жаан эмес отряд крестьян үлустын кийимин кийип алала, Фивке өдүп алғандар. Анда ол отряд, ого болушкан бойынын үлустарына биригип алала, олигархтарды өлтиргендер. Демократия Пелопидке болуш жетирerde, спартанский горизон эрик јоктон городты артыргызып салғандар. Фивтер Грецияда жаан учурлу болуп барғандар. Фивтинг болужыла греческий көп городтор Спартаның камаанынан жайымданаңга санангандар. Спартага удурлажып тарташар элгү туажын сакып турган афиндерди бу керектер фивтерле јуукташтырган. Же керектер дезе бу государстворлордың ортозында Спартага удурлажар союзкала токтогон эмес.

**Афиннин
экинчи союзы.** Афиндер бойының озогы ийде-күчин ойто тургусып аларга ченешкендөр. Бистин эрадан озо 387 жылда олор бойының жаңына озогы бойының союзниктеринин көбизин тартып алыш, Афинский союзты ойто тургускан. Мынызы Афиннинг экинчи союзы болгон.

Ийде-күчтердин бириккенинин шылтуузында, Спартага ээчий деесий согылта берилген. Ол ёйдо анчадала талантту Эпаминонд башчы көдүрилген, Ол фиванский черүнин башчызы болуп, спартанецтерге ээчий-деесий согылталар жетирип турган. Бастыра Беотияны спартанецтерден арулап алала, Эпаминонд Пелопоннес жаар көндүкти. Ол сыранай Спартаның бойына да жууктап келген. Шоту городтын воротазының жаңында турганы Спартаның историязында баштапкыла учурал болгон.

Городты алыш ийерге арга болбоды, ненин дезе фиванский черүнин ийде-күчи чаксыраган болгон. Фивтиң бийиктөр братканын көрүп, афиндер олордонг коркуп, олорго измена эткендөр. Олор Спартаның жаңына тургандар. Бу ёйгө Афиннин союзы жайрылган. Спартага удурлажып, кожо тартыжар ордына союзниктер бойлорының ортозында керижип, куурмактажып ийгендөр.

Сыранай узак тартыжуның шылтуузында фивтер де, афиндер де, Спарта да сүрекей түрегенинен улам, мынан ары греческий городторды башкаарар ийделери жок болгон.

§ 59. Македония. Филипп Македонский.

**Македония-
ның ар-бүт-
кени ле жүрт
албатызы.** Бу ёйдо Македония жаан учурлу боло бөрген. Македония Грецияның түндүк жаңында турган. Бу ороон бойының ар-бүткени келтейинен чик жок катту сырғынду болуп турган. Анда кайыр каскак көп туулар бар болгон, олордың ўстин јык этре ѡскён койу агаш бөктөгөн. Килен бийик кайа ташту Македонияны тийип болбос бүдүмдү эткен. Тууларда жаантайын соок салкын согуп туратан, кышкыда суулары дезе тошко бүркелген жадатан. Кату ар-бүткен македоняндарды чыдамкайга ўрткен. Олор кандыйла жеткерлерге тартыжарга белен болгондор.

Македоняндар гректерле жаңыс укту улус болгон, олор греческий кудайлардан ла геройлордон чыгып келген укту улус деп, бүдүп тургандар.

Жебрен ёйдо македоняндарда бастыра албатылардагы чылап ок сөйкөтинг стройы бар болгон. Ол ёйдо сөйк ичинде түнгешпестери табылып, јоктуларга ла байларга бөлүнгендөр. Бир обшина ѡскөзин женип алыш, күчтү ле бай башчылардын колына түжүп, биригип тургандар. Онызына коштой жууда олјолоткондорды алыш, кулдарды садып алыш турган шылтуузында, кулдардын тоозы ёзүп турган. Шак онайдо Македонский государство табынча төзөлип бүткен.

**Филипп ле
оның рефор-
мазы** Македонский ийде-күчтинг төзөйчизи Филипп каан болгон (бистин эрадан озо 359 жылдан ала 336 жылга жетири). Ол тушта Македония тың көдүрилген. Филипп гректерден көп немеге ўренип Ма-

кедонияда көп кубулталар эткен. Ол черүни көптөдип жараптырыган. Македонский черүни төзөлип јепсенгени көбизинде греческий черүлерге түнег болгон. Је Филипп военный керектерди сүрекей жараптырып салган: ол жойу јурер черүни тың курчулу, терен стройлу (16 рядту) әдип тозбөн, жойу јурер черү жаан күйактарла бектенип, узуны 5 метрге јетире јыдаларла јепсенген. Бу строй македонский фалангага деп атла адады. Оның кийининде Филиппи флот тозбөи, акча әдер керегии жараптырган.

Демосфен.

Эсхин.

Филипптін Гректердин ортозындагы тартыжула тузаланы, **пландары**. Филипп бастыра Грецияны колго тударға кичеелди мелдү задачаны бойына тұргускан. Бұ кичеемелди ол Грецияның керектерине аралажарға кичеенип, онызына шылтак бедиреп турған.

Андай шылтак „Агару јуу“ деп адалган јуу болгон. Ол мында башталган. Фокиданың јурт уулстары Грецияда кем де тибес байлу бодолып турган, Дельф деп городты јуулап алған дельфинский ѡрёёнин әріне јоёжозин тоноп алгандар. Оның учун фиванецтер фессалиецтерле көжө Фокидти кезедер деп, јонтожип алгандар.

Је фессальский черүлөр коскоро соктыргандар. Ол тұшта Македониядан болуш сурагандар. Филипп дезе жаңыс оныла салып турғая. Ол тургузала бойының черүзин Фессалия жаар көндүктири, узак тартыжуның кийининде жалдаш алған фокидский черүи тоқсуга согуп салған.

Оның кийининде Филипп Фермопильский откүшти колға аларга, база Орто Грецияга өдөргө барды. Іе Филипп бу тұшта табару әдеринен токтодынды. Македонияндарга согылтасы берерге белен болгон, афиндердин ле өскө гректердин черүлеші Фермопиль жаар чубашкан.

Афиндерде антипартияның тартыжузы. Бу ёйдө Афиннин бойында македонский ле антимакедонский партиялардың ортозында тың тартыжу өдүп турған. Македонияла тартыжарын некеп турған демократический антимакедонский партияның бажында улу греческий оратор Демосфен турған, Грецияны Македонияның колына тұжурерге некеген, аристократический македонский партияның бажында өскө оратор Эсхин турған.

Демосфен, јуу јепсөлдер жазаар мастерскойның әззи болгон кишинин уулы болгон. Ол оратор болорго күүнзеген, риторикага чечен куучын айдар керегинде науқаны үреап, куучы айдарга темигип туратан. Демосфен сүрекей кичеенип иштеген керегинде, чынла атту-чуулу оратор боло берген. Ол Македонияның жаратпай куучындал туратан. Демосфен Филипп каанды гректердин сырантай жеткерлү өштүзи әдип туратан. Ол Филиппке удурлажып от жалбышту сөс айдып турған, онот улам ол куучындар “филиппик” деп адалып турған. Јөпсинип алала, македонияндарга согылта берзин деп Демосфен афиндерди кычырган. Оның санаазынча болзо, Афиннин демократический конституацияны ойто тургузары болгон.

Филипп учун кулданачы байлар ла озогы аристократтар турғандар. Олор, оның болужыла јоктулардың ла кулдардың жайым учун көдүрілгенин тумалап саларга сананғандар. Греческий куучынчы Эсхин Филиппке садынған болгон. Ол бойының куучында афиндерди Македонияның жаң-башкарузына кирерине кычырган.

Албатының јууны әренистелип тұрган. Ол бирде Демосфенниң сөзин угуп турар, ол әмезе Эсхиннин сөзине бүдүп турар болгон. Ол ёйдө Филипп Тұндук Грецияны ончозын бойының колына тудуп, учы-учында Фокидага табарып киргел.

**Херонедеги
јуу. (бис-
тинг эра-
(дан озо 338
јылда.)**

Филипптин јенүлери афиндерди коркуткан. Олор фиванецтерле союз әдип алала, Филиппке удурлажып келгендер. Афиндер озо баштап бир көзек јенүлер алыш турғандар, је Фокиданынла Беотиянын ортозындагы границада Херонейдеги јууда (бистинг эрадан озо 338 ж.) Филипп союзниктердин черўлерин тоскура соккон. Филипп Аттикага табарып киреринен токтоп, афиндерле амыр-энчү јадарга јөптөжип алган.

Бу ёйдөн ала Гречиядан гегемония Македонияга көчти.

**Коринфский
съезд.**

Херонейский јуунын кийининде удаган јоктоң Филипп Коринфте текши съезд јууган. Анда греческий ончо государствоlordын ортозында амыр-энчү јадарын јарлап, Персияга јуу јарлаган. Онын кийининде кулданачылар Коринфский съездте олордын мәнзингенине кемде тийбес байлу болор учурлу, кулдарды јайымга божотпос деп јарлагандар. Андый бүдүмдү јөлти кул-мензинечилер, восстание эмезе революция чыга бербезин деп быжулат тургускандар.

Демократияга ла кулдардын восстаниелерине удурлажарттыжуда табынча алдынанг јаныс бойы билинер военный јанбашкару төзөлгөн. Гречияда ол македонский манархия бүдүмдү болуп бүтти.

§ 60. Александр Македонский ле онын јуучыл јорыктары.

**Александр Ма-
кедонский
јаан.**

Филипп олгөн кийининде Македониянын кааны болуп, онын уулы Александр турган. Ол бистинг эрадан озо 356 јылда чыккан. Филипп бойынын уулына сүреен јакшы ўредү берген. Александрдын ўредүчили греческий философ Аристотель болгон. Александр греческий литератураны сүрекей билип, сүүп турган. Поэтический произведениелерден Александр анчадала "Илиаданы" баалап турган. Онын сүүген геройы Ахилл болгон, ол ончозында ого адаркаждып турган.

Александр военный керектерди сүрекей сүүп туратан, ол 16-јаштан ала адазыла кожо онын јуучыл јорыктарына јүрген.

Качан бистинг эрадан озо 336 јылда Александр Македониянын кааны болуп баарarda, ол јүкле 20 јашту болгон. Ол күнчыгыштагы јөөжөлөрди колго аларга, Персияга јуучыл јорык здерин бойынын јаан амадузы деп бодойтон.

Је ого ончозынан озо греческий кезик государствоlordогы восстаниелерди базып саларга келишкен. Гректер Македониянын баракарузын јаратпай, онон айырылып алала, јайымды ойтобойлорына аларга санангандар. Александр Гречияга эки јуучыл јорык әдип, гректерди Македонияга албанла бактырып салган. Онын кийининде јаскыда бистинг эрадан озо 334 јылда ол бойынын черўлерile Азияга баарга аргалу болды.

Граник сууның жаңында перстерди коскоро соголо, Александр оног ары Кичү Азияның жарадыла барган. Ол греческий городты ээчий-деечий бактырып, олорды персидский базынчыктан торт айрып саларга сөс берген.

Исседеги жуу. Кичү Азияны бактырып алала, Александр Сирия жаар көндүккен. Мында Исседе жуулажарда, персидский черүлер база катап тоскура соктыргандар. Олордун Дарий кааны билезин, бай јөйжөзин чачып, тынын алыш качып барган. Дарийдин билези ле онын бай јөйжөзи Александрдын колына кирген.

Исседе јөгүни алган кайининде, Александр Финикиянын Тир деп төс городын жуулап алган.

Бу ёйдö Дарий Александрда амыр-энчү керегинде эрмектежерге ченешкен. Дарий бойынын билезин толып аларга Александрда Кичү Азияны, сүрекей көп акча, оног ёсқо қыстарынын бирүзин ого ўикижи болзын деп берерге сананган. Же Александр бу бергенди керексибей, персидский каан кандый да молжу јогынан олжого кирерин не-кеген. Жуу оног ары узай берди.

Александр Александр Финикия-
Египетте. дан Палестина жаар
көндүгип, онын кийи-

нинде дезе Египетке келип, јоболто јогынан олорды бактырып алган. Ол Египетти алыш, ол јердиг бойынын ээжизин буспаган, ѡргоболорине тийбegen. Египетский жрецтер онын учун Александрды күннин Амон кудайдын уулы эдин јарлагандар.

Александр Египетте болгон ёйдö, Нилдин дельтазынын күнбадыш жаңында кийининде атту-чуулу болгон Александрия городты төзөгөн.

Анаитканда, Персидский каанын тергее-јуртынын бастыра күнбадыш болүги (Кичү Азия, Финикия, Палестина, Египет) бастыразы эмди Македониянын жан-башкарузынын колына кирген. Персидский каанын тергее-јуртын учына јетире жуулап аларга, онын күнчыгыш болүктөрин жуулап аларга керек болды.

Гавгамеладагы Александр күнчыгыш жаар уланала, буудак јо-
гунаң Тигр ле Ефрат сууларды кечип, Нене-
виянын жуугында ассирийский Гавгамела ле-
ревненин жаңында ол персидский черүнин жайрадылып артка-
нын учына јетире торт коскоро соккон (бистин әрадан озо 331
жылда). Дарий кача берген. Удаан јоктон оны онын ок жуучыл
Улустары ѡлтирип салган.

Александр Македонский.

Гавгамелада болғөн јууның кийининде македонский черўлер удурлаш јогынан Персияның төс городторын: Вавилонды, Сузыны, Персепольды, Экбатанды алгандар.

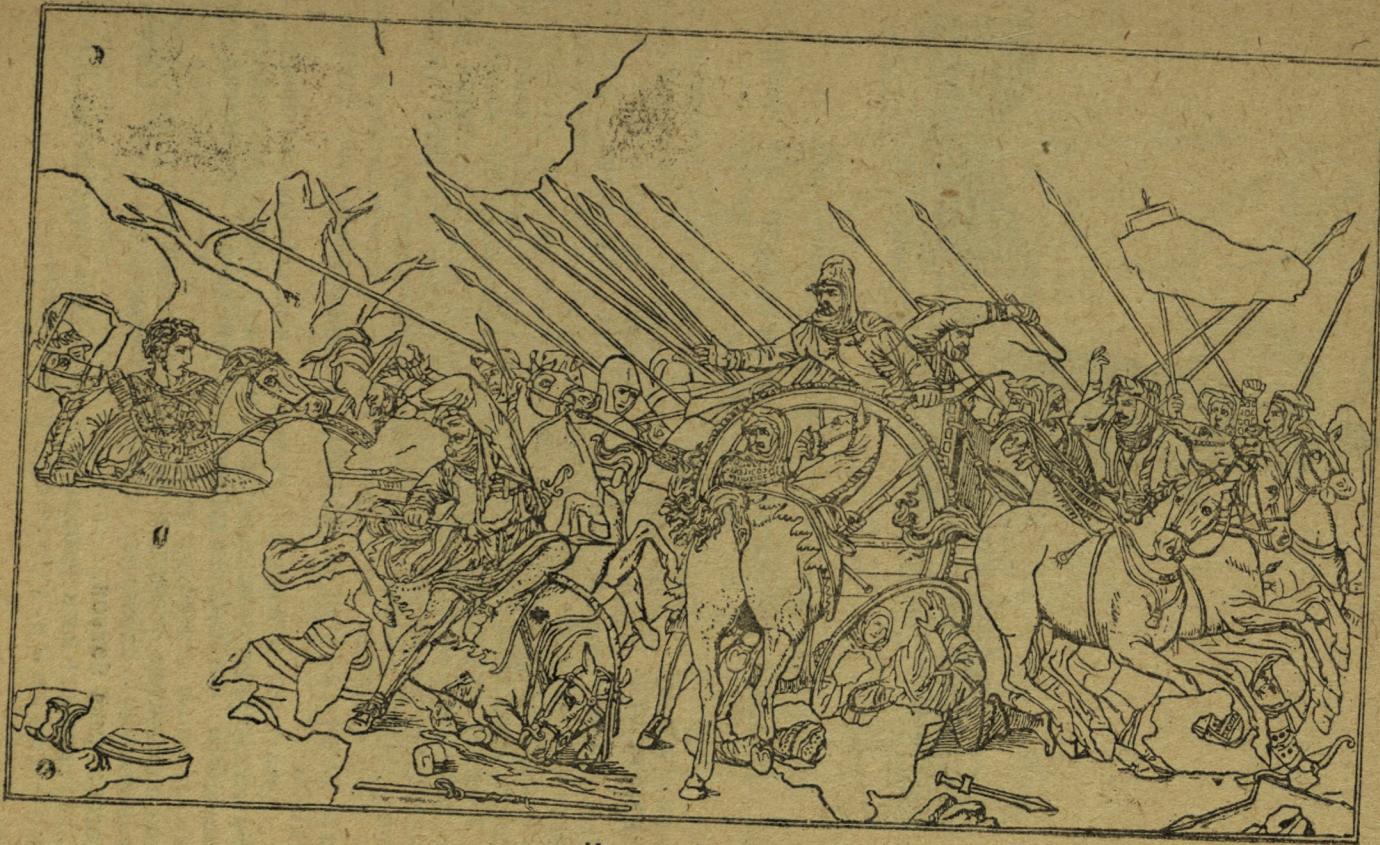
Александр Орто Азияда. Оның кийининде Александр оног ары күнчыгыш јаар көндүккен. Ол бойының јаң-башкарузын олтушта телекейде јарлу, сыранай ыраак границиларда тургузарга сананган. Индия керегинде гректердин ортозында көп кайкал куучындар јүрген. Александр оны јуулап аларга шийдинген. Каспийский талайдың түштүк јарадын јакалай барып, македонский черў ол түштагы Пари-фияга келгендер, оног түштүк јаар эмдиги Афганистанга келген. Оның кийининде македоняндар Аму-Даръя ла Сыр-Даръя суулардың өзбектөрине келгендер.

Индияга јуучыл јорык эткени. Учында, бистин әрадан озо 327 јылда Александр Индияга табарып кирген. Мында македоняндар индуистардың ўредип әлган јуучыл слондорына баштап ла учурашкандар. Је учи-учында Пятиречьяны македоняндар база јуулап алгандар.

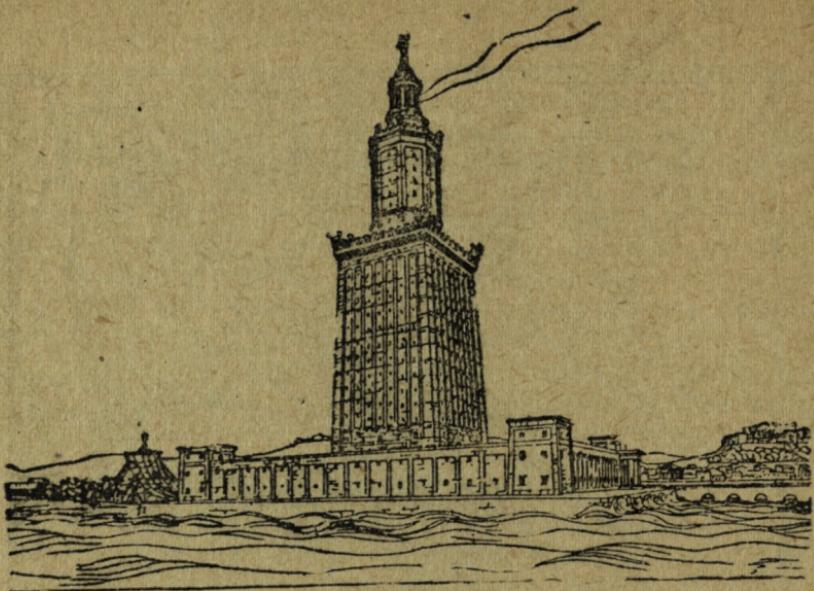
Мынан Александр Ганга сууның өзөгине баарга шийдинген. Је Гифасис сууны кечер түшта, Александрдың черўзи мойногондор. Индияның тропический ар-бүткени, јанмыры ла күкүрт, оору, јуучыл јорыктан арып турганы—ончозы күүнине тиє берип, черў улустардың ортозында өкпөлөниш боло берген. Черўлер ойто јанарын Александрдан некегендер. Каан арга јоктоң олордың сөзин угуп, ойто јанарга јакару берген. Индага кирген Гидаспе деген салаа-сууда флот јазап алала, черўнин кезигин ого отургызып, суула јандырып ийген. Черўнин әкинчи бөлүгү сууның јарадыла јакалай барган. Ол Инданың оозына түжеле, оног ары кургак ѡлло төгистин јарадыла күнбадыш јаар барган.

Александрын өлгөни. Александр бойының сүрекей јаан государствовының столицазына Вавилон городты эткен. Ол күнбадыш јаар јаңы јуучыл јорыктар әдиپ, түндүк Африканы ла Италияны јуулап аларга амаадап турган. Је бу јуучыл јорыкка белетенип турган түшта, Александр бистин әрадан озо 323 јылда малярияла тың ооруган. Оның әди-каны сүрекей көп јуучыл јорыктардан чинези чыкканынан улам, ооруга чыдажып болбоды. Бир канча күндердин бажында Александр блўп калды. Оныла кожо күнчыгыштың јөбжөлөри учун, күнчыгыштагы рыноктор ло јер учун болор тартыжу токтоп калды.

Александр өлгөн кийининде оның јуулап алгач јерлениде көп јаны государстволор төзөлгөн. Бу государстволор Грецияны, ол тоодо Афинди эмди кийин јанына тургузып салдылар. Бойының камааны јогын јылыйтып салган Греция удаган јоктоң исторический сценадан чыга берген. Александр Македонскийдин јуучыл јорыктарының шылтуузында јанысла Күнчыгышта элбек таркап калган греческий тилле греческий ўредү артып калды.

Исседе болгон јуу.

Александриядагы Фаросский маяк (реконструкция).

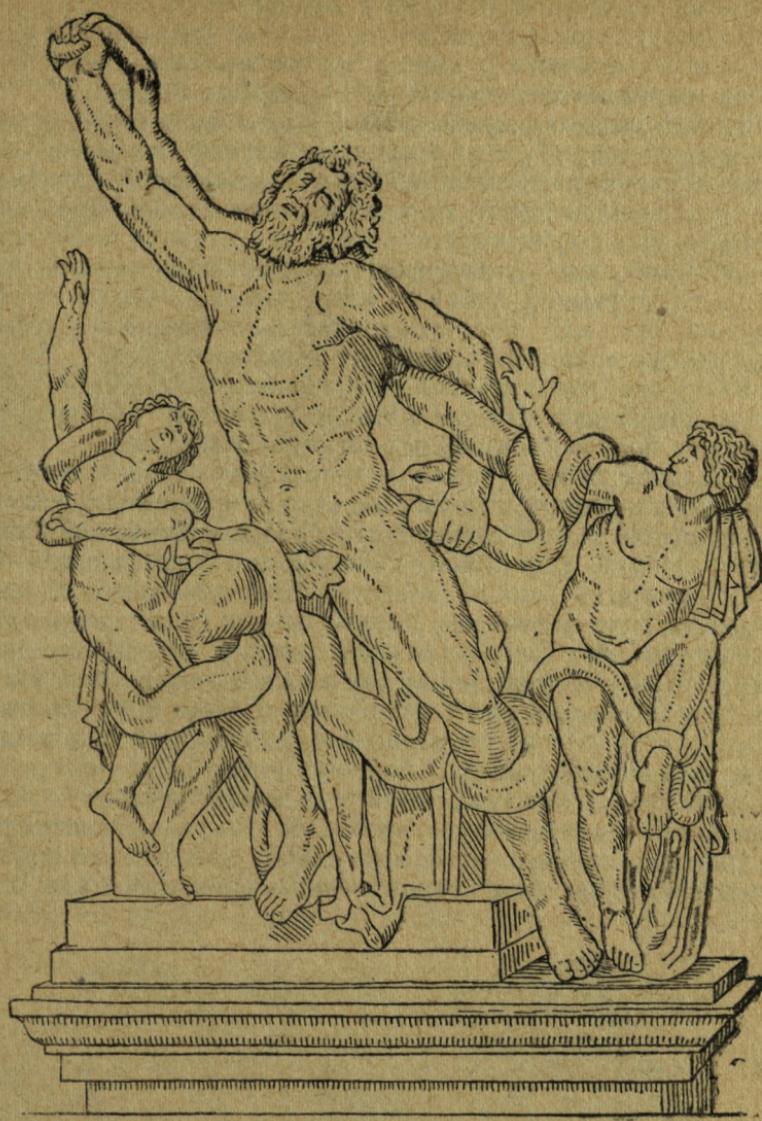
§ 61. Эллинистический государстволор ло олордын культуразы.

Диадохтордын тартыжузы. Александрдын ордына турар орочызы артпаган керегинде, ордына турачылары болуп, онын ок полководецтери артты, бىкортө айтса, „диадохторы“ (ордына турачылары) деп айдышатан. Диадохтор удаған юктон, jaан государствонын жерин ле жаң-башкарузын былаажып, бойлорынын ортозында узак тың тартыжу өткүргендер. Учында жаңы әрадан озо 301 жылда Ипсе городтын жаңында (Кичү Азияда) жуулашкан кийининде полководецтер андый jaан государствоны олордын бирүзи де колго тудуп болбозын билингендер. Александрдын монархиязы алдыван үч jaан ла канчаканча оогош каанын тергее-јурттарына ўелген.

Баштапкы jaан государство Греко-македонский каанин тергее-јурты болгон. Ол Македония ла Грециядан төзөлгөн.

Азиатский мензинген јерлердин көп сабазы полководец Селевкага једишкен, ол Селевкидтердин государствоын башкарган. Ол Александрдын монархиязынаң айрылган экинчи jaан каанын тергее-јурты болгон. Селевкидтер бастыра азиатский мензинген јерлерди бойынын колында тудуп болбогондор. Селевкидтер каанын тергее-јуртынын тозөгөзи Сирия ла Месопотамия болгон.

Птоломейге једишкен үчинчи jaан государство Египетский каанын тергее-јурты болгон.

Эллинистический искусств. Лаокоон.

Оонгбашка Кичү Азияда оогош государстволор болгон. Темдектезе Родос өртолыкта, Пергамский, Понтийский де онон до ёскози.

Эллинизм. Александр Македонскийдин јуулап алганының шылтуузында греческий культура күнчыгыш ороондордо таркадылган. Анда ол жер бойының күнчыгыштын культуразыла колбоожо берген. Бу колбошкон греко-күнчыгыш

культураны эллинистический деп алаган. Онын ёзүп јайылып турган эпохазыр эллинизм деп адаган.

Александрийдин монархиязы јайрадылган кийининде, төзөлгөн государстволордо греческий тил, греческий литература, наука ла философия јаан күндүүде болгон.

Ол юйдө сиралай ыраак јаткан јүзүн-башка государстволордун төс јерлеринин ортозында саду кереги тыңыган болгон. Греческий садучылар ла талайчылар „кайкалду“ Индияга ла „ырысту“ Аравияга барылап, саду јанынан ёскö дö ыраак јаткан ороондорго једип тургандар.

Эллинистический культуралык эн јаан төс центрлери Александрия (Египетте), Антиохия (Сирияды), Пергам (Кичү Азияда) ла ёскö дö городтордо болгон. Анчадала Египеттин столицасы—Александрия ончозынан аныланып турган. Бу город греко-күнчыгыш культуралык төс јери болуп, эллинизм эпохазы тужында Периклдин ойинде афиндер греческий культурага кандай учурлу болгон эди, ондый ок учурлу болгон.

Александрия кöп албатылу, сүрекей јаан город болгон. Мында гректер, египтяндер, македоняндар ла еврейлер јуртагандар. Ого ол туштагы телекейдин бастыра ороондорынын којойымдары келип туратандар. Город јаар кирер јerde талай јанынан Фарос ортолыкта сиралай јаан маяк турган. Бойынын јааныла, јаражыла ол јер ўстинде кайкалдын бирүзи болгон. Александрияда кöп јаращ жазалдар: ёргөлөр, храмдар, жазалду площадьтар ла садтар бар болгон, Александрияда бастыра сооружениелерден анчадала атту-чуулузы („Мусейон“) музей болгон. Ол туштагы науканын төс јери болуп, наукалар академиязы аайлу болгон. Ол музейде јаан библиотека бар болгон, берилген куучын аайынча болзо, анда 500 мунгага јуук јүзүн-жүүр колло бичиген сочинениелердин свиткалары түргектери бар болгон. Мында ок занятиелер ёткүрөр башка залдар бар болгон, научный шинжи эткедий јүзүн-жүүр коллекциялар јууп ёткүргедий, башка кабинеттер бар болгон.

Эллинистический военный техника. Оң јанында—неме мергедеср орудие; сол—јанында городтор јулаар кочкүн башня.

Литературный критиканың бүткени.

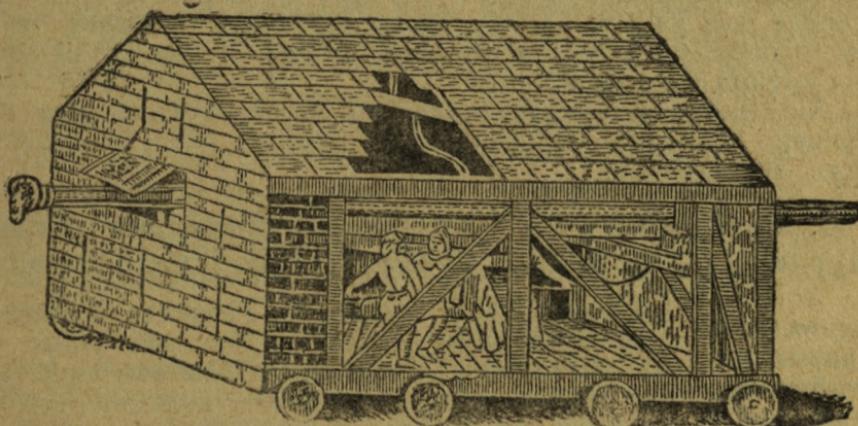
Александрияда көп учёный улус: писательдер, переписчиктер, поэттер жаткандар. Олордын көп сабазы литературный произведениелерди ўренип турғандар. Ол ойдо произведениелерди шүүжип, олорды баалап турады литературын критика табылып келген. Атту-чуулу литературын критик Аристарх (бистинг эрадан озо III чакта) болгон. Учёныйлар онойып ок кажыла произведениелердин текстин шүүжип турғандар. Оныла коштой якшы, яраш бичип, куучындажып турага, греческий тилдин ээжилерин ўренип турғандар. Шак ондый наука чылап ок грамматика төзөлгөн.

Александрийский музейге иштеерге, Грецияның эң артык учёныларын алдырып туратан.

Наука ла военный керек-тер.

Александрияда бистинг эрадан озо III чактын баштапкы јарымызында атту-чуулу Эвклид математик жаткан. Ол геометрия жанынан чикесалынган научный сведенини эң озо берген. Эмдиги де ойдо геометриянын төзөгөзинде Эвклидтін таап алған аксиомалары ла теоремалары бар болуп жат. Геометриянын бозумин тыңыдарына Сиракуз городтогы Архимед жаан учурлу болгон. Архимед (бистинг эрадан озо III чакта) жүзүн-јүүр бүдүмдү военный механизимдерди әдерин, база городторды курчап аларына, саадакты ла ташты аттырап механизмдерди математический әпле-тоолоп турадын эң озо Архимед тузаланган; механиканың төзөлгөзин салғаныла Архимед атту-чуулу боло берген.

Архимед бойынын жүрүмининг учында, онын төрөл Сиракуз городын курчап жуулап турған римляндарла тартыжарга, мергедеп турады орудиелер жазаган. Качан римляндар городты алып, Архимедтін туразына жүткүп келерде, ол боско бир де немеге килебей, жаңысла бойынын геометрический чертежторы учун коркыган. Жебрен ойдо, улустын куучыныла болзо, качан онын айылына бир черү кижи табару әдиг кирерде, Архимед оны токтодып айткан: „Жаңысла менинг чертежторыма дийбе“. Же-

Эллинистический военный техника. Тегеликтү таран.

Римнин чөрү кијизи ого чурап келеле, улу учёныйды ёлтирип ийген (бистинг эрадан озо 212 јылда). Ол тушта Архимед 75 јашту болгон.

Математиканы ла механиканы военный керектерде тузаланып, гректер көш военный механизмдерди эткендер, городторды курчап јуулаар тужында оны эң артык тузаланып турганлар. Онызы катапультар ла баллисттер болгон (ташты, тегин ле отту саадактын окторын, база дротиктерди бойы мергедеер јазал болгон). Онон башка городтордын стенезин јемирерге, јўзүн-башка бўдўмдў механизмдерди: тарандарды, городтын стенезине оны јўлдырып экелип турар бийик башняларды эдин алгандар.

Астрономия. Астрономия јанынан аллександрийский учёный Эратосфен атту-чуулу болгон. Бистинг эрадан озо ўч чакта ол научный јанынан, јер шар кеберлў болгопын јартап, јердин шары канча кирези болгонын чынына јуук эдин, тоолоп салган. Тенеридеги кўрүнген немелердин айын Аристарх Самосский (бистинг эрадан озо III. ч.) ле Гиппарх (бистинг эрадан озо II ч.) чике тургускандар. Кўн јерден јаан, јер кўнди эбиреде айланып јат, анатып ок ол бойынын осин эбиреде айланып јат деген шўултени Аристарх ончозынан озо айткан. Гиппарх дезе јерден кўнгэ ле айга јетире ыраагын билип алган. Ё бу гениальный билип алганы јебрен ёйдо таркадылбаган.

Јебрен ёйдо Птоломейдин, бистинг эрадан озо II чакта, шўуп јазаган астрономический системазы таркадылган. Бу система аайынча болзо, јер (шар кеберлў болуп) кыймыктанбай туруп јат, оны эбиреде дезе кўн, ай ла ёскё до планеталар ла ѡйлдистар айланыжып јат. Птоломейдин ўредўзин ол тушта чынга бодоп турганлар, ого бўткўл бўдўн јарым мун јылга чыгара бўдўп турганлар. Бу шўулте јерди кўн эбиреде айланып турган эмес, карын кўнди јер эбиреде айланып јат деп Коперник јартап айдып берген ёйго јетире турган.

Эллинистический ёй тушта научный јенўлер албатынын јўруминде јаан учурлу болгон. Онын кийининде ол Римге, онон ары европейский албатыга таркаган. Онызы югына наука онон ары јаранып ёзўп болбос эди.

Анайтканда, кул-мензинчилердин культуразы кишининг билерининг јўзүн-јўр областътарында сўрекей баалу немелерин биске артыргыскан.

§ 62. Македонияга ла кул-мензингендердин јанына удурлажа тартышканы. Гречияны Рим јуулап алганы.

**Греция Македониянын
јаң-башкару-
зында болго-
ны.**

Александр ёлғон кийининде, Гречияда Македонский байлегенине удурлажып, восстание јаныс катап эмес болгон. Бу тартыжуда баштачы учур элдег озо ораторго Демосфенге келижип турган. Ё бир эмеш јенўлер болгон до болзо, Гречия база ла катап Македонияга баш билдириктин. Грек-

тер жайымданып болбогон, эт жаан шылтагы незинде дезе, Македонияга удурлашкан тартыжу тужында ороонның ич бойында јоктулардын ла байлардын ортозындагы тартыжу ороонның күчин туш башка чачып туратан.

Грецияның камаазы јок боловоры учун тартыжу да алдынан союзтар төзөлип те турган болзо, олор узак турумду болбогондор.

**Этолийский ле
Ахейский союзтар.** Бистин эрадан озо III чакта Македонияга удурлажып тартыжар греческий государствовордоронг эки союз төзөлгөн. Бир союз Орто Грецияда

Этолия областты төзөлгөн. Онын кийининде Этолийский союзка греческий ёскö дö государствовор бириккендер. Союзтын бажында талдап туткан стратег турган.

Бу юйдö төзөлгөн экинчи союз—Ахейский союз болгон. Ол Пелопоннестин түндүктеги городторын бириктирген. Бу союзка Сикион ло Киринф деп сүрекей жаан городтор бириккен.

Ахейский союзды әбидеде Пелопоннестин кöп городторы ла обшиналары табынча бириккендер. Бистин эрадан озо II чактын учында бу союз жаан ийде-күчке јединген. Ахейский союздын бажында онойып ок талдап туткан стратег турган. Македонияга удурлашкан камаазы јок боловоры учун тартыжу, кул-мензингендердин жап-башкарзузына удурлашкан тартыжузыла колболышып турган.

Спарталагы классовый тартыжу. Бу юйдö Спартада классовый от-јалбышту тартыжу юйдö турган. Акчанынг байлыгы чик јок ёскöн. Кöп кулдар мензинген ле алдынан кöп жер мензинген байлар табылган. Спартанецтердин ле периэттеридин кöп сабазы жер јок артып калган. Жер јок албаты реформаны ла озогы „Ликургтын законын“ ойто некегендер.

IV-чи Агис. Онойдо бистин эрадан озо 245 жылда јиит IV-чи III-чи Клеомен. Агис каан башчы болуп турганда элбек движение башталган. Ол албатынын движениезиле тузаланып, кезик реформалар ёткүрерге кичеенген. Агис алымнын молжаларын јоголтсын, јерди јонның ортозында катап ўлештирзин деп, Советке јакылта берген. Агистин јакылтазын Совет жаратпаган. Агисти дезе удаган јоктоң ёлтирип салгандар.

Је албаты-јон реформалар некежип тургандар. Онын кийининде болгон III-чи Клеомен каан Агистин темдектеген реформазын ёткүрерге сананган. Ол Спартада переворот эткен: эфорлорды ёлтирип салган, периэттер гражданский праволор алган. Онын кийининде каан јерди јаныдан ўлезин, јоктуларга жер берзин, „Ликургтын законын“ ойто тургуссын деп јакылта бичиген. Мыныза кöп жер-мензинчилерге удурлажып келген революция болгон.

Ол тушта Ахейский союздын башчызы Арат бойының јериндеги революциядан коркып, бу юйгö јетире јуулажып турганча, Македониядан болуш сурады. Кул-мензингендер дезе ёскö жерден келген тоночылардан коркыбай, јоктулардын ла кулдардын движениезинен артык коркып тургандар. Ахейецтер македо-

няндарла биригип алгандар (бистинг эрадаң озо 221 јылда); Селласияда жуу болор тушта Клеомен коскоро соктырала, Египет jaар кача берген. Клеомен анда болуш аларга сананган. Је египтяниндер ого болуш бербесте, ол бойын ёлтиринип салган.

Набис.

Ахейский союзтың ла македоняндардың јенүлерининг шылтуузында, Спартада олигархияны

ойто тургузып алгандар. Албаты жон македоняндардың ла кулмензингендердин јан-башкарузының албавына јөпсинбеске санангардар. Тиран Набис тушта олор калганчы ченемелдү восстание эткендер. Крестьянский массаның движениезин Набис баштаган. Кулданыштаң жайымдап саларына Набистин сөзин алган илоттор бу движениеде база турушкандар. Јан-башкарула јер-мензингендер тургандар. Коштой жаткан ороондор Набиске удурлажарга бириккендер. Эрчимдү тартыжып та турган болзо, Набис тоскура соктырып, бистинг эрадаң озо 192 јылда ёлтирткен.

Куллардың восстаниези.

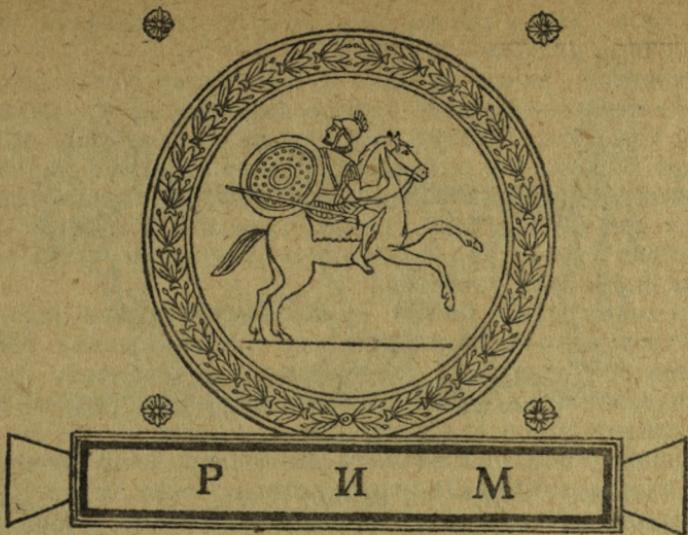
Бу ёйдо Грецияда демократический движениеге коштой куллардың восстаниези база болуп туратан. Бистинг эрадаң озо III чактың учында Хиос ортолыкта кулдар мензингендерге удурлажа көдүрилип чыккандар. Бойыншы Дримак башчызына баштадып, олор господаларды женип ийгендер. Кулдар да, господалар да баш билдиритер учурлу болгон закондорды тургускан. Куллардың башчызы кулдың ла господалардың ортозында комудалды көрөрине ёнтийин суд төзөгөн. Же Дримак ёлтөн кийининде бу ээжилердин ончозын јоголтып салгандар. Бу керектер куллардың жаны тартыжууга баштаган, же оны туй базып салгандар. Онын сонында бистинг эрадаң озо II чакта куллардың восстаниелери Аттикада, Кичү Азияда ла боско дб јерлерде көдүрилип турган.

Грецияны Рим олжо- лагоны (бистинг эрадаң озо 146 жылда).

Бу ёйгө келишире күнбадышта Римский дер жава чик жок тынып турган. Рим Грециянын керектерине аралажып турары удай берген. Ол ке зик греческий областътарды јуулап алган. Бистинг эрадаң озо 146 јылда демократияның движениезининг ёзүминен ле куллардың восстаниелеринен коркып, греческий кул-мензинечилер бойлоры римляндарды болушка қычыргандар. Римский черўлер Грецияга киргендер, бу ок тушта ороонды бастыразын олжолоп алгандар.

Онойип Римниң аралашкан шылтуузында куллардың ла јоктулардың движениези бастырып салган. Бу керекке болуп, греческий кул-мензинечилер Грециянын камаазы јогынын јылытзуына баргандар. Бистинг эрадаң озо 146 јылда Грециянын историязы жебрен ёйдёги Римниң историязына кирип туры.

I. РИМНИҢ ИСТОРИЯЗЫНЫҢ ЭРТЕГИ ӨЙИ.

§ 63. Јебрен өйдөги Италияның ар-бүткени ле јурт албатызы.

Италияның ар-бүткени ле албатызы. Грециядан күнбадыш jaар тапчыла узун чойилип, талайга ыраак кирип калган Апенинский ярым ортолыкта Италия жадып жат. Италиядан түштүк ле күнбадыш jaар ўч жаан ортолыктар:

Сицилия, Сардиния ла Корсика жадат. Италияны эбиреде оок ортолыктар ас. Апенинский ярым ортолыктың күнчыгышjakазы талай јорыкка эби јок: мында керелтер туарар бухталар јокко јуук, жараттары эмезе кайыр, эмезе тайыстарла кезилип калган. Күнбадыш jakазы күнчыгыштыынан эпту: жараттары жайдам бир канчаjakшы бухталар бүдүрген.

Италияның жер кыртыжы Грецияның жер кыртыжынан өзүмдү. Же Италия база да туулу орбон болуп жат (түндүктен түштүк jaар оны Апенинский сын кезип жат), же онын туулары тынкайыр өмес, көп жерлерде элбек өзүмдү түс жаландарга кочуп жат. (Кампания, Лациум). Мынан улам Италияда жер ижин эдерининг айалгазы Грециядагызынан артык болуп жат. Бийик туулардың кајуларында ла өзөктөринде сүрекей jakшы одорлор бар. Италияда климат jakшы, Грециядагызына көрө чыкту да, серүүн

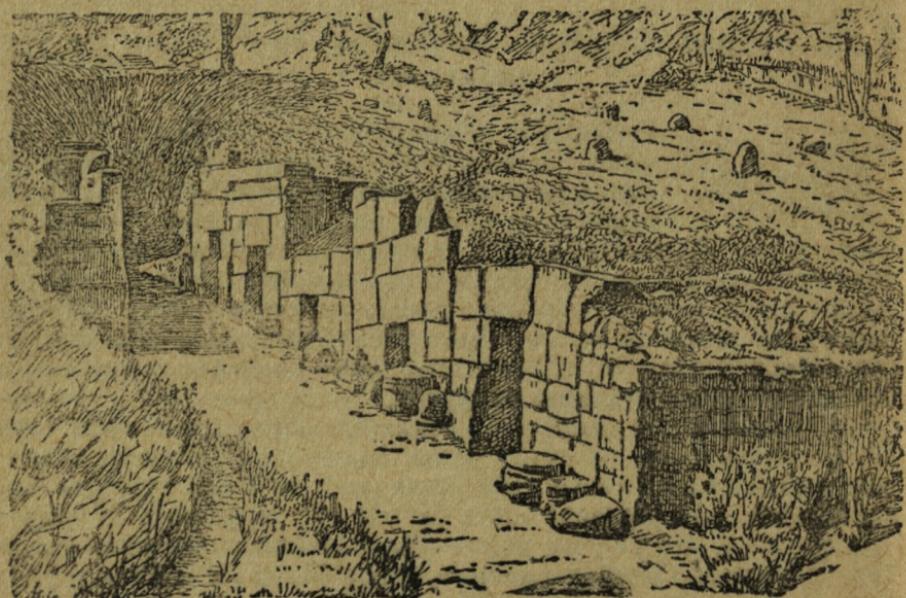
ле. По, база Тибр суулар дезе толо суулу. Италия аш özүми бүдерине, база агашла бай ороон.

Апенинский јарым ортолыкта көп уктар јуртагандар. Түпдүкте, По суунын özөгинде галлдардың jүзүн-jүүр уктары јуртагандар. Олордон Түштүк jaар, јарым ортолыктын күнбадыш болгунде Этрурия жаткан. Этрускилер алдынаң башка городской общиналарла јуртагандар. Олор Түштүк Италияның ла Сицилияның гректериле, база Түндүк Африкада Карфаген городло саду откүрип турғандар, Этрускилер овыйдо ок талай тоночылдары болуп, тоноқло жаткандар.

Этрускилер жеткил бийик культурный jүрүмге јединип алғандар. Олордың бай кееркедүленген олтөн кишинин сёгүн салар скелептери, городтың стенелерининг арткандары, художественный изделиелер мёнүн ле күлер казан-айак, јурамалду вазалар, кееркедип эткен статуялар артып калган.

Этрускилер бойлоры бичиктү болгондор, олор греческий алфавитле тузалангандар. Је этрускилердин тили биске јарты јок. Мынан улам учёныйлар этруссий бичиктерди jүкле кычырар аргалу, је олордың учурын эмдиге жетире билбей жадылар. Этрускилер Италияның эн јебрен ёйдöги культурный албатызы болгон.

Этрускилерден күнчыгыш ла түштүк jaар, бастыра Ортогы ла кезектей Күнчыгыш Италияны јерлеп, италиктердин көп тоолу уктары јуртагандар. Лациумда. Тибрдин алтыгы агынында латиняниндер јуртагандар. Онон түштүк jaар ырада, Самниумның областътарында Кампаньяның жарадында италийский jaан ук самниттер јуртагандар.

Этрусский межиктер.

Этруссий кырачы.

Күнчыгыш италиктар тууларда ла Адриатический талайдың жараттарында јуртагандар. Олор сондоп калган уктар болгон, олордо сөйкөтөш жан узакка арткан, городтор дезе јокко јуук болгон.

Күнбадыш италик—латиняниндер ле кампанский самниттер анчадала культурный уктар болгондор. Саду эрте табылган. Олор Тирренский талайдың жараттарының јуугында жаткандар. Узактаң бери мында жаан эмес городтор төзөлгөн. Темдектезе, Лациумда союзка бирнгип алган бир канча ондор тоолу городской оок общиналар бар болгон. Италияның түштүгинде греческий колонисттер јуртагандар.

Римнинг төзөлгөни. Лациумның городторының ортозында Рим аныланып турган. Рим турган јерде јурттар сыранай јебрен ёйдө болгон, ненинг учун дезе город сүрекей эптү јерде турган: ол јорыкка эптү Тибр сууның сол јарадында, талайдан 25 километр кирезинде жети төндө турган. Эбиреде Лациумның өзүмдү жаланы жаткан. Тибрдин оозында эң јебрен ёйлөрдөн ала тус алыш турган. Јурттарда жаткан албатылары онайып оқ јерижин иштеп, база садыжып тургандар, онон башка дезе—суудала талайда тоноң эдетендер. Сонында бу јурттар жаныс Римский общинаға бириккендер.

Римнинг төзөлгөни керегинде легенда. Римнинг төзөлгөни керегинде легенда—куучылартып калган. Троянский јууның геройлорының бирүзи Эней Трояның өлүмининг бийинде тиры артып калала, узак теништинг кийининде Лациумга жеткен. Сонында оның уулы мында Альба-Лонгу город

Капитолийский тижи бөөрү.

төзбөгөн, анда Энейдин угы каан болуп тургандар. Альба-Лонгуда эки эгистер, келер ёйдö Римнин төзöйчилери туулган. Олор Марс кудайдын ла каанындызы Реи-Сильвиянын уулдары деп бодолгондор. Ол ёйдö Амулий казыр каан бар болгон, ол Реи-Сильвиянын адазын ширеезинен антарган. Эки эгистинг чыкканын билеле, Амулий бойынын жанына жеткер болуп барбазын деп бодоп, эгистерди Тибр сууга таштазын деп жакару берген.

Суунын агыны жаш балдарды жаратка чыгара чачып ийген. Олордын кыйгызына тижи бöörү келген. Ол олорго жаман неме эдерден, олорды бойынын сүдиле азырап тура берген. Соңында эгистерди каанын пастухтары кöрүп ийгендер. Олордын бирүзи балдарды бойына азыранты балдар эдип алала, олорды Ромул ла Рем деп адаган. Ромул ла Рем ёзүп келеле, олордын олтириерге сананган Амулийге очин жетиргендер: олор оны тозуп алала, олтирип салгандар. Же Альба-Лонгута Ромул ла Рем артар күүндери јок болуп, олорды пастухтар таап алган жерге жаны город төзбөргө шүүндилер. Городты төзбөр тушта, олордын ортодо öön чыккан, онон улам Ромул Ремди олтирип салган. Жаны городты Ромул бойынын адыла адаган (латынла Рим „Рома“ деп адалып жат). Озогы куучын ла болзо, мынызы бистинг эрадан озо 753 жылда болгон. Бу жылда ала римляндар бойлорынын жыл тоозын тоолоорын баштагандар.

Римнин төзöлгөни сүрекей узак ёйгö келижип турганынан улам, римляндарда мынын керегинде јүкле легендалар артып калды. Бу легендаларда гректерде чилеп ок, кöп сабазында кудайлар көргүзилип туратан. Римляндарда кудайлар кöп болгон. Олордын тös jaan кудайлары болуп Юпитер (ырыс жетирчи, күкүрттин ле жалкыннын кудайы), онын ўйи Юнона (бile коручы), Марс (juунын кудайы) онон до боскölöри болгон.

§ 64. Патрицийлер ле плебейлер. Сервий Туллий.

Патрицийлер. Римде баштап тарый сёök строй болгон. Римнин патрицийлерин деп адалган тазыл жүрт элбатызынан городской община төзöлгөн. Бу ат неден улам болгон дезе, кажыла биленин бажында ада „патер“ турган, онын жаны сүрекей күчтү болгон, ада бойынын билезинин члендерин кулга садып, олордын олтириер де жанду болгон. Патриархальный стройдын арткандары Римде узак ёйгö чеберленген.

Патрицийлерде эн баштап јерди алдынан мензинери юк болгон. Жер бастыра общинанын болуп, общественный жер деп адалатан. Алдынан башка биледерге jaan эмес бöлүгеш јерлер (огород, сад) мензилү болгон.

Бир канча патрицианский билелер сёök будурин туратан. 10 сёökтор курия будуретен, 10 курия — трибаны төзöйтөн. Басты разында ўч триба болгон. Патрицианский сёökтордин старейшиналары сенатты, эмезе старейшиналардын соведин будуретен, анда 300 кижи болгон. Бастыра jaan эр улустар куриялар сайын

јуундарга јуулып туратандар, анда эн учурлу суректар шүүжентдер: башчыларды тудары, јуу јарлаары, амыр-энчү тургузары. Римский общинадан государство төзөлгөни сүрекей јебрен ёйгө келижип јат. Бүде берген государствоның бажында уктынг башчызы эмезе каан турган. Ол черўни башкарып, верховный јаргычы ла жрец болгон.

Плебейлер. Патрицианский сёök общинаага кирбей турган.

Римниң јурт албатызы пле бей лер деп адалган.

Мынызы римский община олжологон уктар болгон. Плебейлер јайм бодолотондор, је гражданский праволоры јок болгондор, олор албатынынг јуунына киришпейтендер, черўге турбайтандар, патрицийлердин религиозный мүргүүлдерине олорды јуктатпайтан, олордынг патрицийлерле алыжары да законго јарадузы јок бодолтон. Плебейлер база онойнп ок общественный јерле тузаланар правозы јок болгондор.

Правозы јок айалга плебейлерди, анчадала олордонг байый бергендерди күчсиндирип турган. Анчадала плебейский јоктулардын айалгазы уур болгон, олор ас јерден ле алымдардан шырапап тургандар. Алымдарын ёйинде төлбөгөн алымдуларды кредитор арестовать эделе, 60 күнниң туркунына кынжалап салып, айылында тудар учурлу болгон. Мының да сонында алым төлбөгөн болзо, алымду кижини боско јерге кулга садып ийерге кем јок болгон.

Плебейлерле коштой клиенттер деп адалган улус бар болгон. Мынызы јайм улустар, олор кандый бир бай, эмезе бай римляннын камаанына түжүп туратандар, апдый учуралда, калганчызын патрон деп адайтан. Патрон бойынын клиентине участка јер беретен, бойынынг айалгазыла клиентке болужып туратан, клиент дезе онызы учун бойынын патронына јүзүн-јүүр немелер эдер, кезигинде дезе ого кондүре иштеер учурлу болгон.

Анайдарда клиенттер кезик улустардан камаанду болгондор, плебейлер дезе—олорго сүрекей узакка право бербей турган государстводон камаанду болгондор.

Сервий Туллий реформаторы. Јебрен ёйлөрдö Римди ээчий-деечий жети каан башкарған деп легенда јетирет. Олордын баштапкызы Ромул болгон. Каандар туында алым ла кулдар тударына удурлажып, гражданский праволор, јер учун плебейлердин тартышузы башталған. Озогы куучынла Сервий Туллий каан, бистин эрадан озо VI чакта, плебейлерге сүрекей учурлу реформа ёткүрип салган: олорды черўге турарына јууктадып, олорго бир кезек политический праволор берген. Сервий Туллий Афиндеги Солон чылап ок Римниң бастыра јурт албатызын (патрицийлерди ле плебейлерди) беш имущественный болүкке болүген. Бу болүктер класстар деп адалып турган. Бир де класска кирбекен граждандар пролетарийлер (юёжози юктөр) деп адалатандар. Кажыла класс анылу тоолу јуучылдар жетирип турар учурлу болгон, анчадала байлары јуучылдарды көптөн жетирер учурлу болгондор.

Мынаң улам жүс тоолулар сайын, центуриялар сайын жуучылдардың жуундарында байлар көп үндү болгондор, олор бойлоры ортодо ѡйттөжип алып, качанда болзо, жуунда керекти бойының жилбүзине бүдүрип тургандар.

**Республика-
ның төзөлип
бүткени.** Жетинчи Тарквиний Гордый каан тужында кааның жаңы антарылган. Албандарла, кыйындарла ол бойына удурлажа патрицийлерди сүрек жынбырып, патрицийлер бистин әрадан

озо 510 жылда восстание әделе, оны антарып, сүрүп салгандар.

Тарквинийди сүрген соңында патрицийлер государствоның башкарузын бойлорының колына алғандар. Кажыла жылда центуриялар сайын албаты жуунга жуулышып, патрицийлердин ортозынан әки консул тудар болгон. Консулдар, азыгы каандарга көрө, ас жанду болгондор, не дезе олор экү болгон, олордың кажызыла экинчизине удурлажар аргалу болгон. Оноң башка, олордың жамылары бир жылла ёйлонгөч болгон, ол өй откөндө, олор жамаң кылышын турган болзо, консулдарды карузына тургузарына арга бар болгон. Жаңысла жуучыл жорык тужында консулдардың жаңы кемжү жок болгон.

Анаитканда республикага көчкөни патрицийлердин жаңының көп тыныткан.

§ 65. Патрицийлердин ле плебейлердин тартыжузы.

**Албатының
трибундары.** Кааның жаңы антарылган кийининде, патрицийлердин ле плебейлердин тартыжузы оноң до артык тыныгандар. Патрицийлер ол юйгө жүрт албатының эн биийик группазы, аристократиязы болуп, албатының сүрек кату кыстап тургандар.

Озогы куучын аайынча, патрицийлердин кыстаганына карузын берип, плебейлер Римди торт таштап саларга шүүнеле, Римнен ыраак эмес турган Агару тууга көчө бергендер (бистин әрадан озо 494 жылда). Патрицийлер коркый бергендер, не дезе плебейлердин барыжы чөрүни уйандадып салар эди, онын учун олор жаан јегилтөлөргө бардылар: плебейлер бойлорына аңылу коручылдар—албатының трибундарын тудар право алдылар. Эн баштап трибундар әки болгон, је соңында олордың тоозы онго жедиң турган.

Албатының трибундары жаан жаң алғандар, олор консулдардың ла ёскө дө жамылу улустардың (јуу керегинин жакарузынан ёскөзин) кандыла жакаруларын токтодор күчтү болгондор. Бу керекке олорго жаңысла „вето“ (токтодып жадым) деп сөс айтканы жеткил болгон. Трибуна болуп турган кижиғе кем де тийер учуры жок болгон. Плебейге болуш эдерине качанда белен болор керегинде албатының трибундары городтон баар учуры жок болгон, олордың эжиктери плебейлерге түн-түш ачык болгон. Је андый да болзо, трибун плебейге чокум болушты јүкле ѡйттөлө жетиргедий болгон.

Римде јарғы патрицийлердин¹ колында артып турған, закондор дезе кайда да бичилбegen керегиндe, јарғылааrда жаң аайынча јарғылайтандар, патрицийлер онызын бойлорынын јилбүзине эдер аргалу болғондор. Онын учун законды бичириң албаты некеп тұра берген. Патрицийлер узак удурлашкандар, жe учы-учында кайра бастылар. Бистин әрадан² озо 451 жылда жаңыс патрицийлерден 10 кижи тоолу аңылу комиссия (дeцемвирлер) туткандар. Бу комиссияга бир јылдын туркунына закондорды бичип саларын јакыган. Жe јыл туркунына ол бойыныг ижин бүдүрип болбогон, 450 јылга дезе жаңы дeцемвирлер тудылган, бу тужында қаbортозын плебейлерден туткаи. Экинчи комиссия ижин бүдүрип салған. Закондорды 12 жес доскаларга кезеле, городтын төс площадинде (форумда) турғузып салған.

XII таблицалардын³ закондоры плебейлерге жаңыны ас жетирген. Патрицийлердин⁴ плебейлердин ортозында алышып жұртаары азыйдагы аайынча токтодулу артып калған. Алым учун төлбөөр процент бир эмеш төмөндөгөн дö болзо, төлүнин кату табы ол бойынча артып калған.

Онын⁵ учун плебейлер бойлорынын нраволоры учун тартыжары көндүктірдилер.

Консульский **ян** **ла** **јер** **учун тартыжу.** Албатынын трибундары Лициний ле Сексий албатынын жуунына мындыз закондордын⁶ проекттерин шүүрин тургускандар.

1. Общественный жерди 500 югерлерден⁷ ажыра кем де мензинбес учурлу.

2. Консулдардын бирюзи плебей болор учурлу.

Бу закондор сүрекей учурлу болғондор, патрицийлер олорды откүрерине калапту удурлашкандар. Олор оско трибундарды

Ликтор—римский консулдардын коручылары.

¹⁾ Югер— $\frac{1}{4}$ гектарга жуук.

ол законопроекттерди токтодулу этсин деп сүмелеп салгандар. Бу тартыжу он јылга улай болгон. Он јылдардын туркунына плебейлер Лицинийди ле Секстийди албатынын трибуандары эдип тудуп тургандар, олор кажыла јылда бойлорынын законопроекттерин тургузып тургандар. Учы-учында бистин эрадан озо 366 јылда патрицийлерге кайра баарына келишкен. Лицинийдин ле Секстийдин законопроекттери јөптөлгөн, Секстий дезе баштапкы плебейский коқсул боло берген.

Бу ёйгө јуук ёйдö плебейлерге диктатордын јамызы да жедимдү боло берген. Сыранай jaан жеткер государстного чочыдулу боло бергенделе диктатордын көстөп чыгаратан. Сенаттын јөптөгөни аайынча, оны ады-чузы чыккан гражданндардан консулдардын бирүзин көстөп тургатан. Јүкле алты айга диктаторго кемжүзи јок военный ла гражданский jan берилетен. Бу ёй ёткөн соңында, диктатор бойынын јамызын токтодотон.

Качан Римский государство бойынын границаларын элбедиц саларда, жанды јамылар бүткен. Преторлор јаргыны башкаратан, цензорлор гражданндарды јоёжози аайынча болүгилеп, сенаторлордын списокторын тургузып туратандар, эдилдер Римди корулаары керегинде кичеенип, оны аш курсакла жеткилдеп туратандар, квесторлор государственный казнанын бажын билип тургандар.

Чирештү тартыжунын шылтуузында, плебейлер бу государственный јамыларга бастыразына јединерине јайым алгандар. Бу ёйдөн ала округтар (трибтер) сайын ѡдор јуундар jaан учурлу боло берген. Мында көп сабазы плебейлер болгон, онын учун олор суректардын көбизин бойлорынын тузазына шүүжетендер.

Плебейлердин женүзи. Арайтканда, азыйда патрицийлердин колында болгон бастыра государственный јамыларгата турагына, плебейлер право алдылар. Алымла кулдар тударын јоголтып салган, бистиг эрадан озо 326 јылда гражданндарды кулданарга садарын токтодып турган закон чыккан.

Плебейский јоктулардын айалгазы кезектей жарана берген. Бастыра плебейлер эмди политический праволор алгандар. Же азый да болзо, государствонын башкарузына плебейлердин јоктуларын јууктатпай турган. Онызына не ажыра једип турган дезе, Римде государственный јамылар жалы јоқ болгон, онызын улам өлорго јүкле бай улустар турар аргалу болгон. Табынча Римде бир канча ондор тоолу билелер төзөлгөн, ол билелердин члендери ўйеден ўйеге консулдардын, преторлордын, цензорлордын ла оноң до боскозинин эн бийик государственный јамыларына тудылып тургандар. Римде бастыра эн jaан јамыларда турган бай улустардын бу жанды аристократиязы, нобильдер („нобиль“ — атту-чуулу) деп адалып турган.

Арайтканда, плебейлер көп праволорго јединген де болзо, же олорло жеткилинче тузаланарга олордо арга јоқ болгон, не дезе ого јединерге чөлө ёй лө акча керек болго.

§ 66. Италияны јуулап алганы.

Римский государствонын ичинде патрицийлердин ле плебейлердин калапту тартыжузы ёдўп турганына көрбөй, Рим табиича Италияны јуулап алыш турган.

Јуулап алганы элден озо патрицийлерге ле бай плебейлерге керек болгон, не дезе олжолоткон албатылардың јерлерин билаа аларына олорго арга берилип турган. Је плебейский јоктулар да кезик јерлерди алыш турган. Шак онын учун римский крестьянство черүде күүнзеп јүретендер, бу крестьянствонын колыла эки јүсжылдыктың туркунына Италияны бастыразын јуулап алган.

Бистин эрадан озо V-чи чакта римляндар айылдаш албатыларла көп јуулашкандар. Бу јуулардың түбинде римляндар этрускалардан Тибрдин алтыгы ағынынын он јарадын јуулап алгандар.

Галлдардын табарулаты Бистин эрадан озо IV-чи чактың башталганини да Этрурияга По суунын жаланынан галлдар ичкерилеп киргендер. Этрурияны ёдўп, олор

Римге табаргандар. Бистин эрадан озо 390 жылда галлдар римский черёни коскоро соголо, јурт албатызы таштап ийген Римди колго алыш, оны бүткүлине жетире жайрадып салгандар. Јүклие жаш ёскүримдердин жаан эмес отряды черү алыш болбос римский кремльде — Капитолияда — жажынып арткан деп, озогы куучын айдат. Капитолийди јуулап аларга галлдардың ченелтезинен неме болбогон. Ол тушта галлдар оны курчап алгандар. Бир катап түнде, олордың отряды Капитолийдин кайыр кајузыла чебер көдүрилип турган. Галлдар сүрекей араай јылып турган керегинде, олорды кем де укпаган. Бир галл сыранай ўстиги бажына чыга берген.

Је бу тушта Юнона деп ўй кудайга күндү эткенинен улам, Капитолийдин ёргөзинде болгон кастанар сүрекей коркышту кыйгы көдүргендер. Римляндар ойгоноло, бастыра галлский отрядты тёмөнчачып ийгендер. (Онызынан улам „кастанар Римди корулап алган— деп кеп соц табылган.)

Римляндардан сүрекей жаан выкул 1 000 фунта алтын алала, галлдар јуре бергендер. Је соньында да олор римский территорияга бир канча катап табаргандар. Је городты аларга олорго келиш-

Ленгил јепселдү римский јуучыл-пращикник.

ней турган. Галлдарга оодо соктырган кийининде, Рим жаңыдан әдилеп, сүрекей тыныдылган болгон.

Латинский жуу. Бистинг эрадан озо IV-чи чактын сртозында римляндар түштүк Лациумнан жуучыл вольск укту албатыны сүреле, латинский городторло союзка киргендер. Же латинский союзниктер римляндардын кыстаганын жаратпай тургандар, айдарда бистинг эрадан озо 340 жылда консулдардын бирүзин ле сенаторлордын жарымызын латиниянниндерден тудуп алзын деп некегилеп, восстание көдүргендер.

Рим бу восстаниени базып салган. Латинский союз жайрадылган, азыйги союзниктер дезе Римге кыйалта јогынан кирер учурлу болгондор.

Самнитский жуулар. Бистинг эрадан озо IV-чи чакта ла III-чи чактын башталарында Римнин откүрген сыранай уурда, жаан учурлу да жуузы самниттерле жуулашканы болуп жат. Жуу бай лә өзүмдү Кампания область керегинде башталала, бистинг эрадан озо 327 жылдан ала 290 жылга жетире јүзкетилип откён. Онын башталганинда римляндар коркышту жендирткендер. Римский черў агашту Кавдинский капчалда курчадала, уйатту молјуларла олјолоткон болгон. Римляндар „кыйыннын“ алдыла ёдёр учурлу болгон: јерге эки жыда кадап салган, ўстине дезе ўчинчизин буулап салган, жуу жепсели јок римский жуучылдар жыдалардын ортозыла жаңыстан, ёштүлердин мөндүрдий шоот каткызыла уйалткан аайлу ёдёр учурлу болгон.

Бу ёйдо римляндар анчадала уур айалгада болуп калгандар, олорго удурлажа этрускалар да, галлдар да көдүрилгендер. Же бу уктар бирикпеген учун, Рим учы-учында женүчи болуп чыккан.

Самниттердин көп сабазын Римге союзниктер эткен. Сонында Рим бойына түндүкте Этрурияны жуулап алган. Бу

Самнитский жуучылдар.

јуулардың кийининде бастыра Орто Италия ла Түндүк јанының кезиги римляндардың колында болгон.

Пиррле јуулашканы ла Түштүк Италияны өлжологоны.

Италияның түштүгинде јаткан греческий город-тордың сырсанай ийделўзи ле байы Тарент болгон. Орто Италияны јуулап алган сонында, римляндар јууны шак овыла баштагандар. Тарентинеңтер болушка эпирский каанды Пиррди кычыргандар. Мынызы Александр Македонскийдин јуучыл керектерин бүдүрерге сананып турган, бойын сүйчи кижи болгон. Ол Тарентке болужарына јилбилү јөпсинеле, јаскыда бистинг эрадан озо 280 јылда Италияга келген. Оныла кою 20 мунг јойу јүрер черүү, З муңг атту черүү база көп јуучыл слондор келген.

Баштапкыла јууда римляндар тоскура соктырган. Ол тушта олор јуучыл слондорло тартыжарын билбегендер, римский черүүчилер дезе олордон кут јок коркып тургандар.

Сонындағы јылда римляндар Пиррле — база катап тушташкандар. Согуп сүрекей чирештү болуп, эки күнге уланган. Римляндар база ла коскоро соктырган, је Пирр де сүрекей јаан коромжы болгонынан улам кыйырган: „Базала мындый бир јуу болзо,—менде јуучылдар да артпас!“ (мынан улам „Пиррдин јенүзи“ деп, кеп соң табылган).

Римле јуу сүрекей узак болорын Пирр ондоп алган, Пиррдин күчтери ўйадап турган. Онын учун ол кезек ойгө Италияны таптаарга шүүнеле, Сицилияла јуулажарга атанды. Качан ол Италияга база катап ойто келерде, римляндар күчтерин јууп алала, оны тоскура согуп салгандар.

Онын кийининде римляндарга бастыра Түштүк Италияны јуулап аларга күч эмес болгон. Бастыра Апеннинский јарым ортолық, Пое суунынг özöгинен башка, әмди Римнин колына кирди.

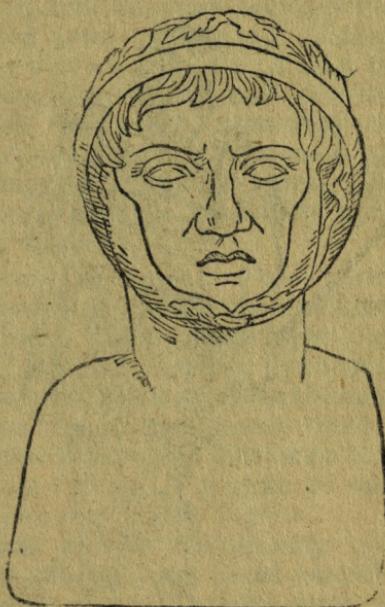
§ 67. Римнинг черўзи. Италия Римнинг јанының колында.

Римнинг черўзи.

болов чыгып турган.

Рим бойыныңjakшы төзөгөлү ле ол ойдёгизи-ненг көрө сүрекей jakшы јепсенген черўзинин

иылтуузында тартыжудан көп сабазында јенүчил

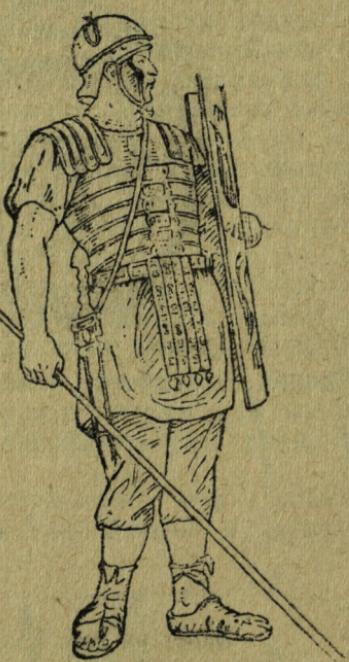
Эпирский каан Пирр.

Римнинг черўзининг төс болўги крестьяндардан јууган уур жепсенген јойу јўрер черў болгон. Йойу јўрер јуучылдар қыскачак эки мистў ўлдўлерле, мергедеер узун јыдаларла жепсенген болгон. Олорго кору болгоны: куйак, шлём ло ѡаан щит. Черў бир канча легиондордон (полктордон) болгон. Кажыла легиондо уур жепсенген јойу черўден башка, ёнил жепседлў јойу јўрер јуучылдар ла атту черўчилер анылу тоодо тургандар.

Јуу тужында легион уч јуучыл линияга тургузылатан. Баштапкызында јиит јуучылдар, әкинчизинде – анчадала ѡаанай бергендери, үчинчизинде – сырғайла ченемелдў ле таскадулу јуучылдар тургузылатан. Јууны ёнил жепсенген, легиондордың фронтының алдында турар, јойу черўчилер баштап туратан. Качан олорды ѡштү кыстаарга баштаганда, олор кайра базатан, онын кийининде јууга баштапкы линия киретен. Элден озо јуучылдар ѡштү јаар бойлорының узун јыдаларын мергедейтендер. Щиттерге бадалып, јыдалар бойлорының уурыла щиттерди төмён әнилтип, ѡштүни ол щиттерле јайым тузаланар аргазынан чыгарып турган. Онын сонында ўлдўле колдомдојор јуу башталатан.

Качан баштапкы линия турса бергенде, јууга әкинчизи көндүктирилетең, сырғайла болбосто, керекке үчинчи линия киретен.

Легиондордо јўкле римский граждандар туратан. Римге олжолоткон общиналар (союз-

Римский легионер.

ииктер деп адалатан) болуш черўлер тургузатандар.

Шибелеген лагерь. Военный механизм-дер.

Римнинг черўзинде шибелеген лагерь сүрек кей ѡаан учурлу болгон. Йорык тужында римский черў токынаган јerde ѡаантайын лагерь эдетең. Ол темиккен аайынча тённинг кајузында тозёлип, торт толук кеберлў болотон. Лагерьди эбиреде терен каналла, јер күрееле курчайтан. Бастыра торт келтегейлеринде откўшите бар болгон. Лагерьдин ичинде байкандар туратан. Кажыла черўнинг болўги лагерьде бойы анылу јерлў болотон. Лагерьдин ортозында площадь болор, анда полководецтин байканы тартылатан. Мында ок жертвеник туратан, база јуундар откўретен јер башка темдектелетен.

Kon Kyazira
Ad-6-yarke Repertory
Toplaktopin Pmarishapari Kyazirapra
Jertipun Typhar. Kakkira Upemetti,
Golomni ohojan Soini suimbar Kyaziray Golomnog. Kapo Cyjrap,
Saraurap, Jolnop, Otto, Onho Jo okojan Kyaziray Golomnog. Jeppe
Tawiran. carian ypeh Gocta shirly Kyaziray Golomnog, 039 u typhar
mekarbu arkhin Kyaziray jameleten, heherken typhar makarbu jah-

§ 68. Пнівні запаси м'якотійин.

чили, быжып турганын — төртинчи. Баланың жүрүмин 43 күдай башкаратан: жаңы туулган баланың баштапкы кыйгызының күдайы, кабайының күдайы, баланың тогузынчы күниниң күдайы, база онон до ёскози. Кажыла биле бойының ада-обёкёлөринин сүнелерин күндилейтен. Андый биле ээлерди ла ралар деп адайтан. Олордың сүрлери айылда анылу кайырчакта туратан. Качан биле курсак ичкенде, ларалардың сүрлеринин алдында кичинек табакка онойып ок курсак уруп тургузатан. Биленин байрам күндеринде лараларды чечектерле кееркедетен. Айыл күдайлардың тоозына пенаттар — кладовойдын ла биле жүртүнин күдайлары киретен.

Римляндарда текши күдайлар әрте табылып келген, темдектезе, Янус — эжиктердин, вороталардын ла кандыла керектин башталгазының күдайы, Веста — жүрттың күдайы база онон до ёскози. Жебрен юйдёги Римде эң жаан күдайлар Юпитер, Юнона, Марс ла Квирин бодолгондор. Юпитер эң жааң күдай болгон, ол јерге ѿзүм берип, јерге јарық, жааш, јалкын ла күкүрт ийип туратан. Марс ла Квирин жууның күдайлары болгондор, Юпитердин эмегени Юнона улустар алышарының ла биленин жүрүминин коручызы болгон.

Мүргүүлдердинг чўмдери. Римляндардың жүрүминде мүргүүлдердинг чўмдери сүрекей жаан учурлу болгон. Кажы бир учуралда кандый күдайга јалынарын, ол тушта кандый состёр айдатанын, кандый молжу сөс, эмезе кандый тайылга жетиретенин чокум билерге керек болгон. Жастыра этсе, бастыра керек ўрелер деп римляндар бодойтондор. Је бу керек

учуран болгондо, бойлорының күдайларын мекелеерге арчамык әтпей турган. 30 башты (малды) күдайга тайылга әдип жетирерине сөс бергенде, бу баштарды мактын баштарыла солырыга да кем јок болгон.

Жрецтер. Гректердин мүргүүлининг салтары. Римский мүргүүл скый кеберлү болгонына жрецтер жана учурлу болгон-

дор. Олор жүзүн-жүйр коллегияларга (союзтарга) бириккендер. Сырангайла учурлузы Понтификтер — јаргының закондорын ла жүрүмнин ээжилү јаңдарын јартачылары болгондор. Понтификтер база онойдо ок общественный керектерди әдерине кэндый күндер јарамыкту, кандыйлары — јарамыгы јок болгонын анылайтандар. Олордың тузаланыжында календарь болгон, Римде ол баштапкы тарыйын сүрекей күч те, булға та салғай болгон.

Весталка.

Өскө жрецтер кудайлардың күүнин ажыадыра сезип турган айлу болуп мекеленгендер. Бирүлери оны күштардың учужынан билип, экинчилери тайылгага өлтирген малжын ичи-каодынан таныган деп куурмактандып туратай.

Веста кудайдын ўй жрецтери—весталкалар јаан күндүле тузаланатандар. Олор Вестанын алтарында отты очурбей јаантайын тудар учурлу болгондор, одус јылдын туркунына кижиге барбай јүрерине сөс беретендер. Бу чертич кандый бир весталка бузуп салза, оны тирүге јерге көмötöндөр.

Бистин эрадан озо IV-чи чакта римляндар Кампаньянын ла Түштүк Италиянын гректериле јуук колболышкан. Анчадала темиккен греческий мүргүүл Римнин мүргүүлине јаан салтарын жетирген. Эн баштап римляндар кудайларды кижи кеберлү деп бодобогондор, Темдектезе, Марсты јыда кеберлү, Юпитерди таш окко кеберлү јурайтандар. Сонында гректердин салтарынын шылтуузыла кудайлардың баштапкы кижи кеберлери табылып келгендер. Онын учун римляндар бойынын мифологиязын, јарғап айтса, кудайлар керегинде куучындарын греческий кебер айынча төзögöндөр.

Табынча Римде греческий мифтер ле легендалар бүткен: темдектезе, Геракл (Геракл) керегинде, база оног до өскө кудайлар ла геройлөр керегинде. Кудайларды греческий јан айынча кижи кеберлү болоп, олордын сүрин әдерин баштагандар. Римский мүргүүлде јаны греческий кудайлар бүткен, темдектезе, Аполлон кудай. Өскө римский кудайларды олорго түнгей греческий кудайларла түндештири башталган. Римский төс кудай Юпитер Зевсле түнгей бодолгон, Юнона—Герала, Минерва—Афинала, оног до ары.

Римляндар гректер чилен ок ар-бүткеннин кубулталарын ла улустын јүрүмүн научный јартаарын билбегендер. Ончозы кудайдын күүнинен камаанду болуп јат деп, олорго бодолып турган.

II. ИТАЛИЯНЫН ТЫШТЫНДА РИМНИН ЖУУЛАП АЛГАНЫ.

§ 69. Баштапкы пунический јуу¹ (бистин эрадан озо 264—241 јылдарда).

Карфаген. Түндүк Африкада, эмдиги ёйдө Тунисте, город Карфаген турган болгон. Јебрен ёйдө оны финикийский Тир городтон чыккан улус төзögöндөр. Бистин эрадан озо III чакта Карфаген Јер ортозындағы талайда сырангай ийделү ле бай город болгон. Онын коюйымдары Африканын бастыра түндүк јараттарында, Сицилияда, Сардинияда, Корсикада ла Испанияда садыжар болгондор. Јалтанбаас карфагенский талайчылар Атлантический тениске де чыгып тургандар.

¹⁾ Римнин Карфагенде јулашканын пунический јуу деп, өскөртип айтса, «пуни» финикийндар деген латынскии сөстөң улам адалып жат.

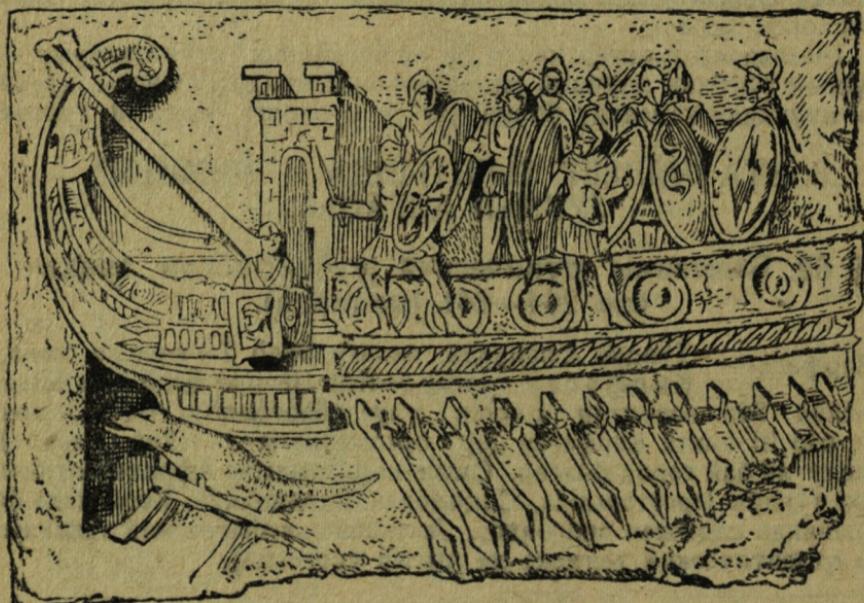
Карфагенде ийделү јуучыл флот бар болгон. Оның талай-чылары таскамырыла, база жалтанбазыла аныланып турган. Карфагеняндар база онойип ок jaан черүлү болгондор.

Жууның шыл-тактары. Башталкы тарый Рим ле Карфаген иак јадынду болгон. Же Рим тынтыган сайын оның ачабы özүп турган. Римский яр иштецилердин ле којоймдардын аяарузын özüm-јемиттү Сицилия жилбиркедип турган. Бу ортолыктын көп жаңы ол ёйдö Карфагеннинг болгон, оның күнчыгыш жарадында дезе Карфагенле, база бойлоры ортодо ѡштöжип турган греческий городтор тургандар. Римляндар бу тартыжууга киришкендер, римский отряд Мессана городты (эмдиги ёйдö Мессинаны) јуулап алгандар. Ол тушта Карфагеннинг башкарузы бистин эрадан озо 264 жылда Римге јуу јарлаган. Онойип Карфагеннинг ле Римнинг ортозында башталкы пунический јуу башталган.

Сицилияны ојолоп алганы ла флот эткени.

Сиракузяндарла союзка биригип, римляндар Сицилияны бактырып алдылар, талайды јакалай турган шибелерди дезе бактыргаган. Ол (шибелер) карфагеняндардын колында арткандар, ненин учун дезе карфагенский флот талайда бийлеп турган.

Карфагенди учына жетире јенгерине Римге ийделү флот керек болгон, римляндарда дезе јүкле оок керептер бар болгон, карфагеняндардын беш палубалу jaан керептериле олордын тартыжар аргазы юк болгон. Римляндар керептерди эдерин könдükтирилер, бир жылдын туркунына 120 jaан керептер әдип алган-

Римсий јуучыл кереп.

дар. Оноң башка, олор бир технический сүме тапкандар; олор керептердин ўстинде учында илмектү керептөн керепке мергедеер күрлер эдип тура бергендер (олорды „каргаалар“ деп адайтандар). Жуу тужында керептер бойы бойлорына жуукташканда „каргаалар“ чойиле түжүп, биштүнин керентерине илинетендер, ол тушта римский жуучылдар ол күрлерле биштүнин палубазына жүгүртендөр. Анда жуу башталатан, ол жууда ченемелдү римский жою черўлер карфагеняндарды женип салатан.

Кечире ташталар күрлердин шылтуузында римский флот бистин эрадан озо 260 жылда карфагенский флотты ақалап, Сицилиянын түндүк жарадында баштапкы жаан женү алган.

**Африкада рим-
ляндардың
јендирикткени.** Бу женүнин сонында римский сенат жууны Африкага көчүрөргө шүүнген. Бу амаадуга жаан флот шыйдышырып алала, жасыда бистин эрадан озо 256 жылда оны Африканын жараттары жаар ичкерилеткендөр. Римский черў Карфагеннен ыраак эмес түшкен. Римляндар тургузала карфагенский территориияны тоноғылап тура бергендер: 20 муннаң ажыра олјолоткон албатыны Италияга аткарып, анда кулдар эдип салган.

Же удавай Африкада римский черўнин төс сабазы болуп турган крестьяналар бойлорынын хозяйствоворорынын түргегенине учурланып, ойто жандырарын некей бергендер. Олордың некелтеле-рин сенатка јоптобөргө келишкен. Африкада јүкле жаан эмес черўни консул Регулдың командазында артырган болгон.

Регул Карфагеннен ыраак эмес јерде эш-көрөгү юк турада (тын шибелеген городты курчап аларына, онын черўзи сүрек ас болгон), карфагеняндар нумидийецтерден (Африкада—Нумидиянын жорт улусынын) ла гректерден көп тоолу жуучылдар жалдап алгандар. Бу күчтерле олор римский черўни торткоскоро соккондор. Римляндардың көп сабазы олтирилген, кезиги олжого алынган, ол тоодо Регул бойы да кирген. Јүкле жаан эмес отрядка тынын алып качарга келиши.

Жуунын учы. Же жуу онызыла токтобогон, эки жаңына экилези-не селилү женүлерле база да узаак уланган. Учында бистин эрадан озо 241 жылда римский флот карфагенский флотко Сицилиянын күнбадыш жараттарынын жаңында жаан жайрадышту согылта эткен. Онызы жууни токтодып салды.

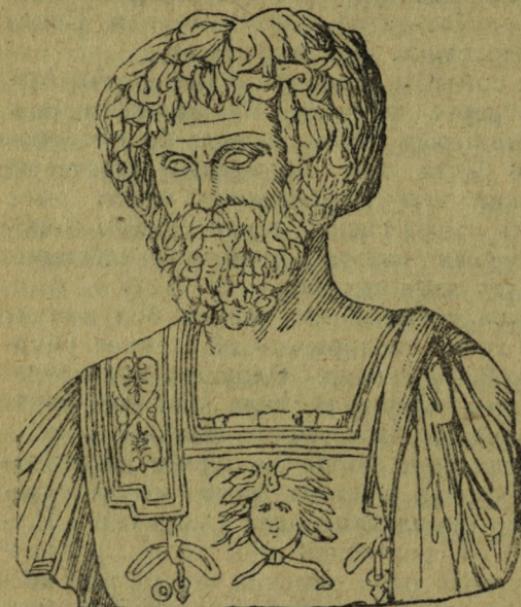
Амыр-энчү жадар договор аайынча 241 жылда Карфаген римляндарга Сицилияда бойынын мензинген жерлерин береле, жаан контрибуция төлөөр болгон. Сицилия римский провинция деп жарлалган (провинциялар деп Италиянын тыштында жаткан Рим жуулап алган областытар адалып тура берген). Оноң башка Карфаген Корсика ла Сардиния ортолыктарды да жылыйтып салган болгон.

**Карфагенде
жалданган жуу-
чылдардың
кулдардың
восстаниеи** Карфагенде жуу божогон сонында ачурканын жалбышталып чыккан. Карфагенский башкару жалын төлөбөгөн учун жалданган жуучылдар восстание эткендөр. Олорго кулдар ла Карфагеннин албанына кирген африканский албаты бириккендөр. Восстание ўч жылдан ажыра улаигай.

Яңысла качан восстание эткендерге удурлажа тартыжып турган карфагенский черүнин бажына жиит, билгир полководец Гамилькарды тургузарда, восстаниени туй баскандар.

Испанияны Карфаген жуулап алганы. Сицилияны, Сардинияны ла Корсиканы јылыйтала, карфагенский коjойымдар бойлорының јылыйтуларын Испанияны жуулап алып, толтырарга шүүндилер, анда түштүк жараттар удаганан бери олордың ээлеген јери болгон. Бу ороон мёнгүнле бай болгон, онын журут албатызы жуучыл уктар болгон, олордон карфагеняндар бойлорына черү жууп алар аргалу болгон. Испанияны жуулап аларын Гамилькар бүдүрген, оны „Барка“, ол эмезе „jal-kyн“ деп айдатандар. Гамилькар Испанияда сегис јыл туркунына јадып, Карфагенниң ээлениер јерлериин тын әлбедип салган. Испания jaар Гамилькар бойыла кожо тогус јашту Ганибал уулын алып барган. Баар алдында уулын Гамилькар мүргүүл эдер јерге жууктада экеleле, ол качанда болзо, римский албатының ѡштүзи болор деп, чертендирген деп айдыжат.

Испанияда Гамилькар иеденде жалтанбас испанский уктарла жуулажарда ёлғон.

Ганибал.

Ганибал. Качан Ганибалга 26 жаш болуп баарда, испанский черў оны Римле тартыжар тартыжуда бойынын полководец әдип тудуп алган, Ганибал бойынын солдаттарының сүрекей сүўжиле тузаланган. Ол яңысла атту-чуулу полководец болгон эмес, је база онойдо ок элбек образованный, талантливый, jaan государственный деятель болгон. Римский историк Ливий Ганибал керегинде мынайда бичийт: „Оның әди-сöёги чылаар, эмезе санаазы янгаксыыр кирелү уур иш јок болгон. Кандыла изүди де, соокты да ол түней чыдам-кайлу ѳткүретei, военный плащка оронып алып, ол сторожевой каруулда турган жуучылдардын ортозында уйукташ жатканын көп катап кörötönдöр. Канайда атту черўде де, анайда ок пехотада да ол ѡсқөлөрин бойының кийининде ыраақ артыратан: жууга ѡнчозынан ичкерилеп киретei, жуудан дезе жуу божогон кийининде чыгат“.

§ 70. Экинчи Пунический јуу (бистинг эраданг озо 218—201 јылдарда).

Јууны јарлаганы.

Испанияда јаңды алала, Ганибал Римле јуулажарына белетене берген. Экинчи јуу эрчимдүй болор деп, карфагеняндар да, римляндар да шүүп тургандар. Јер ортозындагы талайда кем бийлеер—Карфаген бе, эмезе Рим бе онын керегинде ол тушта сурек турган. Јаскыда бистинг эраданг озо 219 јылда Ганибал Испанияның күнчыгыш јарадында турган Римле союзу болгон. Сагунт городты курчап ийген. Сегис ай курчаштың сонында, городты алган. Римский элчилер Карфагенге келеле, Ганибалды берзин деп некегендөр. Карфагенский башкару мойнол салган. Ол тушта римский элчилер Карфагенге јуу јарлагандар.

Ганибалдың Римляндар карфагеняндарга јанысла ёйдө Африкада ла Испанияда табарарга санангандар. Је Ганибал римляндардын бастыра пландарын булғап салган.

Јаскыда бистинг эраданг озо 218 јылда Ганибал Пириней скый тууларды ажала, Италияга ичкерилеген. Оныла кожо 50 мунг јойу черүдөн, 9 мунг атту черүдөн ле бир канча он слондордон төзөлгөн талдама черүлөр болгон. Римге олжолоткон Италияnsкий уктар (анчадала галлдар) Карфагенинг јанына көчөр деп Ганибал иженип турган. Ганибалдың черүзи Галлияның түштүк јарааттарыла јакалан Рона сууның алтыгы ағыны јаар барып јаткан. Сууны кечип алыш, Ганибал Ронаны ѡрё ичкерилеген, күнчыгыш јаар бурылала, Алпийский төс сынга јууктап келген.

Тууларды ажарга сыранай уур болгон. Сентябрь башталып турган, тууларда качан ок кар түже берген. Слондор, аттар ла улустар тайкылыц, бийик јерден капчалдарга түжүп тургандар. Горецтер карфагеняндарды ёшту уткугылап, кенетийин табарууларла јаантайын энчү бербей тургандар. Учында октябрьдин ортозында шыралап калган черү түндүк Италияның жаландарына түшкендер. Ганибалда јүкле 20 мунг јойу черүлөр, аттары јокко јуук 6 мунг атту черүчилер ле јүкле јаныс слон арткан. Тыштанып алала, черүни галлдарла толтырганының сонында, Ганибал По сууның өзөгүнө кирген. 218 јылда, ол мында римский черүни коскоро соккон.

Тразименский Эрте јаскыда Ганибал Этрурияга ичкерилеген анда көлдөги јуу. онышиббөлөнген позицияларда римский черү, Фламиний консулга баштадып, сакып турган. Је Ганибал, бойының черүзин ѡдүп болбос саастарла апарып, оны ойуп ёлло, римский черүнин алдында болуп калган. Фламиний карфагеняндарды сүрүже берген, је Тразименский көлдин жақында, чичке жаланда Ганибалдың ого эткен тозулына кирген, Римский черүнин бир болүги кырылган, кезиги олжо алдырткан, консул Фламиний јууда ѡлгөн.

**Фабий
Максим.**

Яны жендиртү керегинде јар Римде ал-санааны коркышту чыгаргак. Йууктаң келген жеткерден улам диктаторды тудары јоптолгөн. Талдама аристократ Фабий Максим ге токтоғи. Фабий Ганибалла тартыжар тартыжуда яны тактикала тузаланған: римляндар карфагенский черүнин кийининче эчий барып, оны кичинек табаруларла чыладып, је яан тартыжудан кыйып тургандар. Журт улустарга бойлорының јурттарын јоголтып, аш-азыкты ўреп, тууларда жажыны деп жакару берилген. Аңдый тактика Ганибалдың черүзин азык јокко артырып турган, је јоёжөлөри ле жаландары тонолып турган крестьяндарды да ачындырып турды. Албаты Фабий Максим ге каткымчылу „Кунктатор“ деп чоло ат берген, оның учуры „Араайлайчы“ болуп жат.

**Каннадагы
јуу.** Бистинг эрадан озо 216 јылда демократический партия, јууны ёткүрерин диктаторго баштадар эмес, консулдарга табыштырарына јединип алган.

Консулдарга Теренций Варрон ло Эмилий Павел тудылган. Карфагеняндарга генеральның јуу берери јоптолгөн.

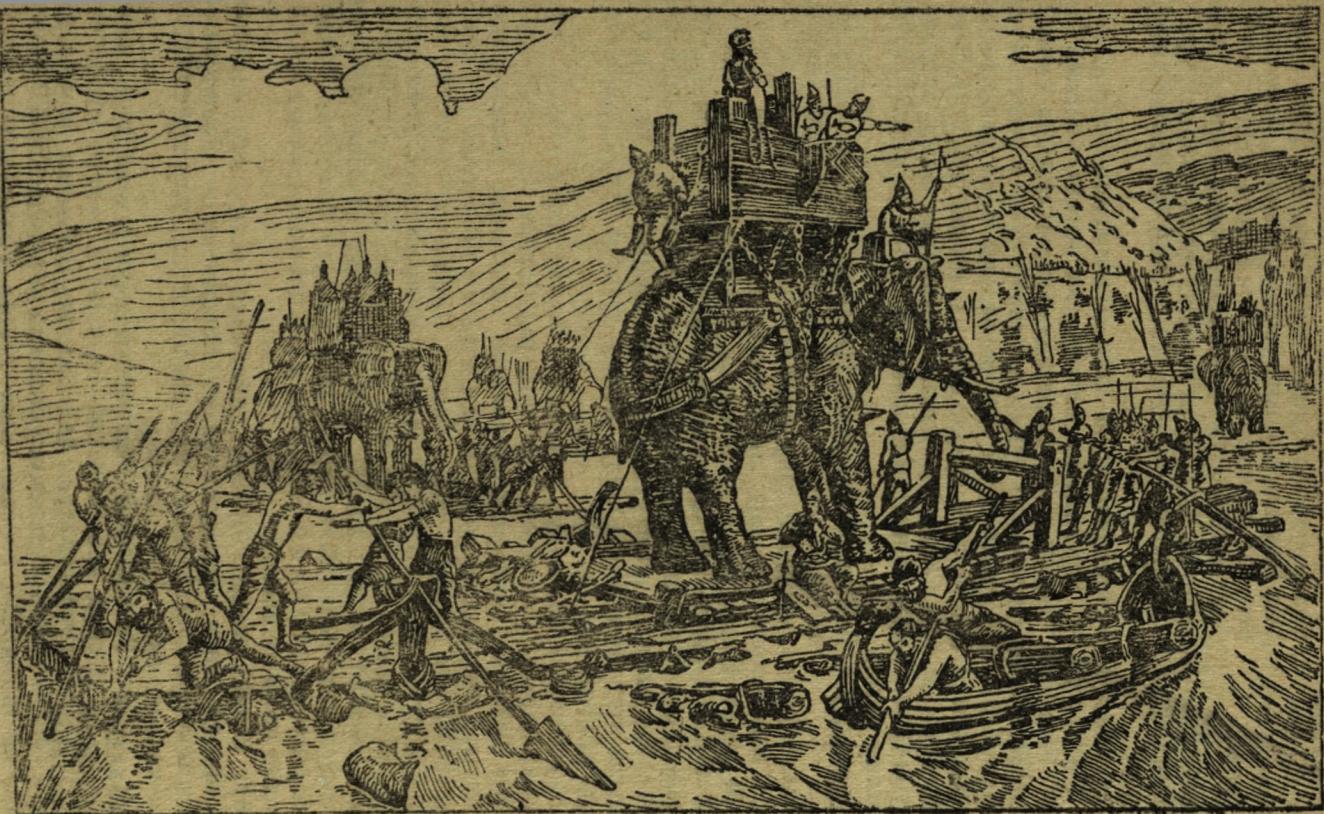
Ганибал бу юйдө Апулияда болгон. Мында, Каннын го-родто, ады-чуузы чыккан јуу болгон.

Ганибал јуунын тегин ле жалтаныш јок планын тургузып алган. Ол бойынын черүзин јарым ай кеберлү эдип тургускан, тегериктелген яныла римляндар жаар баштандырган. Ортозына ол бойынын коомой черүлерин, флангтарына дезе—јакшызын ийген. Римский пехота карфагенский черүнин центрине сырангай түрген ичкерилеген, ол черү тескери кайра баскан.

Ол тушта Ганибал римляндардын флангына яны черүлериле табарган, карфагенский атту черү дезе анчадала уйан римский атту черүни антара соголо, пехотаны тыл янынаң курчап ийген. Римский черүни коркышту согуп ёлтирири башталган. Ол 70 мунга јуук улузын јылыйткан. Бу јууда консул Эмилий Павел ле јуучыл командный состав бастыразы ёлтирткен. (бистинг эрадан озо 216 јылда июньда).

**Римнинг уур
айалгазы.** Ганибалдың Каннадагы јенүзи Римнин айалгазын сүрекей коомойтыткан. Римнен Сиракузы болүнеге, Римге анайда оқ Түштүк Италиянын болүги, ол тоодо яан город Капуя измена эткен.

Је римляндардын ал-санааэзы чыкпай, олор эң улу ийделү тартыжуны ёткүрип тургандар. Сенат јуучылдарды черүгө, он жети жаштан ала јуурина яны јууш јарлаган, Ганибалга дезе бойынын черүзин толтырарга сүрекей күч болгон. Карфагенский башкару бойынын черүзинин башчызына болушпай ол төрөлине янып келеле, каанынын янын бываап алар болор деп, коркып турган. Шак онын учун Римнин күчтери, жендирткенине де көрбөй, ёзүп турган, Ганибалдың күчтери дезе астап турган.

Рона суула Ганинбалдың черүүлерин кечиргени (эмдиги ёйдик гравюразы).

Сиракузаны ла Капуяны римляндар јуулап ал- ганы.

Удабай римляндарга Сиракузаны аларына мөр болгон. Оның соңында узак курчаштың кийининде олорго Капуя багынган. Бу ёйдө Ганибал Римниң бойына табару эдерине ченелте эткен. Ол городтөң сегис километр јерде болгон. Жүрт албатының ал-санаазы чыга берген. Мынданый кыйгылар жаңыланып турған: „Ганибал вороталарда туры!“. Же андайда болзо, карфагеняндар Римди јуулап баарына тығынбагандар.

Ганибал, Испаниядан болуш бolorына иженип турған, анда оның Газ друбал карындашының черўзи арткан болгон. Газ друбал бойының баар ѡолы керегинде карындашына бичиген письмозын, ѡолой римляндар тудуп алғандар. Күчтү римский чөрү Газдрубалга удура ийилген. Карфагенский черү дезе бүткүлиңче кырылган. Ганибал тудушла карындашынаң жетирүни кичеемелдү сакып турған. Жаңысла качан римляндар оның лагерине Газдрубалдың бажын таштаған соңында, не боло бергенин Ганибал билип алған.

Жууның учы. Бойының айалгазын Италияда тыңыдып алып, Испанияны карфагенский черүден арулап салала, римляндар, жууны Африкага көчүрөргө шүүндилер. Римский полководец Сципион анары одус мун тәолу черүле кечкен. Карфагенский сенат Ганибалды Италиядан алдыртып алған. Бистин эрадан озо 202 жылда полководецтер экилези Карфагеннен түштүк jaар, Замы городтың жуугында тушташтылар. Нуридиский кааның болужының шылгуузында Сципионның атту черўзи карфагенский атту черүден ийделү болуп турған учун, Ганибал кооскоро соктырган.

Карфагенский башкару, римляндар берген амыр-энчү јадарының молјуларына јөпсинбес аргалары јок болгон. Бу амыр-энчүнинг јёби аайынча Карфаген, Африканың тыштында јаткан бойының бастыра колонияларын јоголтып, Римнен јёби јокко жуу ёткүрер правозы јок болгон. Оноң башка Карфаген сүрекей жаан военный контрибуция төлөп, бастыра бойының слондорын ла 10 керептеринен башка бастыра жуучыл флодын берер учурлу болгон.

Шак онойдо бистин эрадан озо 201 жылда качаның-качанда Рим ёткүрбеген сыранайла уур ла жеткерлү жуу божогон. Ганибалдың женүчизи Публий Корнелий Сципион, Африканский деп чоло ат алған,

Бир канча жылдар ёткөн кийининде амыр-энчү јадарын тургускан соңында, римский сенат Карфагеннен Ганибалды берерин некеген. Шытүлердин колына кирбеске, улу полководец Азияга качала, анда ёлүп калган.

**Ганибалдың
јендирткен
шылгактары.** Ганибалды Рим ненинг учун женген дезе, римский крестьянский черү јалга турған карфагенский черүден бек болгон. Бойының јаландары учун тартышкан римский черүлер, Карфагеннин женүзиле ас жилбиркеп турған, јалга турған Ганибалдың черүзинен көп катап чыдамкай болгон.

Онон бапка, Карфаген бойының талантливый чөрү бащзына жаңыдан болушты ийбей турган. Кезик изменик-карфагеняндар Ганибалга удурлажа да турушкандар. Бастыра бу айалгалар Римге жай берип турган, онон улам ол јенген.

§ 71. Македонияны ла Грецияны јуулап алганы. Үчинчи пунический јуу (бистинг эрадан озо 149-146 ж.).

Карфагенді жөнгөн Римди Жер ортозындағы талайды сыйнағай ийделү государствство әдип салды. Эмди ол күнчыгыш государстввотордың: Македонияның, Грецияның, Сирияның, Египеттинг керектерине кирижип тұра берген. Андый киришке ончозынан көп римский којојымдар жилбилү болгондор.

Күнчыгыш государстввотор бойы бойлорыла жаантайын јуулажып тургандар. Шак оның учун Римле тартыжарга, олорго биригерге күч болғон. Онызала тузаланып, римляндар бойының өштүлөрерин жаңыстан оодо согуп салған. Бистинг эрадан озо II чактың баштапкы жарымызында Рим Македонияны ла Грецияны јуулап алған, Сирияны дезе коскоро соккон.

Үчинчи пунический јуу. Ол ортодо Карфаген әкинчи пунический јууның кийининде түрген онжип алған. Оның садузы ла анчадала жер ижи жаңыдан өзүп тыный берген, бу керек римский жер-мензинечилерге ле којојымдарга коркыду әдип турган. Олор карфагенский суданың конкуренциязынан коркығылаш турган, оноң өсқө Италияга базала жаны Ганибал келери көстөлип турган. Римский кул-мензинечи ле сенатор Котон, сенатта бойының қажыла куучынын ол не керегинде куучындаш турганынан камааны јокко, сокло жаныс эрмекле божодып туратан: „Оноң башка мен бодозом, Карфаген жайрадылар учурлу“.

Бистинг эрадан озо 149 жылда римский сенат јуулажар шылтакты тапкан. Карфаген оның јёби югына нүмидейский каанла јуулажарын баштаган. Ол түштә Рим ультиматум жарлайла, Карфагенниң жорт албатызы городты таштайла, талайдаг ыраак жerde бойлорына жаны жер талдан алзын деп некеген.

Бу некелте Карфагенде сүрекей жан жүрексирешти ле ачурканышты чыгарған. Городты канның калғанчы тамчызына жетире корулаарына јои бүткен. Бастыра жорт албаты түни-түжиле иштеген: јуу жепседерин эткилеп, неме мергедеер жазалдар эткилеп, стенелерди тыныдып тургандар. Ўй улустар мергедеер орудиелерге керектү армакчылар эдерине бойлорының чачтарын кезип тургандар. Римский черүү городко јууктап келеле, Карфаген коруга сүрекей белен болгонын көрди. Карфагенниң калың стенелери римляндардың бастыра штурмдарына чыдамкай болуп турған, азық-тұлұктин көп болгоны дезе жорт албатыга курчашты узак ойғо чыдаар арга берип турган. Мынан улам јууның баштапкы эки жылы римляндарга кандай да мөр экелбеген.

**Карфагенди
штурмдаганы
ла жайрат-
каны.**

Жасқыда бистинг эрадаң озо 146 жылда Карфагенди текшілелій јуулаары башталган. Бу ёйдө город то ачана ла оорулар башталган. Ачанадаң күчи чыга берген гарнизон коомой коруланган керегинде, стене ажыра бир римский отрядка городко ёдүп аларга мөр болгон. Бу отрядты ээчий бастыра черў де јүткүп кирген. Алты күннин туркунына городтың оромдорында кату јуулар ёдүп турган: карфагеняндар кажыла туралы турумкай коруп турғандар. Учында гарнизонның арткандары ла блүмнен артып калган жартылай албатырдың болбос кремльде жакындылар. Римляндар оны курчап табараарына белетенип тұра бергендер. Ол тушта 30 мун әр улус ла 25 мун ўй улус женүчилдердин кайралына бактылар. Јүкле жаңа эмес отряд олжоға тұжеринен мойногон. Ол кремльде турган өргөөни күйдүреле, бастыразына јуугы жалбышта күйүп, блүм калған.

Римляндар жендирткендеге казыр кыйын эткендер. Карфагенниң жартылай албатызын кулга садып ийгендеге. Город јуучылдардың тоножына берилген, оның кийицинде оның бүдүн артып калган болғутин римский сенаттың жакарузыла төзинен ала жайрадып салғандар. Карфагенниң жайрадулары 17 күннин туркунына күйүп жатқаш, чечектелген город турган жерди салдала сүрүп салған, ол жерди карғаш салған. Карфагенский областты Африка деп адайла, римский провинция эткендер.

**Жаңы эрадаң
озо III-ле II
чактарда Рим-
ниң олжолоп
алганиның
учы-түби.**

Бистинг эрадаң озо III-ле II чактарда јуулардың шылтуузында римляндардың колына Испания, Түндүк Африканың болғуги, Балканский јарым ортолык ла Ер ортозындағы талайда турган көп ортолыктар кирген. Рим ийделү держава боло берген.

Бу јуулар ончозы тоноктың јуулары болгондор. Олор јүк ле олжолоткон албатылардың күчин жип, јёйжөлөнинп турган римский жаңа жер-мензиндерге, ростовщиктерге, којоймдарга керектү болгон. V-чи ле IV-чи чактарда Италияны Рим јуулап алғаны крестьяндарга оок-теек ле немени берген, жаңа талай кечире јуучыл жорыктаганынан ол нени де албады. Ойто кайра, III-чи ле II-чи чактардагы јуулар римский крестьяндарды ла ремеслениктерди учына жетире түредип турды.

III. КУЛ-МЕНЗИНГЕН РИМ (БИСТИНГ ЭРАДАҢ ОЗО III—II ЧАКТА).

§ 72. Кулдардың ижинин өзүми ле кулдардың айалгазы.

**Кулдар канай-
да бүткен.**

**Кулдар садар
рыноктор.**

турғандар. Көп сабазында римский полководецтер бойынын ла-

Римниң јуулап алғанының шылтуузында Италияда кулдарды иштетириер әлбек таркаган. Кулдарды көп сабазында јуулар берип турғандар. Кандай бир ороонды јуулап алыш, римляндар оның жартылай албатызының көп жаңын кулдар эдин

герине коюйымдарды қычырып, мында оқ јууда олјолоткондорды олорго садып туратандар. Кулдар көптөөр әкинчи шылтагы алымдар болгон. Римнің тузазына сүрекей жаан қаландар төлөп турган провинциялардың жүрт албатызы ростовщиктердин көлдорына түрген кирип, олорго кулдарга саттырып туратандар.

Кулдардың көптөөр үчинчи шылтагы талайдагы тоночылдар — пираттар улусты олјолопалып турғандары болгон. Олор ёдүп турган керептерге табарып, жараттарға жуук ороондорды тоноп турғандар. Пираттардың казыр қылғы неге једип турган дезе, олор Италияның жараттарына да табарып, жаән ѡёжөлөр былаап туратандар.

Андай айалганың шылтуузында кезик провинцияларда жайым жүрт албатының тоозы тын астаган.

Кулдар садып турган рыноктордо, олорды садып турғандар. Кулдарды садатан анчадала жаән саду римский ёйлөрдö Делос ортолыкта болгон. Мында күнүн сайын мун тоолу кулдар садылатан, оның соңында олорды Рим мәнзинген јерлер сайын тартып аппаратандар. Садуга тургускан кулдар темдектү болгондор: буттарын мелле сүртүп салган, бажында венок түк, эмезе бёрүк бар болгон. Кезикте кулдың мойынына жалбак ағаш буулап салатаандар, ол жалбак ағашта садып аларға турған кижиғе керектү бастыра свидетеллерди бичитен: кулдың жақы, оның чыккан жери, оның жакшы-жаманы.

Жаан јуунын, эмезе пираттардың мөрлү та баруларының кийининде кулдардың баазы олло тарый түжүп туратан. Темдектезе, Сардиния ортолыкты тоноғон соңында, Римде кулдарды сүрекей онай баала садып туратынаң улам, мынды кепсөс табылган: „Оногы—сард ошкош“.

Римде кулдар эмезе государственның әмезетанына жаткан улустардың болгондор. Государственный кулдарды общественный иштерде тузалатан, водопроводторды ла общественный зданиелерди эдерине, јолдорды ташла жайарына ла онондо ѡскö иштерде Олор база аныып оқ эн жабыс общественный жамылдарда туратандар: ѡргөлөрдö болушчылар, элчилер, түрмениң каруулчыктары ла палачтары болгондор. Горный керекте јүкле кулдардың күчин тузалатан. Рудниктер ле таш оодоры государственның болгон. Онон арендаторлорго беретен, олор оны бойлорының, эмезе жалду кул-

Кулды қыйнаганы.

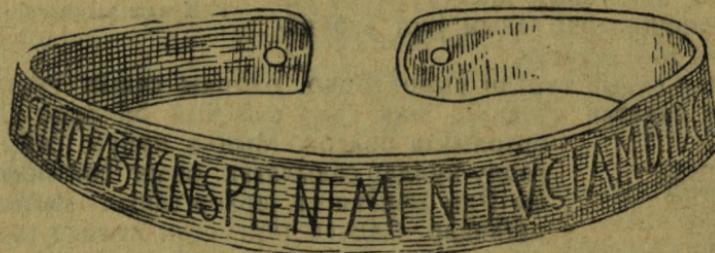

Кынжалап салған күл.

дардын болужыла иштегилеп туратандар. Жаны Карфаген-
ниң (Испанияда) жуугындагы мөнүн рудниктерде 40 мунга жуук
кулдар иштегендер. Государственный кулдар танынан жатканда-
рынына көрө ас болгон, олордын айалгалары бир канча кирези
аргалу болгон.

**Городской ло-
јург јерлердин
кулдары.**

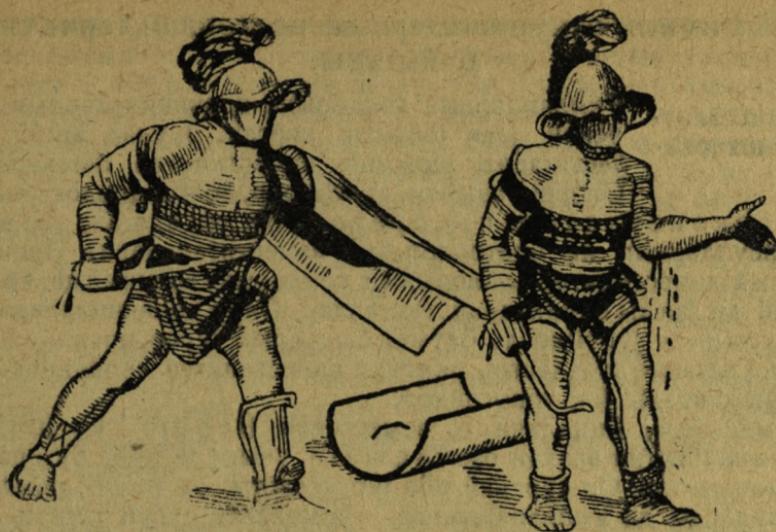
Кандай бир римский байдын бастыра кулдары
(ол тужында оның фамилиязы деп адалатан) го-
родской жург јерлердин болуп үлелип турғандар.
Кажыла бай ғимлянда городской кулдарды
жүстен тоолойтон. Олордын ортозында кижи каруулдар, казанчы-
лар, цибульниктер (парикмахерлер), бөс эдечилер, көктөнөчилер,
бұдукчылар, таш өодочылар, архитекторлор, бичикти көчүрип
бичийчилер, үредүчилер, музыканттар, актёрлор—жаныс сөслө
айтса, бай туранды неле жанынан жеткилдеерге керектү болуп турған
бастыра устар бар болгон.

Кулдың мыйынына кийдирер жүстүк, оның әзизининг ады жолын
бичип салғаны ба.

Жург јерлердеги кулдар дезе кул-мешзингенниң город-тыш-
тындагы бай имениезинде иштейгендер. Олордын тоозы бай
имениелдердин керектегенине камаанду болгон. Оливкаларды ла
виноградты жуур өйдө кулдарга болушка, ас жерлү, әмезе жери
жок крестьяндардан жайым ишчилер жалдап алыш туратан.

**Кулдар-гла-
диаторлор.** Кулдардың анылу болуғи гладиаторлор
болғондор. Бу кулдарды калыкты жыргадарына
бойы бойлорыла согыштыратандар, әмезе кийик
аңдарла согуштырып. Циркting ареназында өлтиретендер. Гладиа-
торлорго жууда олжолоткондордың, әмезе буру эткендердин тоо-
зынан анчадала күчтүлеринен ле жалтәнбастанын алатаң. Бай
римляндар кезигинде бойлорының кулдарының бир кезигин
гладиаторлор әдетендер. Гладиатордың ээлери, качан бойының
чодына ойындар эткенде, олорды аренага аппаратандар, әмезе
бойлорының гладиаторлорын бу ок амаадуларга ѡскө улуска
жалға беретендер. Гладиаторлорды анылу школдордо үредетендер,
аңдай школдор Италияда ас әмес болгон. Анда олорды кичинек
ле жастырганы (бурузы) учун уур кыйынга турғузып, кайдаар да
божотпой, бөктү жерге тудатан.

Гладнаторлор.

Кулдардың жүрүмінін айалгалары.

Римнін кулдарының жүрүмінін айалгазы сүрекей уур болғон. Кулды кижиғе бодобойтоң, база ол законның корузыла тузаланбайтап: кулмензинечи оны канайда ла кыйнайын дезе, кыйнайтап, өлтирип те салғанда, оның учун карузына турбайтап.

Кул бойының әззиңен јөби юкко билелү ле јөбжолу болор учуры ѡюк болғон. Көп сабазында кулдарды, мал чылап таңмайлайтандар. Аңчадала жүрт јерлердин кулдарына сыранай уур болғон. Олор олорды көрүп турасы казыр кылыкту улустың шияжишинде иштенгендер. Кезик моковбогон кулдарды түнде анылу түрмегурага бөктөгилеп, ишке кынжалап чыгаратандар. Иштин јепседлери тили јогына (темдектезе, абыраларга), маарайтанына (темдектезе, чарларга), әрмектенерине (кулдарга) үлелип јат дей римляндар кулдарды јаман көрүп айыжатандар.

Жайымга божодылгандар. Жайымга божоткон кул жайымга божодылган деп адалатан. Жайымга божодоры бир кезекте

кулдың кандай бир анылу јакшы эткени учун, оның әззи кайрал берген аайлу эдилетен, көбизинде бу керек оның әззине тузалу болгонынан эдилетен. Жайымга божодылганда-ры толо жайымду кижи болбој, ол бойының азыйғы әззиңен камаандузы аайынча артатан. Бу калганчызы оның „патроны“ болуп турған. Жайымга божодылган кижи бойының патронының адын-жолын алыш, оғо „күндү ле жалыныш“ эдер учурлу болғон. Жайымга божодылган бойының патронына жалыныжын јеткил жетирбегенде, оны ойто кул эдип ийер болғон.

Кулдар тутканы Римнін хозяйствозвонының өзүмінде жаан учурлу болғон. Жүрт хозяйство до, ремесло до, саду да оног төзөлгөн болғом.

§ 73. Римниң откупщиктери ле ростовщиктеринин байыганы.

Провинцияларды башкарғаны.

Римлиядардын колдорына провинциялардын сүрекей jaan јöёжөзи кирген. Juулап алган обастытарды римский наместниктер башкарған. Олорды азыгы консулдар болгондордон чыгарып, про консулдарла пропреторлор деп адаган, (ол эмезе консулдардын ла преторлордын заместительдери). Провинциальный наместниктер бойлорынын колдорына военный да, гражданский де jaңды бириктирип турғандар. Олор провинциялардын јурт улузынын јүрүмин ле ёлүмин башкарып турар праволу болгондор. Онызыла тузаланып, римский наместниктер провинцияларды күйн-кайралы јок тоноғондор.

Темдектезе, Сицилиянын наместники Веррес ўч јылдын туркунына (бистин әрадаң озо 73 ала 71 ж. учына жетири) бу ороонды тоноғ салған. Ол сүрекей көп јурт улусты, ол тоодо римский граждандарды да кыйнап ёлтирип, түрмелерге сугуп турған. Ол олорды соктырып, база кыйнаттырып, олордын јöёжөзин бойынын тузазына былаап, ёргөйлөрдин јöёжөзин конфисковать әдип, бүткүл городторды әен эткен. Ўч јылдын туркунына Веррес Сицилияда 40 миллион сестерциялар¹ тоноғ алған.

Откупщиктер ле ростовщиктер.

Провинцияларга сүрекей jaan каландар салынатан, ол каландар олордын јурт улузын сыранай түредип турған. Каландарды јуурын таңынан улуска откупка берип салатан. Откупщиктер провинциядан јууп аларына көстөгөн каландардын бастыра суммазын государственного ажындыра тölөп беретендер. Онын кийинде римский наместниктердин болужыла откупщиктер бойлоры государственного тölөгөнинен көрө јурт улустағ көп акча некеп алатаңдар.

Откупщиктер Италияда, анчадала провинцияларда, астамда пакча беретендер. Олор ссудаларды янысла таңынан улустарга берип туратандар эмес, је городторго ло бүткүл государствоворог бериptурғандар. Ссуданын проценти сүрекей бийик болуп, кезигинде јылына 48 процентке једип турған.

Римский акча ооктойчи.

Элбеген. Олор акчаны чеберлеерине алтылап, оны керектерге тузаланып, ссудаларга берип, акчала ёскө дö операциялар әдип турғандар.

¹Сестерциялар—10 акчага јуук мөнүн акча.

Римге акча көп јуулган шылтуузында, јүзүи-јүүр спекуляция
özүп тынып турган. Римский jaan спекулянттын темдегине ады
чыккан бай Красс келижип жат. Ол Римде жер участкаларыла
спекулировать эдип турган. Орт тужында Красс күйүп турган
тураларды грошторго садып алыш, сонында дезе ол участка жерди
баалу садып, эмезе ого туралар эдип туратан. Красс табынча
спекуляция ажыра городтын көп бөлүгининг ээзи боло береле,
Римниң сүрекей бай кижизи болгон.

Саду. Тан атту-лар. Жер ортозынданагы талайды јуулап алганы римский садуны элбек özүмине жетирген. Римляндар көп товарларды тыштынан экелип туратандар, же бойынан ас аппаратандар. Провинциялардан кееркедүннен немелерин экелетендер: баалу тканьдар, алтын ла мёнүн изделиелер, якшы сорт аракылар, слоннын сёйтёрин, художественный айак-казанды. Элбек тузаланар немелерден кобизинде аштарты экелетендер.

Акча јоёжё Римде көп сабазында тан атту жүретендердин колдорында болгон. Азыда „тан атулар“ деп адалатаны атту черүде турган, эн баштапкы имущественный разрядтын сыранайла бай улустары болгон. Же сонында „тан атулар“ деген сөс бойынын баштапкыдагы учурын јылыйтып салган. „Тан атулар“ деп атла бай улусты, база көп акча јоёжөнин ээлерин, олор атту-черүде служить этпейде тургажын, олорды „тан атулар“, деп адайтандар. Тан атту жүретендер болуп аларга, анылу чокум капитал керек болгон.

Элбек жер ижи ле крестьяндар-дын түрегени. Jaan кубулталар Италиянын јурт хозяйствовында боло берген. Бистин эрадан озо III чактын алдына элбек жер ижи јокко јуук болгон. Же кулдардын көптөгөни ле акча капиталдын јуулганы бистин әрадан озо II-чи чакта бай жер-мензинечилер (латифундиялар) төзөлөрине жетирген. Јуулар римский помещиктерге көп кулдар берип турган, јуул алган капиталдар дезе жер садып аларга арга берип турган. Онон башка, нобильдер государственный жерлерди танынан мензинерине былаап алыш тургандар.

Көп жер мензинери özүп турган, крестьянский хозяйство дезе ол ёйдо түреп турган. Бай жер-мензинечилер көп сабазында алымду крестьяндарды жеринен сүрүп, былаап алыш тургандар.

Аш сүрекей оной болуп барган, оны садарда, крестьянинг сүрекей ас акча берип

Саду эдер римский кереп.

турган. Мал азыраар иш эдерге

крестьяндарда арга јок болгон, не дезе бу керекке көп јер керек болгон.

Оливкалар ла виноградтар боскүрерине капитал керек болгон. Аныктанда, көп кул мензинген хоziйствоның конкуренциязына крестьянинг чидажарга күч болгон. Онон башка узак ойгө талай ажыра јүрүн турган јуучыл ѡорыктар крестьянинди оның хоziйствозынаң узакка ўзўп турган. Јуучыл ѡорыктардын туркунына крестьяндар јуучылдын јалына јадарына ла военный једим аларына ўренижин калала, иш иштеер јүрүмди ундуp салатандар. Онызынан улам крестьяндар бойының ээн боло берген хоziйствозын таштайла, городко барапын артыксынып тургандар. Онойып бистинг эрадан озо II-чи чакта италийский дерев нелер улустан ээн калары башталган.

Римге крестьяндарды оок јалдар ла выборлордо кул-мензи-и нечилердин сыйлары јилбиркедип турган. Бай кул-мензинечилер избирательдерди карын берип, садып аларына сүрекей көп акча чыгаратандар: улуска сүрекей кеerkемилү цирковый ойындар көргүзип, тегинге күндүлер эдилип, акча, база боскёзи де берилип турган.

Мынын ўч-түбинде городской оок калык ишти ундуp, бай улустардын сыйларыла јадарына ўренип, иш этпес, јой кылыкту калык боло берген.

§ 74. Бистинг эрадан озо III ле II-чи чактарда Римнин јүрүм-јадыны ла культуразы.

Жыргалдын боскёни. Италиянын хоziйственный јүрүми кубулғанынан улам, оноидо ок римляндардын јүрүм-јадыны ла жандары башкаланып турган. Азыгы тегин јадын табынча јоголын барган. Ёбёнин јуулғанының шылтуузында ла күнчыгыш ороондорло танышканынан улам римский общественның бийик јамылуларының ортодо кеerkедилү коот тамла элбен турган. Ол кеerkедилү айыл ичине, кийимдерге, общественний ла танынаң јаткан улустардын постройкаларына, байрамдарга одуп темигетен. Бистинг эрадан озо III чакта карфагенский элчилер Римнен јачып келеле, мынайда куучындағандар: — Аш ичетен мөнгүн приборло бастыра сенат тузаланат, оның учун бисти айылдаарга кычырган сенаторский кажыла айылда биске ол ло прибор учурап турат.

Ол тушта дезе бастыра бай билелерде јарашиб мёнүн айакказан, кеerkедилү мебель, чинмери кебистер бар болгон. Римге греческий аракылар ла Кара талайдаң балык экелип тургандар. Азыгы тегин јиир-ичер курсактың ордина кеerkемилү јыргалдар эдилип турган, ол јыргалдарга айылда эткен курсак једик-иестү болуп баарда, поварлар-специалисттер керек боло берди. Байрамдардын тоозы ла олордын јыргалы кажыла онјылдыктар сайын јооп тургандар. Гладиаторлор бойы бойыла јуулажары, кийик андарла согужарыла коштой римский калыктың сүүгөв сооды болды. Бистинг Эрадан озо II-чи чакта андарды ёнётини Африкадан экелип тургандар.

**Греческий
культураның
салтары.**

Бистин әрадан озо II-чи чакта римлиндәр Грекияла көндүре колболыштылар. Онын учун греческий культураның салтары азыйдагызынаң көрө, онон до тың таркап турган. Италияда греческий тил элбек таркадылып турган. Ол Күнчыгышика jaантайын јорыктаар римский којойымдарга ла акчалу улустарга керектү болгон. Кажыла бай римлянга образований кижи болуп көрүнейин дезе, греческий тилди билери кыйалтазы јок боло берген, не дезе бу ёйдө греческий литература элбек таркадылган. Бай римский турагарда ўредүчи-гректер, көп сабазында кулдар табылып келген, олорго балдарды ўредерге берип турғандар.

**Римнин лите-
ратуразы
бүгкени.**

Греческий салтардан улам бистин әрадан озо III-чи ле II-чи чакта римский литератураның темигері башталган. Бу әрте ёйдоги jaан поэттерден Энниийди темдектеерге керек. Ол латинский тилге греческий писательдердин произведениялерин öскөртө јазап, база көчүрип турган. Энний „Илиадага“ ла „Одиссейге“ түнгейлештирип „Летопись“ деген jaан поэма бичип салған, ол поэмада Римнин историязы легендарный ёйлөрдөн ала, бистин әрадан озо II-чи чагына јетире куучындалган.

Анчадала алдынан бойы бичиир писатель Марк Порций Катон болгон. Ол легендарный ёйлөрдөн ала, бистин әрадан озо 149 јылдана јетире Римнин историязы керегинде („Начала“ деген) исторический произведение бичиген. Онон башка „Jурт хо-
зяйство керегинде“ сочинениени Катон бичиген.

Комедия. Римский обществодо комедия сүрекей таркаган. Ол онайдо ок греческий кеберлерге түнгейлештире төзөлгөн. Комедиялар бичиир римский авторлордон анчадала атту-чуулузы Плавт болгон. Ол римский кеберге греческий комедияларды келиштире ёскөртип, ол тужындағы обществонын jaң-кылъығын электеп турган. Плавттың комедиялары тири албатының тилиле бичилген.

IV. КУЛДАРДЫҢ ЛА ЈАЙЫМ ЙОКТУЛАРДЫҢ ВОССТАНИЕЗИ.

**РИМСКИЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЈАИРАДЫЛГАНЫ
(БИСТИН ӘРАДАН ОЗО 137—30 ЈЫЛДАРДА).**

**§ 75. Сицилияда кулдардың баштапкы восстаниези.
Кичү Азияда Аристониктинг восстаниези.**

**Сицилияда
кулдар тут-
каны.**

Сицилияда кулдар сүрекей көп болгон. Ортолыктын özүм јемиттү кыртыжы лаjakшы климады јер ижин элбек кениде ёткүрерине арга берип турган. Римский тан аттулар коручы јок прөвинцияларда баш билингилеп, анда jaан јер участкаларын былаап алыш, ол јерлерде jaан хозяйствводор туткандар. Сицилия

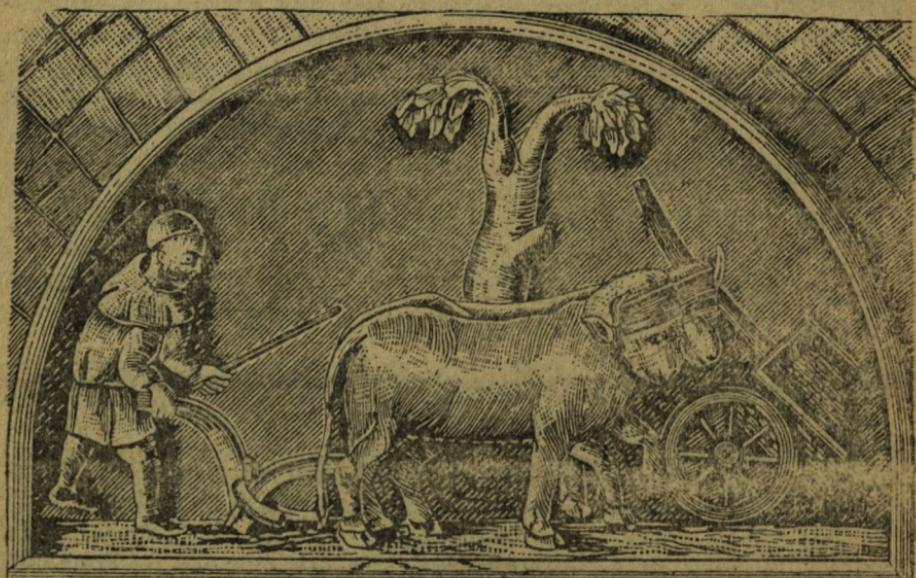
удабай „Италиянын житницазы“ боло берген. Кулдардын сүрекей көп тоозы, көп сабазында сириецтер бастыра ортолыкты толтырып турган. Господалар олорды сүрекей кату туткандар. Сицилийский көп кул-мензинечилер бойлорының кулдарын азырабай да, кийиндирбей де турганына јуук болгон. Онын учун кулдарга эрик јокто барынтычыла, тоношло јадарга келижип турган.

Бир катап Энна городто јаткан сицилийский бай кул-мензинечиге Дамофилге бир канча јыланаш кулдар келеле, олорго кийим Серерин сурадылар. Дамофил кулдарды чыбыктайла, олорды ойто ишке ийе берерине јакару берген.

Восстание башталганды. Дамофилдин казыры ла кыйыны кулдардын узак тудулып калган ачынганының тебүзин чыгарган. Коркудулу восстание јалбырай берген. Восстаниени Дамофилдин јорт јерлеринин кулдары баштагандар. Олор түнде Эннага јұтқұп киргендер (бистин әрадаң озо 137 јылда). Олорго тургузала ѡсқө кулдар бириккендер, кул-мензинечилерди өлтүрери башталған.

Восстаниеден чик јэк озо Энна городто кулдар јажыту јуундарга јуулып, бойынын уур јүрүминен канайда айырыларга керек болгонын јөптөжип турғандар. Олордын ортозында Евн деген атту кул бар болгон, ол бойынын сириец нөкөрлөринин ортозында јаан камаалу болгон.

Кулдардын женүзи ле јан төзөлгөни. Жанды бойлорының колдорына алала, восстание эткендер Евнди каан әдип туткандар. Онын јанында совет төзөлгөн, ол советтин члендерине ән санаалу кулдардан көстөп тургускан. Ўч күн-

Римский крестьянин кырада.

Сицилия—ортолыктагы таш оодор јер, мында восстание эткен кулдарды түрмелеген.

нин туркунына алты мунг черў төзөлгөн. Оның болужыла, Эннаны токунадарга ийилген бир канча тоолу оок римский отрядты восстание эткендер, коскоро соккондор.

Ортолыктың түштүк күнбадыш болүгинде экинчи восстание жалбыштап чыккан, оның бажында Кичү Азиядан келген кул Клеон турган. 5 мун кижилү отрядла ол Евнге бириккен. Текши ийделенгениле олорго Римнен келген консулдың командазында турган сегис мун римский черўни коскоро согорго мör болдый.

Восстание эткендердин тоозы түрген özүп, 200 мунга жеде берген, олордын колдорына ортолыктың күнчыгыш болүги бастыразына јуугы кирди. Кул-мензинечилердин латифундияларын јоголткон. Је андый да болзо, кулдар оок крестьянский хозяйстволорго ло бойының ижин амырынча откүрип турган крестьяндарга тийбей тургандар.

Восстаниени туй басканы. Ортолыкка јаан военный күчтер аткарылган. Восстание эткендердин эки тös јерлерин—Тавромений ле Энна городторды римляндар курчап алгандар. Олорды штурмала алар арга јок болгонынан улам, римский черўлер узакка курчаш эткилеп, курчатқандарды коркышту аchanaga јетиргендер. Је андый да болзо городторды экилезин јўклे предательстводон улам алгандар. Мынызы тушта восстание эткен 20 мунга јуук кулдарды кыйнац ölтирген. Клеон вылазкалардын бирүзинде ölтирткен. Евн дезе римляндар-

дын колына тирүгө туттырала, карануй јерде (темницада) кыйнадын болён.

Тавроменийди ле Эннаны алган сонында, римский отрядтар бастыра ортолыкты ёдёлө, восстаниени учына жетире базып салғангар (бистинг эрадан озо 132 жылда).

Аристоник. Пергамадагы восстние. Сицилиянын восстаниези Кичү Азияда, Пергамский каанынг тергее-јуртynда сүрекей тынг жаныданын карузын тапкан. Кулдардын ла јоктулардын ортодогы көдүринини пергамский Ш-чи Аттал каанынг төрөгөни Аристоник бойынын жилбүзине тузаланган. Керек неде дезе, Ш-чи Атталда чиkey ороочызы јок болгон учун, од ёлүп турарда, бойынын каанынг тергее-јуртын Римге кереестеп салган (бистинг эрадан озо 133 жылда). Бу керектен узак озо ёйдө од Пергамада римский садучыларга jaan праволор берген. Іе Аристоник Пергамский каанынг тергее-јуртын римляндарга бербеске шүүнип алган. Ол каанынг ширеезин бойынын колына аларга кичеенген. Бу амаадуга единерине Аристоник кулдардын ла жайым јоктулардын элбек көдүринизинин бажында туруп алган.

Римляндарга удурлашту Кичү Азиянын бир көзек городторы Аристоникке јемешкендер. Іе Эфестинг бай кул-мензинечилери римляндардын бийлегенин бойлорына астамду болгонын аյкын тургандар. Олор Аристоникке удурлажа чыгала, оны талай согушта коскоро согуп салгандар.

Андый да болзо Аристоник тартыжуны көндүктүргенче болгон. Ол кулдарды жайымга божодоло, олорго бастыра граждандардын жайымында ла бир түней болорында төзөгөлү „Күннин государствозын“ төзөп беречи болуп турган. Онызы онын жанына базынчыктаткандардын сүрекей көп массазын жилбүлү тарткан. Олорго тайанып, Аристоник римский күчтүй черүни, ого кичү азиатский каандар болужып та турган болзо, коскоро согуп салган. Бу черүле командовать эдип турган, римский консул бойы олжого киреле, ёлтиргендеген. Аристониктинг колына пергамский каанынг тергее-јурты бастыразына јуугы кирген.

Восстаниенин учы. Бистинг эрадан озо 130 жылда римляндар восстание чыгаргандарга удурлажа экинчи консулды ийгендер. Ол консул кенетийин табару эделе, Аристониктинг черүзин тоскура соккон. Аристоник бойы Кичү Азиянын городторынын бирүзинде жажынып калган, анда оны аchanала эрик јоктон бактырткандар. Аристоники Римге аткараала, ондо оны карануй јерде (темницада) тумалап ёлтиргендеген. Пергамский каанынг тергее-јурты Рим мензинген јерлерге бириктирилген.

Рим ол тушта күчтүй болгон, айдарда кулдардын јер сайын таркадылган восстаниелери кул-мензинечилердин стройын јоголтор аргазы јок болгон.

§ 76. Карындаш Гракхтардың реформалары.

Тиберий Гракх (бистинг эрадаң озо 133 јылда).

**Реформалар-
дың шылтак-
тары.**

Ол ёйдө, качан римляндар кулдардың сицилийский ле пергамский восстаниелерин туй базып турарда, Италияның бойында крестьяндардың движениеизи көдүрилген. Бастыра ороондо јоктулар көдүрилтедер. Зданиелердин стенелеринде, өлгөн улустың сөбөгинин устиндеги памятниктерде, јерди катап үлештирибинекеп турған бичиктер бичилген.

Италияның крестьянствозы сүрекей уур ёй откүрип турган. Жайым жаткан оок јер-мензинечилер тамла түреп турғандар. Олордың ордына әмди байлардың мензинижине көчө берген Италияның жаландарында кулдардың массалары иштегендер. Жамылулардың бир кезек представительдери бу јеткерлү ле коркыдулу неме болотонын ондол турғандар. Баштапқызында, черүни крестьяндардан жууп турган, онызынан улам олордың түреп јоксыраганы ла олордың ижин кулдардың күчилесолсыры Римнинг военный ийдезин коомойтыдып турган. Экинчизинде, Сицилиядагы восстание кулдардың көп жуулганы кул мензинечилерге канлый јеткерлү болгонын иле көргүсken. Онын учун жамылулардың группазының ортодо, јоксырап турган крестьянского үлү јер береле, ол аайынча оок крестьянствоны орныктырала, Римский государствоны тыңыдып аларга, шүүлте табылган. Бай јер-мензинечилерден законы ѡок мензинип алган государственный јерлерди былаап алала, оны бүдүрерге арга бар болгон.

Гракхтар. Шак андай реформаны Гракх карындаштар шүүп тапкандар. Олор жамылу уктан чыккандар.

Гракхтардың адасы республикада эң бийик жамыларга жаңыс катап турган әмес, олордың энэзи Корнелия дезе Африканский Сципионның кызы болгон. Карындаштар экилези сүрекей жакши образование алғандар, бойлорының демократический көрүм-шүүлтегериле жарлу болгондор.

Карындаштардың жаңын—Тиберииди—133 јылда албатының трибуны эдип туткандар.

Тиберий Гракх. Жамыга турала, Тиберий албатының жуунына бойының законопроектин тургускан. Общественный жаландардың ээлери ол закон аайынча биленин башчызы јерди 500 югерлерден ажыра (125 гектарга жуук) мензинер, эки жаан уулдары, кажызыда 250 югерлерден ажыра мензинер учуры ѡок болгон. Биленин арткан члендери јер албай турган. Арайтканда бир биленин мензингени государственный јерден 1000 югерлерден ажар учуры ѡок болгон. Жайымдалган јерди Тиберий 30 югер оок участкаларга үлейле, ѡокту граждандарга әнчилү арендага берип салар, је туура садар правозы ѡок деп јөп тургускан. Граждандарга ўлү јер берер ишти албаты туткан ўч кижиден болуп турган анылу комиссия башкарап учурлу болгон.

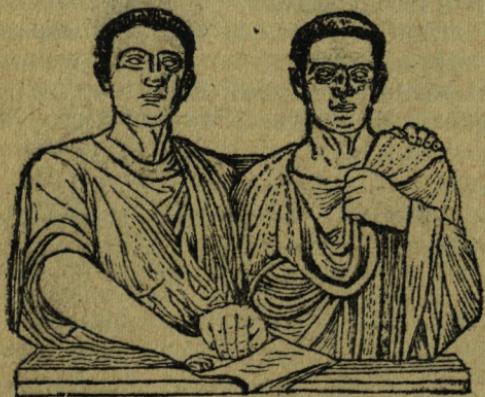
Бойының законының карузына Тибериј албатының јуунындаjakшынак куучын айткан: „Италияда јемзеп јүрген кийик андар конорына ичеендү, уйалу болуп јадылар, Италия учун јуулажып блўп турган улус дезе јүкле тынарга кейлў, база көрөр-гө јарыкту болуп јадылар. Олордо јаантайын јуртаар јер јок, олор балдарыла, эмегендериle тениш јүрүмле јуртап јадылар. Јуучылдар ёскö кижининг кееркемjüzi ле јöбжöзи учун јуулажып блўп јадылар, олорды телекейдин ээлери деп адағылаап јадылар, олордо дезе бойының бир де болчок јерлери јок“.

**Јер керегинде
законго удур-
лашкан тарты-
жу.**

государственный јердин јааи участкаларын мензинип, олордон

Је нобилдердин кёп сабазы јер керегинде закон-
го јöпсинбегендер. Олор трибуналардын бирүзин
—Марк Октавийди—законго токтоду эдип
салзып деп сүмелеп салгандар. Октавий Тибе-
рийдин јуук наýызы болгон. Је Октавий бойы
айырылар күүни јок бол-
гон. Бир кезек эренисте-
лип, Октавий законопро-
ектке удурлажарга јöпси-
неле, ого „вето“ салган.

Ол тушта Тибериј
јангаксыбас мераларга ба-
рала, албатының јууны-
нын алдына албатының
күүнине удурлажа барып
турган кижи, албатының
трибуны болуп артар ар-
газы бар ба?—деп суракт-
ты кол кёдүрип јöптööри-
не тургускан. Калганчы
үн берер күндө Тибериј
бастыра јуунын козинчे,
бойының протестин ойто

Гракх карындаштар. (эмдиги ёйдин скульптуразы).

аларына Октавийди јайнац сураган. Баштап тарый онызы эре-
нистеле берген, је соңында бойының шүүлтезин база такып айт-
кан. Ол тушта Тибериј үн берерин ёткүрген, Октавийдин три-
буни ады јоголгон.

**Законды
јöптöгöни.** Онын соңында јер керегинде закоңды албатының
јууны јöптöгöн. Јер ўлештирип комиссияга Ти-
берийди бойын, онын Гай карындажын ла-
кайыны адазын—Аппий Клавдийди туткандар.

Качан комиссия керегин ёткүрии тура берерде, ол јаан уур-
ларга учураган. Государственный јерлерди былаап алала, ўлешти-
рип берерге келижин турган. Је государственный јерлерди мензинген
улус ол јерлерди бойындынына бодоп башкарып тургандар: оны
сылаап, јükке салып, оноң до ёскöзин эдип тургандар. Онызынан
улам кандый јер государственный, кандыйы танынан јаткандар-
дын болгонны билерге күч болгон.

Бастыра бу уурларла Тиберийдин ёштүлери тузаланғандар. Олор, Тиберий Гракх қаанын жаңына аларга кичеениң жат дей, табыш жайғандар. Оны онойын ок, ол албатынын трибуны болгон Октавийдин кол тийдирбес жаңын шоктогон деп, бурулап турғандар. Же Тиберий багынбай, санаңып алган керекке учына жетирие барып турған.

Тиберий Гракх- Реформаны бүдүріп саларына Тиберийге баштын өлүми. каруда келер жылга база да артып каларға керектү болгон. Онын учун ол 132 жылга албатынын трибунына бойынын кандидатуразын тургускан. Сок жаңыс кижики улай эки катап тударын римский закондор токтодып турған. Нобилдер мыныла тузаланарға шүүнгендер.

Таң эрте, выборлор өдөр площадьта, улус јуулган. Качан јуун башталарда, аристократтар үнберерине тутак әдерге ченешкендер. Же Тиберий бойынын болушчыларына молјулу темдек берерде, олор колго ло киргей немеле жепсениң алып, нобилдерди сүрүп салғандар.

Бу ёйдө сенаттын заседаниези ёдүн турған. Аңдагы отурғандардан кемизи де Тиберий бойына қаанын короназын некеген деп, төгүн табыш божоткон. Ол түштә Тиберийдин сыранайла казыр ёштүлеринин бирүзі, эң жаан жрец Сцинион Назика кыйғырган: „Ада-төрөлди корулап аларына күүндү болгондор мени ээчий бассын!“ Арткан сенаторлордын ла јуу жеиселдү клиенттердин үйдөжүзиле ол албатынын јууны ёдүп турған площадька чыгара јүгүріп келген. Казыр согуши баштала берген, бу соғушта Тиберий ле 300-ке јук онын болушчылары өлтирилген. Түнде олордын сөбкөтөрии Тибер сууга тамшап салған.

Тиберий Гракхты өлтирген сөннида, нобилдер бойлорынын ёштүлерин сүрекей кату кыйнагандар. Өлүи калған трибунын көп мајыларын ла оның болушчыларын кыйнап өлтирилгендер. Удабай аристократия комиссиянын ижин токтодып салған. Каңдый јерлер государственный, каңдый таңынан жаткандардын болғонын ылгаар правоны онин айырып салған.

Тиберий Гракхтын законы бүтпей арткан, крестьянствонын жилбүлери азығы айынча жеткілделбей артып калған.

§ 77. Гай Гракх (бистиг әрадан озо 123—121 жылда).

Гай Гракх Тиберийден 9 жаш кичү болгон. Ол сыранай чечен болув, бойынын жаңгаксыбызыла карындашын артыкташ турған. Тиберийдин өлгөнинин сөннида ол аристократтарга очин жетирерине ле жер реформазын учына жегирерине чертеген. Албаты Гайды Тиберийдин керегинин көндүктирецизи эдип бодоп, 123 жылга оны албатынын трибуны эдип туткан.

Гай Гракхтын закондоры. Гай элден озо римский общественонын ортозынан бойына јомайлтө аларына шүүп алған. Онызына ол аштын законын откүрген. Ол закон айынча аш государственный магазиндерден албатыга женил

баала берилип турган. Бу законло Гай бойының жаңына римский городской юктуларды тартып алган. Оның сонында, саду элементтердин де ортозынаң бойына јомтолтö табарына Гай жаргының законын откүрген. Ол ёйгö жетире бастыра учурлу жаан керектерди көрөргö. жаргычылар сенаторлордон чыгарылатан. Гайдың законыла болзо, бу право олордон айрылып, таң аттуларга (саду сословиеге) берилген. Ачайтканда олор государство до жаан учур алгандар. Андый ок амаадуны Гай Гракхтың öскöдö керектери некеген: Кичü Азияда каландарды жууры римский откупщиктерге берилген.

Оноң башка, эң јокту крестьянствоның жилбүзине Италияда бир канча колониялар төзөлгөн. База онайып ок Италияның тыштында Африкада жайрадып салган Карфагенниң жеринде колония төзбөри төмдектелип турган, жер ўлеер комиссияның ижи ойто орныккан.

Гай Гракхтың законына удурлашкан тартыжу. Албатыга ла саду элементтерге тайанып, Гай бистин эрадан озо 123 жылла керектин бойында государствоның правозының учы-куйузы јок башкаручызы болуп, 122 жылга база катап албаты трибуңга тудулған. Нобилдер ого удурлаштарга коркып, öскözинче кылышарга шүүнгендөр. Олордың сүмезиле, албаты трибундардың бирүзи Италияда кажызындала Зүнг колонисттерлү 12 колония төзбөр, олорды жер участкалар учун кандыла тölүден жайымдан салары керегинде законның проектин тургускан. Сенат законопроектти јөптөгөн. Мынызыла Гайдың ѡштүлери оның албаты ортодогы салтарын ўзере саңандар. Же чынынча болзо, ол кирези тоолу колониялар төзбөрине Италияда жайым жер јок болгон, законопроект жүкле ижемчи болуп артып калган. Же андый да болзо, албаты жууны бу öйдөн ала, бойын башчызына күүнзери астай берген.

Анчадала Гайды албаты сүүрк кубулганы, качан ол албатының жуунында союзниктерге гражданствоның праволорын сыйлап керегинде законопроектti јөпкө тургузарда болгон. Бу законопроект бастыра Италияның крестьянствоның жилбүлөрөн корулап турган, римский албаты жуунына жарамыкту эмее болгон, не дезе римский крестьянство бойының привилегированный айалгазын италиктөрле ўлежер күүни јок болгон. Онызын көрүп тира, Гай бойының законопроектин ойто алган. Же 121 жылга оны албаты трибун эдип тутпаган.

Восстание ле Гай Гракхтың олуми. Эмди аристократтар ачык табару эдерине кочтилер, Албаты жуунында Гракхтың төзөгөн Африкадагы колонияларды јоголторы керегинде сурак тургузылган болгон.

Онызына жаба жүзүн-жүүр жакшылыгы јок учурларга шылтактанып, олор колонияларды төзбөрине буудак эдер дешкендер. Бу суракты шүүжер күнде сенат военный айалга жарлаган. Гай бойының болушчыларыла кожно городтың кезигин алып алган, же консул олорго удурлажып, жуу јепседлү жаан күчти ичкерилеткен, кыска тартыжуның кийининде восстание эткендер туй бастыргандар.

Табарыжу тужында Гай бойының будын чыгарала, ўштүлөрдеги тирүге беринер күүни јок болуп, оны ёлтирии салзып дед, кулгаjakыгын. Щтүлөр Гайдын болгөн соёгин де энчү артырбагандар, оннын бажын кезеле, Тибрge таштап ийгендер. З мунга жуук тоолу Гайдын болушчыларын кыйнап ёлтиргендер (бистин эрадан озо 121 ж.).

Удаган јок кичү Гракхтын болгөнинин кийининде, граждандарга јерди ўлеери токтодылган, ўлеп салган јерлерди дезе садарына јоп берилген. Крестьяндар базала катап јери јок артын калгандар.

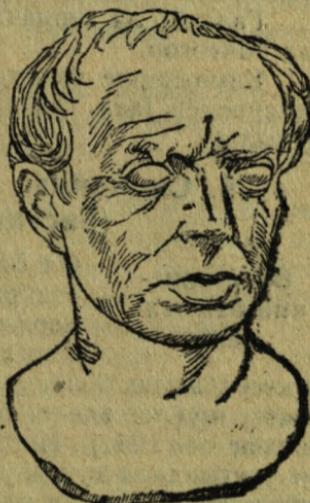
Анайтканды, јердин реформазы бойының амаадузына јединбеген. Гракхтардын башкарган движениеден јукле таң аттулар, ол эмезе Римнин саду-акчалу болүктери тузалгандар, крестьяндардын јер јок артып турары токтобогон. Классовый тартыжу Римде онон до тын курчыган.

§ 78. Марий ле военный реформа. Кимврлерле база тевтондорло жулашканы.

Югуртинский Качан бистин эрадан озо 146 жылда Карфаген-
јуу. — ский область римский провинция болгои сонында, ого коштой турган Нумидия камаазы јогына артырылган. Је римский таң аттулар оны бойының жағына бактырауына күүнзеп, бай ороонды ачаптып көрүп тургандар. Бистин эрадан озо III ч. Рим олордын албамы ажыра Нумидияла жуу баштаган.

Баштапкыда жуу римляндарга мөри јок одүп турган, не дезе нумидийский каан Югурта римский полководецтерди карындаш садып алыш турган керегинде, олор жангаксу јок жууны ого удурлажа ѡткүрбей тургандар.

Гай Марий. Качан албаты жууны Гай
Жууның божо- Марийди консул
гоны. эдип, африканский жууда главнокомандующий эдип туткан сонында, айалга кубулган. Бу сүрекей энчил иолководец болгон, ол Югуртала јөн алышарына күүни јок болгон. Ого нумидийский каанды түрген женип салары мөрлү болгон. Югурта римляндардын олжозына кирген. Оны Марийдин болушчызы — Корнелий Сулла тудуп алган. Онын сонында жуу токтогон. Югуртаны Римге апарала, анда кыйнап ёлтирген. Марий Римде сүрекей атту-чуулу кижи боло берген.

Гай Марий.

**Марийдин
военный ре-
формалары.**

улус туратан.

Марийдин военный реформазы Римнин онон арыгы история-
зына jaan учурлу болгон. Онын шылтуузында римский черүү жа-
ду чөрү боло берген. Juучылдар сүүп турган кандыла полково-
дэц бойынын амадузына римский черүүни тузаланаар аргалу болгон.

**Кимврлердин
ле тевтондор-
дын табару-
зы. Олордын
јендириктени.**

Бистин эрадан озо ол ок 104 жылда түндүктен Италияга кимврлер ле тевтондор (галл-
дардын да германдардын укторы) табаргандар.

Олорго удурлажар тартыжууга бойынын военный

јенүлериле адь-чуузы чыккан Марий ийилген.

Тевтондордо төс jaan juu Massiliaядан (Мар-

сельден) ыраак эмес болгон. Узак ла ченештү юунын соңында

римляндар Марийге баштадып, jaan учурлу јенү алгандар. Тев-

тондордын кобизи ёлтириктендер, арткандары олјолоткондор

(бистин эрадан озо 102 жыл.). Бир јылдын бажында бириктирген

римский черүүлер кимврлерди де коскоро соккондор (бистин эра-

дан озо 101 жыл.). Бу эки јенүлердиг шылтуузында римский кул-

мензинечилердин колдорына 150 мун кулдар кирген.

Галлдар ла германдар укторыла Римнин jaan тартыжузы оной-

ый токтогон.

Кимврлерле база тевтондорло јуулажар тужында Марий Рим-

де сүрекей jaan салтарла тузаланып, јылдын сайын консулга

тудылган.

**§ 79. Сицилияда кулдардын экинчи восстаниези
(бистин эрадан озо 104—100 jj).**

**Восстание-
ния баштал-
гани.**

түк-күнбадыш болгунде бир римский тан аттунын 30 кулы ja-
жытту шүүлте эделе, бойынын ээзин ёлтирип салгандар (бистин
эрадан озо 104 j). Ишештерден јалтанып, олор городтоң барада,
эн јуугындагы тууны јерлеп алгандар. Олорго јуугындагы јерлер-
ден кулдар биригип тира бергендер. Сицилийский наместник вос-
стание эткендерге удурлаштыра 600 јуучылду отряд ийген, ёе
ол отряд коскоро соктырткан, кулдардын колына јуунын коп-
јесели кирген.

Восстание табынча көнгиде ёзүп турган; кулдардын черүзи ка-

чан ок 6 мун кижиинен тоололып турган. Движениенин бажына

104 жылда оны консул ла главнокомандующий эдип, экинчи катап туткандар. Марий чөрүде jaan реформалар откүрген. Азыда римский чөрүде јүк-
ле кажы бир јоёжолу разрядтын бирүзине кирген.

Марий служить эдерге күүндүлдерди ончозын, ол тоөдо јоёжо юкторды да аларын баштаган. Бу айалга службанын срогоын узадарына ла јуучылдарды канчала артыгынча ўредерине арга берген. Онын учун военный керектин техникизы тын көдү-
рилген.

Марийдин военный реформазы Римнин онон арыгы история-
зына jaan учурлу болгон. Онын шылтуузында римский чөрү жа-
ду чөрү боло берген. Juучылдар сүүп турган кандыла полково-
дэц бойынын амадузына римский чөрүни тузаланаар аргалу болгон.

Бистин эрадан озо ол ок 104 жылда түндүктен Италияга кимврлер ле тевтондор (галл-
дардын да германдардын укторы) табаргандар. Олорго удурлажар тартыжууга бойынын военный

јенүлериле адь-чуузы чыккан Марий ийилген.

Тевтондордо төс jaan juu Massiliaядан (Мар-

сельден) ыраак эмес болгон. Узак ла ченештү юунын соңында

римляндар Марийге баштадып, jaan учурлу јенү алгандар. Тев-

тондордын кобизи ёлтириктендер, арткандары олјолоткондор

(бистин эрадан озо 102 жыл.). Бир јылдын бажында бириктирген

римский чөрүүлер кимврлерди де коскоро соккондор (бистин эра-

дан озо 101 жыл.). Бу эки јенүлердиг шылтуузында римский кул-

мензинечилердин колдорына 150 мун кулдар кирген.

Галлдар ла германдар укторыла Римнин jaan тартыжузы оной-

ый токтогон.

Кимврлерле база тевтондорло јуулажар тужында Марий Рим-

де сүрекей jaan салтарла тузаланып, јылдын сайын консулга

тудылган.

Ол ёйдö, қачан римляндар түндүкте уур јуу

откүрип тургандар, Сицилияда база катап кул-

дардын восстаниези јалбышталып чыккан. Ге-

раклеи городтын јанында, Сицилиянын түш-

түк-күнбадыш болгунде бир римский тан аттунын 30 кулы ja-

жытту шүүлте эделе, бойынын ээзин ёлтирип салгандар (бистин
эрадан озо 104 j). Ишештерден јалтанып, олор городтоң барада,
эн јуугындагы тууны јерлеп алгандар. Олорго јуугындагы јерлер-
ден кулдар биригип тира бергендер. Сицилийский наместник вос-
стание эткендерге удурлаштыра 600 јуучылду отряд ийген, ёе
ол отряд коскоро соктырткан, кулдардын колына јуунын коп-
јесели кирген.

Восстание табынча көнгиде ёзүп турган; кулдардын чөрүзи ка-

чан ок 6 мун кижиинен тоололып турган. Движениенин бажына

кул Сальвий турган, оны восстание эткендер бойынын каанына бодогондор. Сальвий черүни үч болукке үлейле, кажыла отрядтын бажына анылу башчы тургускан. Удабай онын черүзине якшы үредүлү 20 мун жуучылдарга жетире көптөгөн, кулдардын черүзинде атту да черү боло берген.

Ол ѡйдо ок Сицилия ортолыктын күнбадыш болүгинде восстание башталган. Бу восстаниенин башчызы ойгорло искесный кижи, Кичү Азиядан келген азыйты пират Афинион болгон. Ол черүге, жуу керегине аңчадала чыдамалду кулдарды алғып турган. Арткандары черүни азыкла жеткилдеп, хозяйство керегинде кичеенип, ондојеткилдү ээжи тудар учурлу болгон. „Ороонды ла ондогы турган тындуларды ла азык јобжёлорди бойынын акту јобжёэдий чеберлеер керек“, дег Афинион айдын турган.

Восстаниенин Удабай Сальвийдин ле Афинионнын черүлери бириккендер. Олор город Триокалада, Сицилиянын күнбадыш болүгинде бириккендер.

Афинион бойынын күүниле Сальвийге багынып, оны каан деп, бойын дезе јүкле главнокомандующий деп бодонып турган.

Ол ѡйдо Сицилиянын көп болүги гражданский јуула бүркелген. Восстание эткендерле алынбаган городтордын кулдары жаңыла минутада восстание эдип, бойынын нөкөрлөрине биригерге белен болгондор.

Сицилияга жаан черүни ийерге римский сенатка келиши. Римляндар кулдардын бириккен черүзин тоскура соктылар. Сальвий арткан черүнин болүгиле Триокалада жакынды.

Кулдар калганчы тамчы канына жетире тартыжарга шүүнди. Римский черү јуулап алғып болбос эдип шибелеген Триокаланы алыш болбодылар.

Ол ѡйдо Сальвий ёлуп калган, онын јаны Афинионго кочкөн. Тартыжарга күч болуп тута берген. Курсактын једикпези курчаткандардын айалгазын аргазы јок эдип турган. Је римляндардын түзазы јүкле 101 јылда болгон.

Восстаниени Триокаланын алдындагы от калапту јууда римский черүлер восстание эткен кулдарды коскоро согуп салгандар. Афинион јууда блгён, онын черүзинин арткандары дезе Триокала жаар кайра баргандар. Кулдардын көп сабазы ачанага ал-санаазы чыгып, олжого киргендер. Је канча-канча мун кулдар дезе тартыжузын көндүктүргендер. Ол тушта римляндар олордын јүрүмүн артырар эдип сөс бергендер, онын сонында јүрекирлер баккандар. Олорды Римге ийгилейле, гладиаторлор эдип аренага чыгаргандар. Римский каликтын соодына служить эдер күүни јок болуп, олор каруулдын ла көрүп турган улустын көзинче бойы-бойлорын ѡлтирип салгандар.

Афиндерде ле Экинчи Сицилийский восстание онойдо ок, баштапкызы чылап ок ѡсқо базынчыктаткандардын беспорадагы ортодо тирү кару тапкан. Лаврионнын рудниктеринде иштеп турган Афинский кулдар восстание эдип, каруулды ѡлтиргилейле, талайдын кулдардын восстаниези.

јарадындағы шибенибылаап алгандар. Оноортодор олор олорды түй басканына жетире узак ойгө Аттиканың јөбжөзин алыш турғандар.

Ол ок ойдө греческий ле римский телекейдин ыраактагы жақында, Боспорский каанын терге-јуртында кулдардын восстаниеи көдүрилип чыккан. Бу каанын терге-јурты Бистин эрадан озо IV ч. гректер-колонизаторло әмдиги ойдиг Керченский ле Таманский жарымортолыктардын территориязында төзөлгөн. Бистин эрадан озо II-чи чактын сыранай учында анда Савмаканнын баштуузыла скиф-кулдар восстание чыгарғандар. Боспорский каан олорго өлтирткен, оннын ордина кулдар Савмаканды каанга туткандар. Ол бойынын адын Бичиген монеталар чыгарып, эки јылга јуук башкарған.

Учы-учында, восстание Кара талайдын түштүк жарадында болгон. Понтийский каанын терге-јуртынын черүзиле түй базылган.

Бу восстаниелер бойы бойлорынан башка-башка ёдүп, бойы бойлорынан ыраак жерлерде жалбышталып, онон улам жендиртинг турғандар.

§ 80. Италиктердин восстаниеи. Сулланын диктатуразы.

Италиктердин восстаниеи. Римнин бийлегенине удурлажа, бай кул-мензине чилерге ле бийлерге удурлажа тартыжуға жаңысластарынан италиктер деп адалачы журт албатызы восстание эдип турғандар. Олорды союзниктер деп адаганча болгон не дезе Римге болуш чөрүлөр жетирип турғандар. Союзниктер римляндарла кокко јуулаҗып та турған болзо, јуучыл јорыктан алган јөбжөдөн јүкле билдирибес кичинек бөлүгин алатаандар. Сыранай көп сабазын римский јуучылдар алатаандар. Онон башка, союзниктер гражданская праволоры юк болгондор. Олорго римский государственный база общественный жамыларга туар арга юк болгон. Кажыла јыл сайын римский бийлерге удурлажа ачуурканыш италиктерде јоғуп турған.

Бистин эрадан озо 91 ж. албаты трибунига Ливий Друз туулган. Бийлерге удурлажар тартыжуда Друз италиктердин жемелезин аларга санаңгак. Бу жемежү учун ол олорго граждансвинын праволорын алыш жединерге сөс берген. Жеримский бийлер онызин билеле, Друзка өлтиреши ийген. Бир катап энирде, качан Друз жанып клеедерде, оны өлтирип салган. Ол туыста италийский крестьянство, ол амыр-энчү ѡлло праволор алыш болбозын ондойло, јуу жепсел тудууган.

Бистин эрадан озо 90 ж. восстание качан ок толо жалбышта болгон. Ол сүрекең јакшы белегелгөн болуп, тургузала Ортогыла Түштүк Италиянын бастыразын алыш ийген. Крестьянствонын

бастыра күчтери римляндарга удурлажарга мобилизоваться эдилген. Игалийский казыла ук бойы алдынаң башчылу болгон.

Восстание чыгарган италиктар Римнен күнчыгыш јаар алдынан турар государство төзөп алгандар. Олор столица эдии. Корфиний городты јярлагандар. Италиктардин государствоны 500 кишилү сенатту ла албаты јуунду болгон. Ороонның башкарузы (римский кебер аайынча) эки консулдардын колдорында болгон. Италиктар бойынын акчаларын да эдерин баштагандар.

Је бу государство узак эмес турган. Римнин башкаручи групазы удабай оғы удурлажа берген. Восстаниени туй базарына эң артык римский полководецтерди — Марийди ле Сулланы ийгендер. Ол оқ ойдö восстание көдүрбegen союзниктерге гражданствонын праволорын сыйлая берген закон ѡйттолгөн. Экинчи закон дезе 60 күннинг туркунына јуу јепселин таштап салгандарга, бу оқ праволорды беречи болуп турган. Аңдый јолло Рим союзниктерди айыра соголо, соңында казыла группаны алдынаң башка кыстаарга сананган. База чынданта, союзниктер айрылыжа бергендер, олордын күчтери тоозындала берген, Рим восстаниени туй базып салган. Восстаниенинг башчыларының бирүзи Видацилий римляндарга тирүге кирер күүни јок болуп, бойын отко ѡртой салган.

Бистин эрадан озо 88 ж. италиктар римский бийлепинке база катап бактырылган.

Кулдардын, крестьяндардын ла бактырылган областытардын бу бастыра восстаниелери Римди түрдеп турган.

Митридатла Италиктардин восстаниезин Рим туй базып сал-
јуулашканы. галактала, күнчыгышта јаны ѡштү табылган. Понтын Митридат кааны јаан черү јууп ала-
ла, Римнин јаны алдындағы уктарды көдүрип, олорды римлян-
дарга удурлажарга ичкерилеткен.

Јанды күчтү военный диктатордың колына јуур керек деп, кул-мензинечилер түп шүүлтеге келгендер. Кул-мензинечи республиканың азыйғы стройын јуу керегинде тургандардын јаныла селири керек болгон. Бай кул-мензинечилер ле аристократтар диктатордын ла главнокомандующийдин јамызына Сулланы көстөгөндөр. Римнин јурт албатыларының орто кемжүде тургандары ла төмөн тургандары дезе Марийди темдектегендер. Римде аристократический ле демократический партиялардын ортозында кату тартыш башталган. Кажыла партия бойының кандидадын ѡткүрерге сананган. Учы-учында, аристократтар понтийский Митридат каанга удурлажар черүнин командующийине Сулланы тургузарына једингендер.

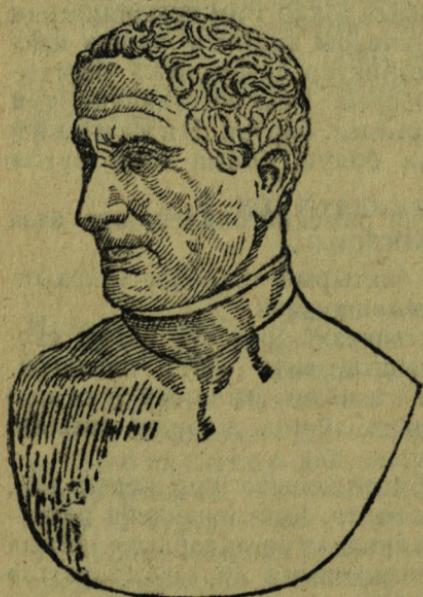
Сулла Митридатка удурлажар јууга јүкле атанарда ла Марийдин болушчылары Римде јанды бойының колына алгандар. Сулла ойто бурылала, бойының айалгазын орынкырган. Је ол ойдö Күнчыгыжына бәрарда, мариецтер база такып, Римде јенүлү боло бергендер.

Марийди чыгара сүрүн саларына, Римге түргенинче једиң аласына албаданып, Сулла јууны божодорына мендел турган.

Бистин әрадан озо 85 ж. Митридатла амыр-әйчү јадарының јоби тургузылган, ол јоң аайыча поитийский каан алган бастыра областтардан черүзин чыгарала, римляндарга контрибуция төлөп, бойынын флодының кезик болүгин олорго берер болуп молјуланган.

Сулланың диктатуразы. Оның сонында Сулла бойының тортон мун чөрүзиле Италияга јанып келди. Марийдин болушчылары Римди берер күүни јок болгондор. Күйн-кайрал јок тартыжу јыл ажыра ёйгө барган. Учы-учында, бистин әрадан озо 82 ж. Сулла Римди колына алала, военный диктатура тургусты.

Мариецтерди кыйнап бўтириери башталган. Сулла проскрипциялар тургускан. Онойдо Сулланың ўштүлерининг списокторы адалатан. Андый списокторго кирген кижини кажыла римлянин бўтириер праволу болгон. Оның учун наградага Сулла бўтиречиғе, бўтирткен кижининг јёйжозинин кезигин берип турган. Шак оның учун бўтириштер, коп јетирери ле јёйжони конфисковать эдери бастыра Италияда башталган.

Корнелий Сулла.

Сулла эр јажына диктатор болуп јарланган. Азыда диктатордың полномочиези јўкле 6 айдын туркунына уланатан. Ол ёйдо демократический ээжилер юголтылган болгон, Сулла военный диктатура тургузып салган. Албаты трибундардың јаны јокко јетирилген болгон. Албаты јуунынын праволоры кезилген болгон. Яргы сенаторский бийлерге берилген. Сенат 600 кижиге јетире көптöдилген, ого јаба јўкле Сулланың болушчыларынан бўткен.

Шак онойдо томондöгилердин социальний движениеизиле тартыжарында военицианың јаны бўткеч Римский республикада демократический ээжилерди юголтып, Сулла бастыра кулмензинечилерди революционный движениеге удурлажарга биригерине кычырган. Је Сулла бойының бастыра мероприятиелерин республиканың азыгы стройының јанында тургандардыг (республиканецтердин) удурлашканынан улам, учына јетире ёткүрип болбогон. Ол уур оору бололо, бистин әрадан озо 79 ж. диктатор јанынан бойы чыккан.

Жыл бажында (78 ж). Сулла ёлгён. Је римский кул-мензинечилер военный диктатура учун тартыжуны көндүктөртгендер.

§ 81. Римге удурлажа Испанияның тартыжузы. Вириат ла Серторий.

Римге бактырткан албатылардың восстаниелери токтобой турган. Римге удурлажа түндүкте галлдардың уктары, түштүкте—италиктердин уктары ла күнчыгышта—Кичү Азияның албатылары жаңыс катап көдүрилген эмес. Эмди римский бийлинишке удурлажа Испания көдүрилди.

**Испания Рим-
ге удурлажа** Пунический јуулардың кийининде Испанияның албатылары (лузитандар, кельтиберлер, и берлер) Римге бактырткан болгон. Оро-көдүрилгени. он дезе Римге провинция эдилген. Оның бажында Римнин наместники тураган, ол ороондо күүни канайда жеткенчеле ээлэнген.

Римский базынчыларга удурлажа восстаниелер жаңыс катап јалбышталып тураган эмес. Бистинг эрадан озо 218 ж. качан римляндар эн баштап Испанияны јуулап кирерде, анда јуртаган албатылар бойының жайымын корулаарга көдүрилгендер. Бойының камааны јок јүрүми учун испанецтердин тартыжузы сүрекей узак ѡйдин туркунына токтобой тураган.

Вириат. Баштапкылардың бирүлери болуп, римляндардың Португалияның јеринде јуртагандар) ла кельтиберлер (Пиренейский јарымортолыктың төс болүгинде јуртагандар) көдүрилип чыккандар. Анчадала жаан восстание бистинг эрадан 150 ж. озо башталган. Качан оның бажына мал күдүчизи, Вириат деп атту тегин кижи турарда, ол элбек таркаган. Ол талантливый полководец болгон, онызыла коштой сүрекей күчтү баатыр болгон. Эң артык полководецтерине баштаткан, бойлорының легиондорын римляндар калас ийип тургандар. Вириат олорды коскоро соккылап, күүн-кайрал бербей ѡлтирип тураган. Онайдо ол бистинг эрадан озо 147 ж Вириаттың күчтеринен бир канча ажып тураган күчтү римский Ветилия полководецтин черүэзин тоскырып салган. Ветилияны бойын олжого алала, ѡлтирип салган.

Узак жылдардың туркунына Вириат римский олжочыларга удурлажар тартыжуны јенүлү ѡткүрип тураган. Бу тартыжуда, ого көп жүзүн башка уктар бириккендер. Испанияны бириктиргени ле Римле јенүлү тартышканы учун, Вириат “Испанияның кааны” деп жарланган. Же ол каанынын кийимин кийер күүни јок болуп, тегин жуучылдың кебин кийип, бойының сүрекей жаан чөрүзинин баштапкы рядтарында ичкерилеп јуулажатав. Онызы учун ол бастыра Испанияның башчызы болуп, ады-чуузыла тузаланган. Римляндар да Испанский башчының керсү-сүмелүзин улуркадып жаандадып турғандар. Олор Вириатты “Испанский албатының Ромуллы” деп, ол эmezse Испанияның государствозын бүдүрерине ченешкен баштапкы кижи деп адап турғандар. Испанияны римляндардан жайымдаар керекке ол ѡйдö, Вириаттын лагерине ѡдуп алган предательдер жеткер эткен. Түнде, кача Вириат бойынын байканында ўуктап жадарда, ѡл-

Серторияның өлтүргені (эмдиги өйдинг гравюразы).

тиречилер анаары ёдёлө, оны кинжал бычакла бычактап өлтириңдер. Шак онайдо лузитанский башчы јаман қылыкла өлтирилген (бистинг эрадаң озо 139 ж.).

Ол юйдө төс Испанияда кельтиберлер тартыжуны көндүктирип турғандар. Анчадала римляндарга Нуманиция шибе эрчимдү удурлашкан. Узак јылдарга римский черўлер бушибени курчагандар, је мөри јок болгои. Нуманиецтер римляндарды јаныс катап эмес уйатту кайра согуп турғандар. Бистинг эрадаң озо 133 ж. курчаткан городтың јурт албатызы эң тың ачанадан эрик јокто олјолоткон. Город тоноғон, Карфаген чылап ок, төзөгөзине јетире жайрадылган.

Нуманицияның јығылганының сонында испанецтер кайра түшкендер. Рим база катап олордың ороонында бийленип тұра берген, је узакка эмес.

Серторий. Бистинг эрадаң озо 81 ж. Испанияда Римге удурлашкан восстание жалбышталып чыккан. Оны Сулланның истежинен Испанияга качкан республиканец Серторий баштаган. Серторий жүзүн-жүүр испанский уктардан жаан черү жуп алган. Ол римский кебериле военный строй тургузала, испанский јашоскүримди жуу јанынан ўредер школдор ачкан, јакшы помощниктерле командирлер талдап алган. Олордон римляндарды јендеңген јенүзиле анчадала Гиртулейдин ады чыккан.

Рим Серторийге удурлажар, бажында эң артық полководец-

тер турган јаан воений күчтер ийген. Је Серторий јаантайын жетү алып турган. Римский полководец Помиейдин көзинче ол городторды ээчий-деечий алып турган. Бир катап јуулажарда (Испаниянын күичыгыш јарадында), Серторий Помиейди бойын арайла олжо албаган, ол качып тынын алган.

Римский полководецтерле јуулажып турала, Серторий онын көрөр күүни јок болгон Сулланын диктатуразыла тартыжып турган. Бу тартыжуда Серторий испанский албатыга тайанып турган, албаты Римле јуулажарында болуш јетирип турганы учун, ого жайым берерге ол сөс берген. Оноң башка, Серторий Понттын Митридат кааныла союз эткен, ол онайдо оқ Римге удурлажып чыккан.

Испанецтердин Римле јуулашканы он јылга јуук уланган. Испанский албатынын онок ары тартыжузында предательдер тутак эдерине кичеенгендөр. Вириатта тартыжар ёйдо чилеп оқ, ол тушта, Серторийди јоголтор предательдердин—заговорщиктердин группазы төзөлгөн. Бистин эрадан озо 72 ж. бу предательдер аракылу јыргал тужында Серторийди ёлтириш салгандар. Испанский черүлерде аай-баш јок боло берген. Рим онызыла тузалана, восстание чыгаргандарды туй баскан. Бистин эрадан озо 71 ж. восстание учина јетире базылган болгон.

Је онызыла бойыныг камааны јок болоры учун испанецтердин тартыжузы токтобогон. Римге удурлажар тартыжуны олор сонында да көндүктүрдөндер.

§ 82. Спартактын восстаниези.

Спартак. Испанияда јуулар болуп турганча, Италиянын ичинде ады чыккай Спартак баатаган күлдардын жаны движениези көдүрилген (бистин эрадан озо 74-71 јыл). Спартак угыла фракиец кижи, римляндарга кулга садылган болгон. Ол Капуя городто гладиатор болуп, калыктын соодына циркте ѡскө гладиаторло согужар учурлу болгон. Бойыныг ѡштүлөрин түрген ле эптү ёлтирип туратаны јакшы гладиатор деп бодолтон.

Гладиаторлордын јүрүмү Капуяда сүрекей уур болгон. Шаконын учун олордын ортозында ачуурканыш анчадала тын болгон. Капуядагы гладиаторский школдо Спартакка баштаткан эки јүс күлдар заговор эделе, күлдарды жайымдаары учун восстание көдүрерге јөптөшкөндөр. Качан римляндардын күчтери күнбадышка (Испанияла тартыжууга) ла күнчыгышка (Митридатла тартыжууга) апарылган тушта восстание башталға.

Је заговор ачылган болгон, Спартак бойыныг болушчыларыла кожно Везувий тууга качала, анда отурып турган. Бастыра јерлерден Спартакка күлдар ла жайым јоктулар келип турғандар.

**Спартак со-
гушты башта-
ганды.**

Спартакка удурлажа јаан отряд ийилгеи. Римский черуу вулкана гычар сок јаныс чыгытты алала кулдарды курчап алган. Је Спартак эн улу эпчилиниң көргүзип, бойының черүзин аргалап алган. Оның јакарузыла гладиаторлор виноградниктиң бек сантарын кескилеп алала, олордон армакчылар каткандар. Ол армакчылардың болужыла кулдар тууның јылым јанынаң түжеle (анда римляндада яок болгон), олорго кийин јанынаң табаргандар. Римский отряд кулдарга бойының бастыра лагерин артырып, кача берген.

Римляндадың кулдарга удурлажа сонында јуулашкандаres (бистин эрадан озо 73 j.) база онайдо ок мөр яок болгон. Спартак римский черүлерди коскоро согуп салган. Оның черүзи тудушла көптөп турган. 72 јылда Спартакка удурлажа римский консулдар экилези чыккандар. Је олор до јендирткеадер.

Рим уур айалгада болуп калган. Спартак тамла ийделү ле коркышту болуп турган. Кулдардың башчызына удурлажа черүни башкаарын бойына кем де албай турган. Учында, римский бай ла спекулянт Марк Красс жөпсинген.

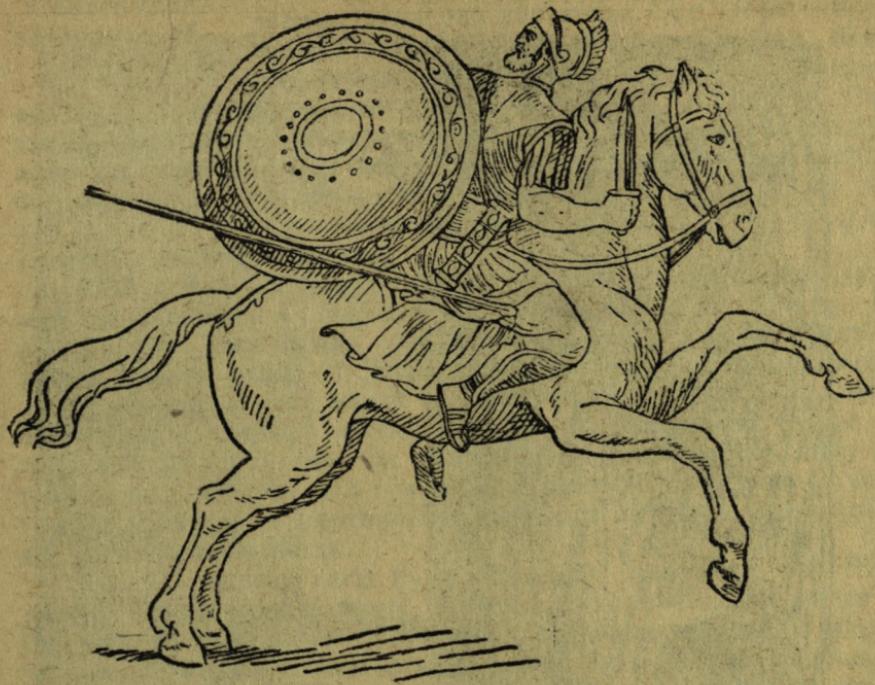
**Спартактың
јуучыл јорык-
тары.**

Римди учына чыгара женип болбозын Спартак ондоп турган, онызынан улам кулдарды Италияның јеринен апарарга сананган. Бойының баштапкы јуучыл јорыктарын Спартак бастыра Италияны откүре Альпы јаар откүрген. Бу јолло ол кулдарды олордың төрөлине – Грецияга ла Галлияга откүрерге сананган. Је Альпыны ажыра јорыктардың күч айалгалары Спартакка эрик јокто ичкерилеп турган јолын кубултарга келиши.

Спартак јаңы план тургусты. Ол тушта оның черүзи Сицилия јаар ичкерилеп, анда восстание көдүреле, анан жер бойында-

Гладиаторлордың согушканы.

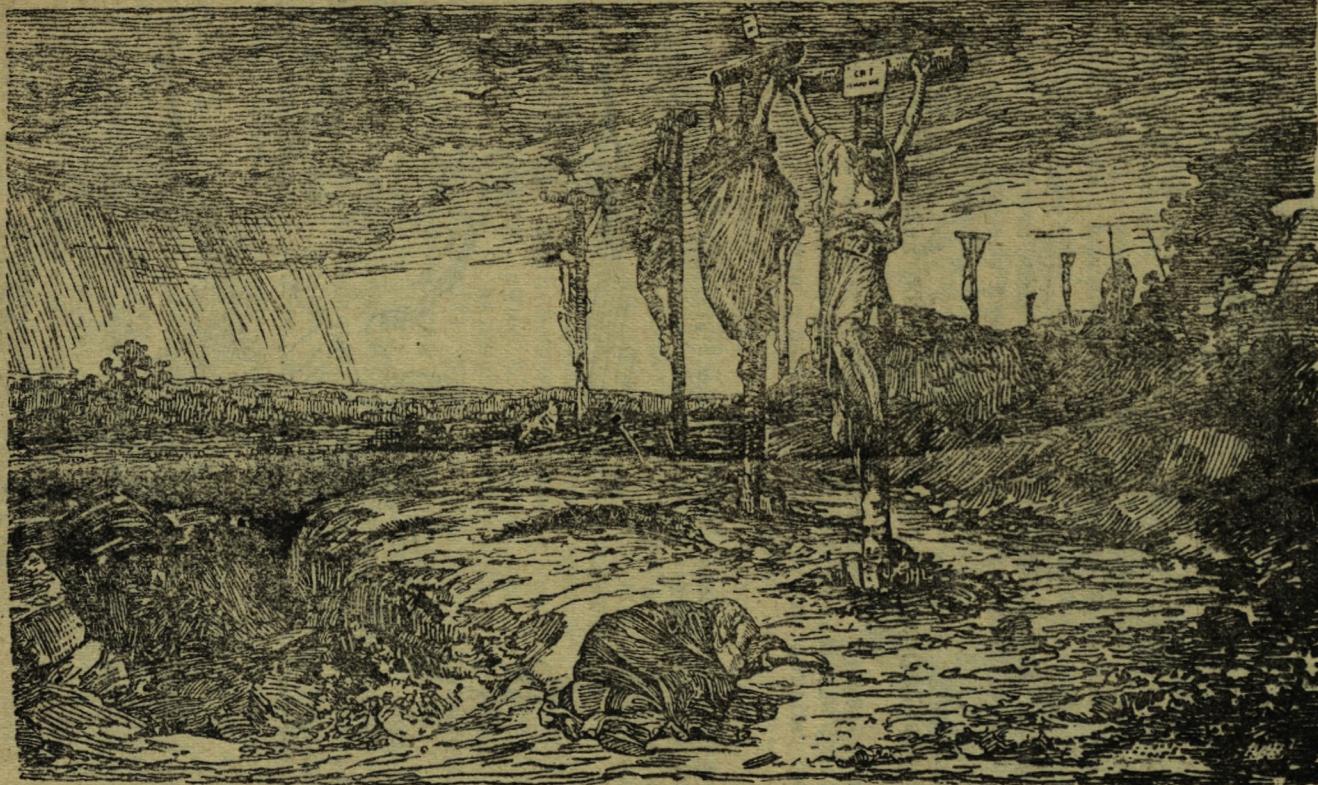
Төңмөгине шыркалаткан Спартак кийини жынынғ табарғанынаң коруланың туры (Помпейский фрескада эткен детальдың реконструкциясы). 3

ты кулдардың болужыла, Грецияга ёдёр учурлу болгон. Же андай да болзо, Сицилияга бойының черўзин кöчүрерге Спартакка онайдо ок келишпеди. Кулдарды кöчүрерине јöпсинген пираттар олорды мекелегендер.

Ол тушта Спартак бойы салдар әделе, олорло Сицилияга кöчөрин шүүнді. Кулдар түргендеп салдар әдерин баштагандар. Бек болзын деп, олордың алдына бочколор буулап турғандар. Же жаан жоткон бастыра салдарды талайга апарган. Онойып кулданыштан айрылып чыгарының база бир ижемчизи јоголды.

Красстың черўлери ол ортодо Спартакты тамла истежин турғандар. Качан Сицилияга кечип баарына мөри јок ченемелдерлин сонында кулдар ойто бурыларга сананарда, Красс казынты жазап алып, түндүк жынын спартаковецтерди курчал салган. „Торолоп юлгөнчө, темирден бозо артык,“ — деп, Спартак айтты. Ол бойының черўзиле ичкери јүткүйле, түндө Красстың шибеленгенин ўзе согуп, ёдүп чыкты.

Үчинчи жуучыл јорыкты Спартак Брундзий портко улан-дырган, анаң Грецияга женил де, түрген де једип аларына арга бар болгон.

Восстание эткен кулдарды казыр кыйнаганы (Гос. Третьяковский галлереяда турган Бронников художниктиң журугы).

Спартактын лагеринде айры сөстөр.

Бу бастыра узун јуучыл јорыктар спартаковецтердин күчтерин үйадаткан. Ого үзери олордын ортодо айры сөстөр табылган. Спартак баштаган кулдар олор базынчыктаткан Италиядан јүре берип, бойнынг төрөлине јанарага күүндү болгондор. Спартактын черүзинде болгон крестьяндар дезе Италиядан баар күүндери јок болуп, Италиянын ичинде јер учун тартыжар күүндү болгондор. Олорло кожо германский уктардан јаан тоолу кулдар јаныс шүүлтелү болгон, олор Италияда качан өк удаан јуртаарга энчиге бергендер.

Анаитканда, кулдардын ла крестьяндардын ортозында јаныс шүүлте болбогон. Кулдардын да ортозында јоп јок болгон. Ого жаба ол ёйдö Рим базада сүрекей күчтү болгон. Онын быстырызынын шылтуузында 71 жазында јаан согушта спартаковецтер жакши јепсенген јаны күчтү римский черүнин јүткүжине чыдал болбэгандор, коскоро соктырткандар. Спартак учына жетире јалтанбай согужып турган. Ол римляндардын сыранайла койу ортозына кире конгон. Ол төнмөгинде шыркалу тизезине отура түжеле, ооктодыла кертилгенче согужып турган. Онын сөбиги де сонында табылбаган.

Колго тудылган алты мун кулдарды, Капуядан ала Римге жетире барган ѡлдь куий, крестерге кере тартып салган. Же Спартактын черүзинин бүдүн артып калгандары түштүк јаар качала, анда римский отрядтарга удурлажа узак бйгё тартышкандар.

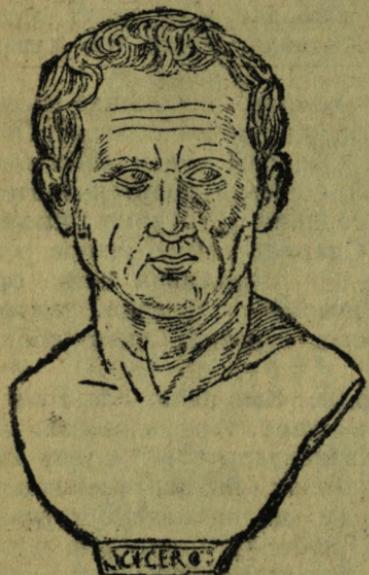
Спартактын јүрекири римляндарды да кайкадып турган, кулдардын башчызы улу полководец кеберлү өлди деп, олор айдыжып туратан. Спартак историяга, базынчыктачыларга удурлашкан, неден де јалтанбас тартыжучы болуп кирген. „Спартак кулдардын сыранайла јаан восстаниенин сыранайла атту-чуулу геройлорынын бирузи болгон“ деп, Ленин тегин айткан эмес.

§ 83. Катилинанын заговоры. Помпей ле Цезарь.

Катилина. Кулдардын көп тоолу восстанилеринин шылтуузында римский бийлердин представительдери военный јанды тургузарын база катап некей бергендер. Военный диктатура кул-мензинечилердин јилбүлерин ле јоёжёзин артыгынча корыыр аргалу болгон. Римнин диктаторынын јамызына кирерге тургандар көп болгондор. Анчадала түргелип калган аристократтар јангаксу јок кичеенип тургандар. Олордын ортодо анчадала азыйда Сулланын болушчызы болгон Катилина илеленип турган. Ол канча-канча катап консулга бойнын кандидатуразын тургускан, же бу јамыга ого јединерге мёр болбогон. Бистин эрадан озо 65 ж. атту-чуулу римляндардын—Цезарьдын ла Красстын—јёмёжиле ол консулдарды ёлтиреле, Римде јанды колго аларга санантган. Же бу да план ого мёр болбогон.

65 жылда Катилина база катап консулга бойнын кандидатуразын тургускан. Ол ок ёйдö ол Республикага удурлажа заговор белетеп турган. Бойы јаар албатыны тартып аларга Катилина

бастыра алымдарды јоголтып саларга сөс берген. Је онын болушчыларының көп сабазы јоксураган аристократтар болгон. Катилинаны Сулланың ветерандары (карыган јуучылдары), онойдо ок јомб тургандар, олор бойының ёйинде ўлۇ јерлер алала, је ишке таскабагандар, база ол юйгۇ түреп калгандар. Катилинаның болушчыларында бойынын күчиле жаттай, байлардың сыйларыла жаткан, иш этпес байрамзак кылыштулар да бар болгон.

Марк Туллий Цицерон.

Республикага удурлажа заговорды республиканец, консул Цицерон бойының ёйинде илелеп ачкан. Ол сүрекей чечен оратор болуп, бойының ораторский искусствозыла Римде атту-чуулу болгон. Бойында эренистелери де бар болзо, је Цицерон республиканский стройдың јангаксыбас коручызы болгон. Ол Катилинага удурлажа јалбышту куучындар айдып, Катилина республиканы антарарга санағаны учун, оны ѡлтириерин некеген. Је сенатта эренистелип тургандар. Чычы-учында республиканецтер андай да болзо, жай алгандар. Катилинаны ла ѡскö дö заговорщиктерди кыйнап ѡлтүрери јөйтöлгөн. Римде түрмеге отурғысан Катилинаның болушчыларын кыйнап ѡлтүргендер, је Катилина бойының улустарының кезигиле Этрурияга кача берген, анда ого јомбтö берген. Сулланың

ветерандарының ўлۇ јерлери бар болгон. Анда ол бойының жаңыс күүндүлөрии јууп алала, башкаруның черўзине удурлажып чыккан. Јуу бистин әрадан озо 62 ж. болгон. Катилина калапту со тушикан, је онын черўзи тоскура согылган, ол бойы дезе јуу жалында ѡлгөн.

Республиканский строй корулаңган, је узакка эмес. Кул-мензинеци бийлер военный диктатура учун тартыштарын токтотпой турғаи. Сценага жаңы политический деятельдер: Помпей ле Цезарь чыккандар.

Помпей ле Цезарь. Гней Помпей Сулланың болушчызы болгон. Ол Испанияда Серторийдин восстаниесин туй базар тушта ёрө көдүрилген. Онын соңында Жер орто-зынданын талайда пираттарды коскоро сөгөрүп ого жакыгаи. Пираттар талайда, Италияга келип турган ашту кошторды туткылаш, жараттарды тоноғылаш, бай римляндарды олжого апарып тургандар. Помпей пираттарды түрген тоскырып салала, жаан жарау болло берген.

Онын соңында Помпейди Күпчыгышка база катап көдүрилген. Понтий каанына—Митридатка удурлажа тартыштарына

иігей. Помпей Митридатла јуны јенілү божоткон. Оның кийинде Помпей Сирияга барада, оның Иудейский каанын тергеес-јуртын јаба бактырып алган. Римге од 62 ж. сүрекей жаан јоёжолу ле жаан атту-чуулу јангас.

Ол бйд Гай Юлий Цезарь жаан учурлу болгон. Ол бай уктан чыккан болуи, албатыға јұзған-јұр бойындар эдери ажыра жарлу боло берген. Цезарь сагышту ла чебер кижи болгон. Ол эң баштап бойы неме этпей боксодул жаңа жаңа жаңа жаңа турган. Бу амаадула ол азыйда Катилинага јомжий турган. Катилинанын заговоры туй базылган сөңүнде Цезарь военный диктатурага Красстың ла Помпейдин аргазыла жедиерге кичеенген. Олорго козо ол республиканы антарар амаадулу заговор тозөгөн.

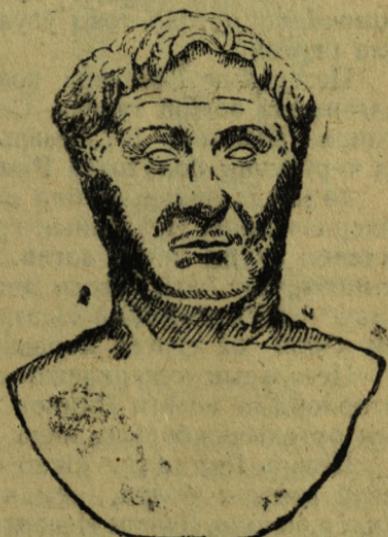
§ 84. Баштапқы триумвират. Цезарьдың диктатуразы.

Баштапқы триумвират. Бистин әрадан озо 60 ж. Цезарьдың, Помпейдин ле Красстың ортодо Цезарьдың баштузыла жажытту союз эдилген болгон. Бу союз триумвират¹⁾ деп, адағын турға. Оның амаадузы жанды алала, оны триумвирлердин ортозында үлештире болгон. Триумвират военный диктатуранын кебери боло берер учурлу болгон.

Помпейдин ле Красстың болжыла Цезарь консул болуп алган. Сенат удурлашкан да болзо, ол Помпейдин јуучылдарына үлү жер берерине жедиген. Онызын Цезарь черүде јомбатолу болорына эткен. Помпейдин Күң чыгышта эткеи бастыра жакару лары онайдо ок јоңтөлгөн. Цезарь бойынни консул болор бийин өткүреле, башкаарына Галлияны алган (бистин әрадан озо 58 ж.).

Цезарь Галлиядасы. Же Галлия јууладып аянынгала болгон, римляндарга жүкле оның түштүк-күнчыгыш болүги мензиништү болгон. Цезарь ороонды бастыразын бактырар учурлу болгон.

Галлиянын жүрт албатызы бир кинча уктарға ооктолып турған. Олордың бажында аристократия ла жрецтер тургандар. Гальский уктар жаантайын бойы бойлорына штотжий тургандар, онызы олорды үйандас, Цезарьга оның задачазын бүдүрерине

Гней Помпей.

¹⁾ Триумвират—үч кишинин бириккен союзы.

јеңгилте болуп турған. Же андыйда болзо, галлдарла тартыжу олордың жалтанбазынан ла тоозы кобицин шылтуузында сүрекей уур болгон. Цезарьдың черүзи жаңыс катап јөндирис турган эмес. Же римляндардың анчадала бийик военин техниказы, олордың организованный болгоны ла Цезарьдың сүрекей жакшы военин эпчили мөр алгандар. Цезарьдан Ариовистке баштаткан германецтер үйатту качкан. Цезарь галлдардың чөрүзин, олордың башчызыла Верцингеториксле катай учына жетире коскоро согуп салган. Галлия бастыразы бактырылған, оны эечий Цезарь Британияга уланган.

Цезарьдың Галлияда былаап алған јөйжөзи сүрекей көп болгон. Ол галлдардың сыйларыла толтрылган бөргөблөрди тонон, јүкле јөйжөгө болуп, городторды жаантайын жайрадып турган. Ўч-түбинде сүрекей көп алтын тоноп алганынан улам. Цезарь оны Италияда ла провинцияларда товар чылап, фунтазын 3 мун сестерцийге садып турган.

Цезарь јуучылдарды да ундубаган. Бойын эбиреде черүни күреелдерге, ол легионерлерге жалды эки катап көптөдөлө, кезикте олорго кулдар да сыйлап турган.

Триувираттың жайрадылганы. Цезарь Галлияны јуулап алыш турганча, Красс

калган. Триумвират жайрадылган. Цезарь ла Помпейдин ортодо толо үзүлиш болуп, жаң учун тартыжу баштала берген.

Цезарьдың Галлияда полномочиесинин ойи 49 жылдың башталганинда божоп турган. Сенат ого черүни таркадала, Римге келерин жакарган. Же Цезарь онайдо эдеринен мойнот салган. Ол черүзинин болужыла Римде жанды колго аларга сананган.

49 жылда январьда бир легионду, ат черүлү Цезарь, Римге ичкерилеерине, Италиянын границазы болуп турган Рубикон деп кичинек сууны жечип алган. Ол Рубиконды кечер алдында эрик алышбай, узак ёйгө турган деп айдыжат. Учындала, „Жребий таинталды“ деген сөстөрлө Цезарь черүни кечирерине жакылта берген. Онон ол түрген маршла Римге уланган.

Цезарьдың ичкерилежи керегинде јар једерде, консул ла сенаторлордың кезиги Римнен качкаандар. Помпей Балканский жарым ортолыкка барала, анда јууга белетенип тура берген.

Цезарь Римди јуу јокко алган. Ол бойынын јыштүлериине сүрекей јымжак болуп, кемди де ёлтиргебен.. Римде бир канча күндер бололо, Цезарь Испанияга атанган, анда Помпейдин көп чөрүлери турган. Цезарь олорды эрик јокко бактыртала, онон Балканский жарым ортолыкка Помпейдин бойынын чөрүзине удурлаша ичкерилеген. 48 жылда июньде олордың ортодо Фарсалдың жандына (Фассилияда) јуу боло берген. Помпейдин чөрүлери тоскура соктырган, ол бойы дезе Египетке качкан, анда египетский каасиын жакарузыла ол ёлтирткен.

Цезарь Египетте. Цезарь онайдо ок Египетке уланган. Александрияда ол ёйдө, ёлғон каанынын балдарынын ортодо тартыжу болуп турган.. Цезарь алсан-

дриецтердин сүрүп салган Клеопатра абақай қаамга болужып, ол тартыжуға киргөн.

Египеттің ич жаңындагы керектерине рымляндардың киришкени ле олордың албаны олорго удурлажа восстание чыгарған. Цезарь қаанның өргөзинде курчалған. Өргөйни курчаар түштә, атту-чуулу аллександрийский библиотека да күй-үп калған. Цезарьдың айалгазы эң баштапкы юйдө черү ас болгонынаң сүрекей жеткерлү болгон. Йүкле Азиядан Цезарьга болуш келген соңында, ого восстаниени туй базарга мөр болды. Египетский ширеге Клеопатраны отурғызала, ол 47 јылда жасыда Египеттен јуре берген.

Оның соңында Цезарь Кичү Азияның болүгин колго алған, Митридаттың уулына Фарнакка удурлажа ичкерилеген. Цезарь оны сүрекей түрген коскоро сокконынаң улам, ол Римге оның керегинде јүкле ўч сөс бичиген: „Келдим, көрдим, јендим“. Оноң эки жаан јууда ол помпейицтерди Африкада ла Испанияла јоголтып салған.

**Цезарь — Рим-
нинг жакаручы-
зы.**

Римге жаңып келе-
ле, Цезарь оның
кемжүзи јок жака-
ручызы боло бер-

ген. Ол эр жақына диктатор болуп турғузылған. Ол ок юйдө Цезарь консулдың јамызына туруп, албатының трибуналың жаңыла база цензордың праволорыла тузаланып турған. 44 јылда оның болушчыларының бирүзи, консул Марк Антоний оны қаанның ширеэзин алзын деп айдарда, Цезарь мойногон: ол албатының восстаниениң коркып, монархияны анылу жарлаарга ол токтодынар деп шүүнди, мынан улам сөспиле Римде республика болгон: сенат та, албатының јууны да, выборный јамылу улустар да артканча болгон. Керектин бойында дезе Цезарь кемжүзи јок монарх болгон. Цезарь сенатты бойының болушчыларыла толтырып, сенаторлордың тоозын 900 кижиге жетире көптөткөн. Албатының јууны дезе Цезарьдың жакылтазы аайынча ўндерин берип турған. Цезарь жаңта жединеге тартыжын турғанча, ол демократияның жаңында турған кижи болуп көрүнгөн, качан ол бу жанды алған соңында, албатыдан урай берди.

Гай Юлий Цезарь.

Онойдо Цезарь алымдарды юголтор керегинде законды йаратпаган, тölүзи јокко аш ўлеерин токтоткон, ремесленниктердин "коллегиялар" деп адалатан союзтарын токтодып салган. Италияда восстанилерди јуу јепседлү ийдөле ол јаныс катап туй баскан эмес.

Цезарьдын блўми.

Цезарьга удурлажа ачуурканыш özүп турган. Сенаторлордын республиканский бólüгинин ортодо онын jürümine карышкан заговор бутти.

Заговордын бажында республиканец Брут ла Кассий тургандар. Бистин эрадан озо 44 јылда 15 марта Цезарь заговорщиктерге сенаттын заседаниеи тужында ёлтирткен.

Бойынын ижиле Цезарь Республиканы уйадаткан. Республиканский стройло тартыжуда кул-мезинечилер империянын тозёлгөлөрин табынча эткендер.

§ 85. Республиканын чачылганы.

Цезарьды ёлтиргени республиканы орныктырарына јетирбедин. Кул-мензинечи класс военный диктатурадан майноор күүни јок болгон. Заговорщиктерге-республиканецтерге качарга келишкен. Диктатордын јамызына јаны јилбиркегендөр табылды. Цезарьдын јерине чимерек полководец, Цезарьдын наýзы—Марк Антоний ле Цезарь туштагы атту черўнин начальники—Лепид турарга умзангандар.

Октавиан. Ол тужында Римде јаны политический ишчи табылган. Онызы сүмелү ле эпчил јиит кижи, Цезарьдын сыйынынын балазынын балазы, Октавиан болгон. Цезарь оны азыранты уулы эделе, бойынын јööжөзинин коп сабазын ого энчилеп салган. Бу айалга Октавианнын јанына Цезарьдын ветерандарын бириктирген, оны эбиреде jaan черў јуулды. Бу черўле Октавиан Антонийге удурлажып чыкты. Же Антонийди коскоро соголо, Октавиан оныла союз тургускан, нечин учун дезе ол јаныскан бойынын јанын Римде тыныдып аларына иженбей турган. Союзка Лепид те тартылган.

Антоний, Октавиан ла Лепид экинчи триумвират тозёдилер (бистин эрадан озо 43 j.), бу триумвират баштапкызыган аңыланып, албатынын јуунала јоптолгөн. Триумвирлерге "государственный керектердій онгидерине" 5 јылга кемjүзи јок жаң берилген.

Элден озо триумвирлерге бойлорынын јуучылдарын награждать эдерге акча таап аларга керек болгон. Онон улам Италияда кыйын ёлтириш ле конфискациялар башталган. Ол кыйындар тужында 2 мунга јуук таң аттулар ла 300 сенаторлор болжондор, ол тоодо Республика учун тартышкан, Антонийге удурлашкан Цицерон до болжон.

Калганчы рес- публиканец- тинг блўми.

Түрөп брааткан республиканы корулаарга күнчыгышта jaan черў јууп алган Брут ла Кассий триумвирлерге jaan жеткер болуп тургандар. Антоний ле Октавиан Македонияга барала, анда

Филиппы деп городто республиканский черўни коскоро соккондор (бистин эрадан озо 42 јыл.). Брут ла Кассий бойлорын ёлтирип салгандар, олордын черўлеринин арткандары дезе триумвирлердин колына киргендер.

Эмди триумвирлерге јаны јуучылдарга јал тölööргө акча керек болды. Оны таап аларга, Антоний күнчыгышка барган. Октавиан дезе Италияга јанала, јерлерди олордын ээлеринен былаап алды, оны бойынын ветерандарына ўлеп берген.

Италияда Октавианга улурлажа ачуурканары ёзүп турган. Ачууркангандар атту-чуулу полководец Помпейдин уулыя Сект Помпейди күреелей бириккендөр. Сект Помпей Октавианаудурлажа пираттарды ла сицилийский кулдарды тузаланган.

Антоний Күнчыгышта. Ак-циумдагы жуу. Антоний ол ёйдö бойын Күнчыгышта самодержец каан кирези кылынган. Ол күнчыгыштагы каандардын тергее-јурттарын башкарды, оныла јуртап турган. Клеопатрага римский јерлерди сыйлап турган. Парфянндерле јуулажарга онын

баштап алган јуузы шорлу божогон. Мынызынын бастыразы римский обществодо тын ачуурканыш эткен. Мынызыла Октавиан тузаланды. Сенат Антонийди онын полномочиезинен айрып салды, онын сонында Антонийдин ле Октавианын ортозында ачык јуу башталган.

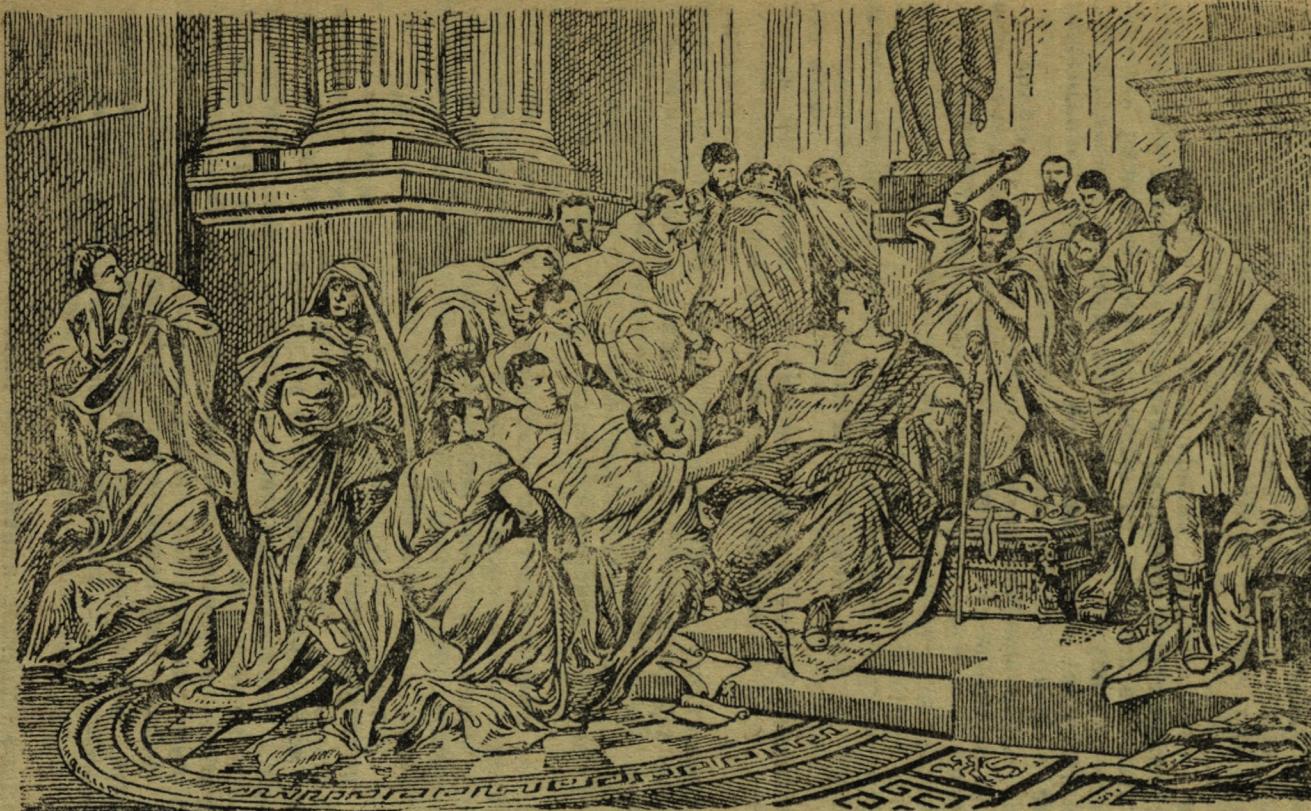
Бистин эрадан озо 31 јылда 2 сентябрьда Грециянын күнбадыш јарадында Ақциум түмчук јerde Октавианын ла Антонийдин черўлеринин ортозында эрчимдү јуу боло берди. Качан соғуш башталар ла тужында Клеопатра ла Антоний Египетке качкандар. Антонийдин черўзи башчызы јокко артала, Октавианга баккандар.

Антоний ле Клеопатра бистин эрадан озо 30 јылда Александрияда бойы бойын ёлтирип салгандар. Египетти Октавиан јуулап алган.

Антонийди јенген сонында Октавиан бойына улурлажар кижиши јок болуп барган, онын јаны јаныскан алдынан башкарулу боло берген. Римский республика учына чыгара коскорылган, ипериянын историязы башталды.

Республика ненин учун чачылган? Республика ненин учун чачылган? Сыранайла коркышту согултанды огу кул-мензинечилер јетиргендөр. Ол ёйдö кул-мензинечилердин бастыра группалары бойлоры ортодо биригип аларына кичеенгендөр. Јоктулардын восстаниелериле тартыжарга, олор государствонын азыйги республиканский кеберинен мойнойло, танынан башкаарар военный диктатура бўдўрип алгаандар.

Военный диктатура Сицилияда, Испанияда ла Италиянын бойында революционный движениелеринин тартыжузында табынча бўткен. Сулла, Помпей, Цезарь, Октавиан профессионльный јуучылардын черўзине тайанып турган полководецтер болгон. Ол јуучылдардын тёс ижи јуу деген неме болуп турган. Военный ёбёжёгё болуп, андый черў қайдаар да болзо баарга белен болгондор. Каждыла сүмелў полководец јуучылдарла јаражарын би-

Сематта Юлий Цезарьды өлтигени (эмдиги ёйдиг художниктін журугынан).

лип, олорго байырга арга берип турган болзо, жанды колго алар тужында олорго тайанып турган. Шак андый черү революционный движениени туй баскан. Же бу да туй базыштың кийининде черүнин башчылары бойының жынаң айырылар күүни јок болгондор.

Шак онайдо кезек ёйдин военный диктатуразы империя боло берген, онын бажында император турган.

V. БИСТИНГ ЭРАНЫҢ I ла II-чи ЧАКТАРДА РИМСКИЙ ИМПЕРИЯ (ПРИНЦИПАТ).

§ 86. Октавиан-Августтың башка рузы (бистин эрадан озо 30 ж. ала бистин эраның 14 жылана јетире).

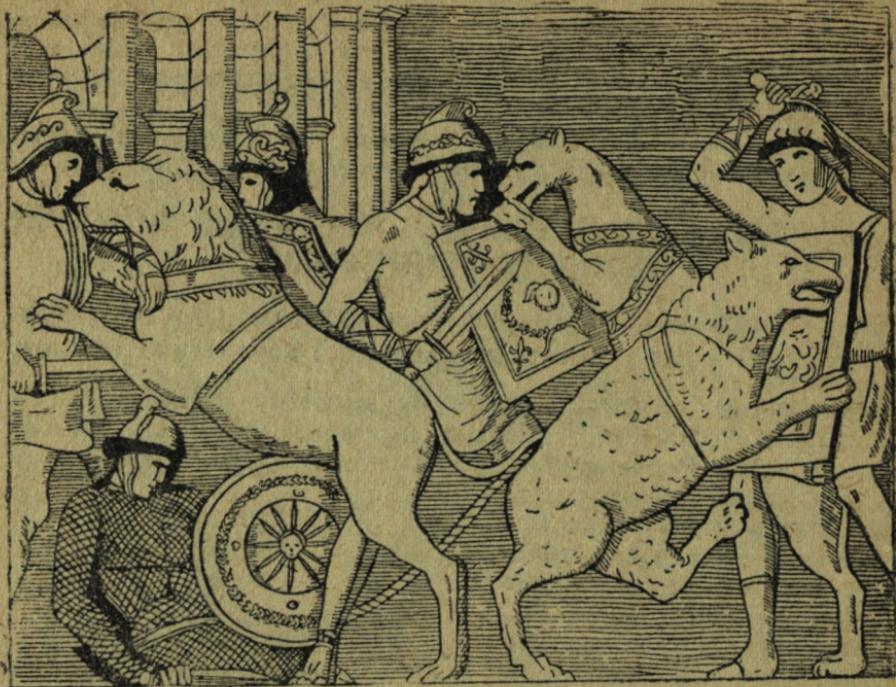
Кулдардың ла жабыстагылардың восстаниелерин военный диктатураның болужыла римский кул-мензинечилерге туй базарга келишти. Революционный движениедең коркыгай јўёжолу класстар, республикадаң мойнап, Октавианның алдынан бойы жыныс башкарған башкарузын уткуп тургандар. Маказыраган сенат ого „Август“, жартап айтса, „Агару“ депитул берген. Ого кудайга чылап мұрғұлдер тургузатандар, поэттер оны ўлгерлеп мактагылайтан.

Августтың виан бойын мопринципады. нарх деп ачык жарлаарга јүрек алынбай турган. Цезарьдың олумин жакшы билип, ол оның олуминен коркып, республиканың көрөр кеберин артыргызарга кичеени. Башкаруның республиканский органдары (сенат, албатының жууны, жамылу улустарды талдап тудары) токтодулу болуп турды. Август сенаттың авторитетин көдүрерге кичеенип, римский обществого эски јүрүмнин ээжизин ле жынын орныктырарга да сананып турды.

Цезарь чылап оқ, Август бойының колына республиканский сүрекей жаан жамыларды бириктирген. Главнокоман-

Черү алдында куучын айдып турган Август.

Амфитеатрда ойын. Кийик ангдарла јулашканы.

дующий (император) болуп, ол бастыра военный јамылударды талдап тургузарга, черү јуурына, јуу јарлаарга ла амыр-энчү јадарына јөп тургузарга толо праволу болгон. Ол сырангайла учурлу провинцияларды: Түндүк Испанияны, Галлияны, Сирияны ла Египетти башкаарына турган. Онон башка, Август албатының трибуны болгон, эн јаан жрецке турган, онойдо ок консул ла цензордын јамызына көп катап турган. Августтың турган јамылары ого военный ла гражданский башкаруның бүткүл јаңын берип турды.

Августка јарамыкту кандайла јөптөрди албатынын јууны јаантайын јөптөп чыгарып, оның көстөгөн улустарын јамыга тудуп турган. Август сүрекей бай кижи болгон. Ол Цезарьдаң сүрекей көп энчи-јөөжө ўптең алала, оны конфискациянын ла императорский провинциялардан алган кирелтелейдердин болужыла көптөткөн. Онын учун анда албатыга акча улеп бергедий, база албатыга ойын-јыргал эдип көргүскедий јөөжө јеткил болгон. Оныла албатынын јуунын да карындаш садып алыш туратан.

Августтың төзөгөн башкаруның системазы принципат дег адалат, ол эмезе гөсударстводогы баштапкы кишинин алдынан јаңыс башкарған и принцепстин башкарузы болгон. Бу республика кеберине жаңынган монархия болгон, республиканский кеберле бектелген алдынан јаңыс башкарған башкарку болуп турган. Кул-

мензинецилер андый јаңга јомоҗип туратандар, иенинг учун дезе ол олордын јилбүзине кару берин турган.

Преториан-ский гвардия. Кулдардын ла крестьяндардын восстаниелерин туй базып та салган болзо, анча-мынча öйлөр бажында анда-мында јерлерде јаны восстаниелер јалбырап турды. Олорло тартыжарга ла бойынын башкарузын тыныдарга Август анылу преторианский (дворцовый) гвардия төзögön, ол столицада ла Италиянын эн јуук городторында турган.

Преторианецтер, öскö черүүлөргө көрө, онгду јаткыла-гандар: олордын черүүге туарар öйи ас болгон, јалы дезе чик јок көп болгон.

Албатыга немелер ўлегенни ле јыргал. Албатынын ачуурканган комудалын јоголторго, Август öскö эштерле тузаланын турды. Ол туарар тужында, аштын ла акчанын ўлүүлерин Римнин 200 муннан ала 300 мунтага јетире јокту албатызы алыш турган. Ого ўзери 300 муннан ажыра улус јердин, эмезе акчанын ўлүзин алгандар. Августтын јаңыс катап эмес тургускан гладиаторский тартыжуда 10 мунтага јетире улус турушкан, казыр кийик андарга јидиртип туттырар соот тужында 3500-ке јуук тындулар олötön. Бир катап Август албатыга талайдагы кайкалду јуу ойынын көргүсти. Оны эдерге Тибрдин ары јанына 1800 алтам узуны, 1200 алтам тууразы суу буунты оро каскан. Тартыжуда 30 јаан военный кереп ле көп тоолу канча-канча кичинек керептер турушкан, олордо дезе кайыкчылардан башка, 30 мунг кижи экипаж болгон.

Августтын тыш жана индагы политикизы. Август јылымду јууларды Балканский јарымортолыктын түндүгинде ле Альпыларда откүрген. Ол туарар тужында, Дунайды јакалай Кара талайдан ала ўстүги Рейнге јетире чойилген көп жана провинциялар төзөлгөн.

Рейнский граница учун тартыжу ас јылымду болгон. Озобаштап Рейннин ле Эльбанын ортозындагы ороонды бастыразына јуугын германецтерден јуулап аларга келишти. Же онын кийининде римский наместник Вар кату кыйын öткүрген керегинде, восстание башталган. Вар бистинг эранын 9 ж. уч легионыла кожно Тевтобурский агаштын аразына тозуга кирген. Төрт күннин туркунына болгон јуунын кийининде, Арминийге башкарктан германецтер онын черүзин јок эдип бөлтиргендөр. Дунайдын ла Рейннин баштарынын ортодогы јерлерден башка, Рейннин ары јанында Римнин јуулап алган јерлери бу јуунын кийининде јоголгон.

§ 87. Республиканын учындагы ла бистин эранын I чак тужындагы Римнин јүрүм-јадыжы ла культуразы.

Жёйжёнин ле чүмдү јадарынын öзүми.

Республиканын калганчы чакта кул-мензинецилердин јёйжози оюн ары öзүп турды. Олор дослководецтердин колына кирген, јуулап тапкан военный једимнен, провинциялардагы от-

кунтар ла растовщик керектер ажыра табылган акчалардан, база Сулла, Цезарь ла Октавиан тужындагы конфисковать эткен јөйжөлбөрдөң бүткен. Бу женил тапкан јөйжө оноип ок женил короп турды. Күнчыгыштан экелип турган сүрекей көп акча јыргалга чыгып турган, онон ёскö улус карындаш аларга аштын ла акчанын берилтөлөрлөн база гладиаторлорло согужар, андар тукурар ла онон до ёскö баалу көрötön ойындар эдерине чыгарылып туратан. Умазы жок акча јыргалдарга, тойлорго, туралардын ичин жарапандырына, жазалдарга, жаан кул-мензине чилдердин тураларын толтырган јөзүн-јүүр көдочилерге, кулдарга, клиенттерге—көп тоолу иштебестерге чыгып туратан. Бу сүрекей көп чыгымдар алымга түжүрип туратан. Көп жамылу римляндар растовщиктерге тölүлү болгондор. Качан Цезарьга Испания жаар бааррага керек болгондо, кредиторлор оны Римнен божотоско санангандар. Бойынын тölүлериле Цезарьдын најызы—Антоний база жарланган.

Римский общественностьнын кылыханы Римский общественностьнын бийик классстарынын ортозында кылыханы сүрекей жабыска коомойтып түшкен. Бир де күч жок табылган јөйжө лөиш иштебей жүрер жүрүм жаман кылыхкты темиктирип турган. Бастыра жамылу улустар карынга садынып, акча учун кандай ла неме эдерге белен болгондор. Эскидеги римский жамылудар бойынын алдындагы камаазы јогын јылыйтала, белен јөзүн-јүүр байлардын, эмезе мөрлү полководцтердин алдына бокойип турды.

Римский жайым юктулардын кылыханы бир эмешле онду болды.

Республиканын учы жаар крестьянство онон артык юксырап, ижи жок тениген, городской калыкты толтырып турды. Узак жуу јорыктарда иш эдерин ундуган Цезарьдын ла Октавианнын бойлорынын јерлерин түрген садып ийгендер. Крестьянский хозяиствоны ойто тургузарга ченегендери јылымы жок болды. Городской журт албатынын юкту болгондоры государствоюн ло кезик байлардын колынан беретен берилтөлөрле: аш ла онон до ёскозин үлегениле журташ, иштенг тортло кыйып туратандар. Иш иштебес кара албатынын ортозында казыр ла кан төгүштү ойындар көрөри јилбүлү өзүп турды. „Аш ла ойындар“ деген сөстөр римский калыхтын лозунги боло берди. Күүни жанып калган, иш этпес калыхтан болуп турган албатынын јууны сенат чылап ок карынга садыларга женил болгон.

Шак онын учун, республиканын учы жаар римский полководцтерге жанды колына алып ийерге сүрекей женил болгон.

Ораторский искусство. Республиканын калганчы чактарында ла принципат тужында ораторский искусство жаан ёзум алган. Жараш чечен куучындан билери политический јүрүмгө ичкерилеп аларына арга болгон учун, государственный деятельдер бастыразы онызына сүрекей кичеегендер. Ол эпоханын сыранайла афту-чуулу ораторы Цицерон болгон (бистин әрадан озо 106—43 ж.). Ол греческий ораторский ис-

кусствого ло философияга узак ўренген. Бойынын бүткениле колболу андый билгирин ол практикада, жаргыда ла албатынын жуундарына куучындаарда, темигип тыңыткан. Онын куучынын жакшы жазайла, сүрекей эптү тилле чийип салган.

Меценаттын кружогы. Август тужында литература да тыңып боскои. Бойынын произведениелериле жаны башкаруга болужып турған писательдерге ле учёныйларга император бойы, онын жууктары сүрекей јомёжип турды.

Бу керегинде Августтын најызы Меценат анчадала улу атту-чуулу, сүрекей бай, таң аттучы болгон, ол бойына јөйжөни прокрипциянын бийинде жууп алган. Онын айылына атту-чуулу поэттер ле писательдер жуулып, литературный произведениялерди кычырып, шүүжип туратан. Меценаг писательдерге неле элбек болушты жетирип, олорго акча берип, жер ле онондо босколёрии сыйлап туратан.

Вергилий- Меценаттын айылына жуулып туратан литературный общественного, ол туштагы ёйдин сыранай атту-чуулузы поэт Вергилий кирип турған (бистин эрадаң озо 70—19 ж.). Ол сүрекей жаан ўредү алган, оок јер-мензинген кижи болгон. Вергилий Августты сүрекей изү күндилейтеп кижи болгон „Энейдэ“ — деп жаан эпический поэмада Вергилий мынайда куучында жат: Венера ўй кудайдын уулы троянец Эней узак тенип јүрген кийининде, Италияга келеле, Августтын чыккан Юлийлер деп, угынын начальники боло берген. Бу куучында Вергилий Августтын күдай укту кижи деп көргүзөргө санаанган.

Гораций. Меценаттын кружогына ол ёйдөги жаан поэт Гораций онойып ок кирип турған (бистин эрадаң озо 85—8 ж.). Ол римский общественностин тегин улустарынан чыккан, жиит болордо республиканец болгон. Же онын сонында ол Меценаттын кружогына киреле, Вергилий чилеп ок Августты ла онын жууктарын мактап турды. Ол ёйдөги улустын жан-кылыгын ла жадынын бойынын стихтеринде Гораций ас эмес бичиген.

Овидий. Меценаттын кружогына киришпей турған поэттердин тоозында, сыранай ойгоры Овидий болгон (бистин эрадаң озо 43 ж. ала 17 ж. жетире). Ол таң аттулардын озогы билезине кирип турған. Овидийдин бастыра произведениялеринин атту-чуулузы онын стихле бичип салган, жебрен ёйдөги мифтер „Метоморфозтор“ („Кубулталар“) болгон.

Овидийдин творчествоның өзүп ле клеедерде, бистин эрадаң 8 ж. озо. Овидийды Август Кара талайдын жаказында Томы (эмди Констанция) жаан эмес городко айдуулга ийген. Бу айдуулдын чил-чике шылтагынын жарты юк. Кайдал эдигер деп поэт айдуулдан Августка сурак ийген, же император јөпсинбей турған. Овидий онойдо сүрдүрип жүре ѡлүп калган.

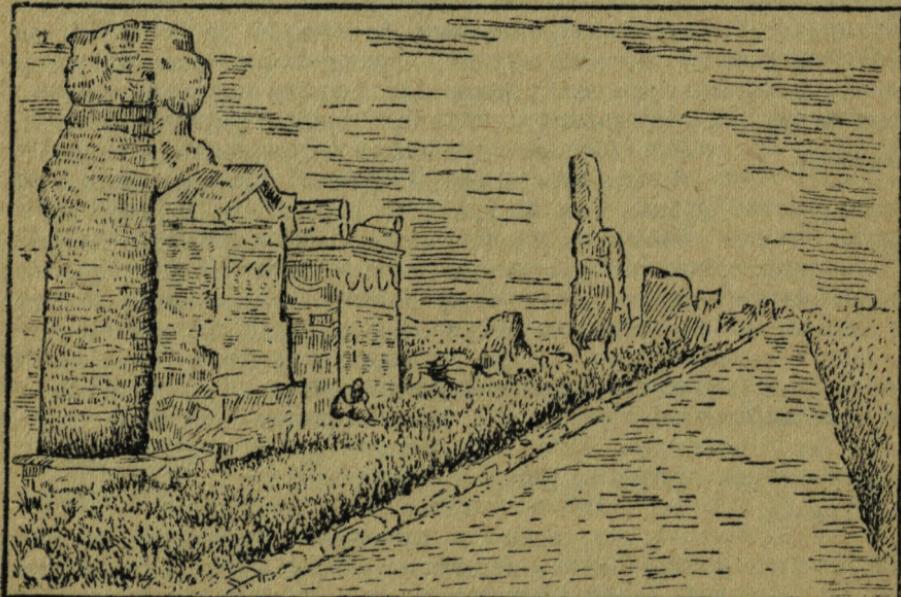
Тит Линий. Ол ёйдө история жаан женүлөрдеге јединген. Август тужында атту-чуулу римский историк Тит Ливий жаткан (бистин эрадаң сюз 59 ж. жуук, бистин эранын 17 ж. жетире). Ливий Римнин историязын бичиген (городтын төзөлгөнинен ала, бистин эранын 9 ж. жетире).

Бу историяда ол бойынын задачазы деп, эскидеги республикалык Римди улуркадарын тургускан.

Плинний Старший. Римский учёный лардың ортозында бистин әраның I-кы чагында (28—19 ж. д.) јаткан Плинний

Старшийди темдектеп айдар керек. Ол бастыра наукаларга сонуркап турар, әлбек үредүлүү кижи болгон. Плинний ишти коркышту сүүйтэн болгон. Ол кайда да јүрээ, јорыктаза да, амыразг да, мылчага да јунунза бичиктерди кычырып, керектүү јерлерин бойына бичип алыш туратан. Бойынын „Естественный история“—деген эң төс произведениязине Плинний 2 мун книгала тузаланып, сүрекей көп фактический материалдар јууп алган. Је андый да болзо, бу факттар ас јуунадылган болгон. Плинний бойынын научный јилбиркек билгиригинен улам, Везувий тебилип адымып турар тужында, бистин әраның 79 ж. ёлгөн. Ар-бүткеннинг коркышту кеберин јууктап көрөргө санайла, ол вулканга ёткүре јууктайла, коронду газла корондонгон.

Философия. Философ Лукреций Кар (бистин әрадан озод-кы чактын јарымызында), „Немелердин ар-бүткени керегинде“—деген атту, философский поэма бичиген. Бу произведениеи сүрекей јаан талантла бичиген. Поэтический кеберле Лукреций бастыра телекей ар-бүткеннин законыла башкарылып жат деп шүүлте эдип, естественный не болгондорого кудайлар камаан этпей жат деп чынын көргүскен. Лукрецийдийле болзо, кудайлардың бойлорын да улустар эткен. Лукреций суевериеле тартыжып, ол јерде јүрүм јок деп турган.

Апциева јол.

Веспасиан ла Тит эткен Колизей—сырангай јаан амфитеатр (эмдиги ёйдөги бүлүми).

Строительный искусство.

Ол ёйдö Римди ле провинцияларды јарандыра-
рына кöп немелер эдилген. Сүрекей јакшы рим-
ский шоссейный ѡлдор ло Италиядагы таш күр-
лер, провинцияның кажы бир јерлеринде эмдиги ёйгö јетире че-
берленген. Римде јаткан улустын тоозы миллионнон ажыра тоо-
лолып турган. Анда кöп јараш ѡргёөлөр, площадьтар, мылчалар
ла амфитеатрлар, онойып ок городтын јакаларынан ичетен јак-
шы сууны экелип турган бир-канча водопроводтор бар болгон.
Эн јаан сооружениелердин бирүзи, императорлор Веспасиан
ла Тит эткен, эн јаан амфитеатр Колизейди темдектеер керек. Онын
јемириги эмди де артып калган. Колизейге 100 мункижи бадатан.

Је бу сүрекей јараш зданиелерле коштой канча-канча кварт-
талдарда јаман тураларда, эмезе јаман тудуп салган улам сайын
јемирилип турар кöп этажту јаан тураларда городской юктулар
јаткан.

Римский наука ла техника бийик кеминде болгон. Строи-
тельствоның техниказы керегинде, Цезарь тужында јаткан рим-
ский инженер Витрувияның бичигени биске јеткен. Витрувий
техниканың бастыра отрасльдар керегинде, ол тоодо военный да
техника керегинде бичиген.

Греческий культураның камааныла ёрё јэүп турган Римниң
культуразының алдынан учурлу болоры греческий наукага көрб,
кичинек болгон.

Је ондый да болзо, латинский тил, римский литература ла
наука учы-учында Европаның сырангайла јүзүн-јүүр албатызының
ортозында жайылып, европейский культурырага байык јөйжö
булуп кирген.

§ 88. Бистинг эраның I-кы чагында Римский империя.

Тиберий. Августтың ордына јуучылдардың да, албатының да ортозында оның атту-чуулзы јок азыранты уулы Тиберий турган.

Ол турар тужында, ороондо базы катал восстаниелер башталган. Түштүк Италияда ла Брундизияны эбиреде мал күдүчи кулдардың заговоры ачылган. Заговордың бажында преториянский гвардиясын азыйғы јуучылы турган. Ол Брундизияда

ла городтордыңjakазында кулдардың жажытту јуундарын откүрип туратан. Бу јуундарда ла стенелерге кадаган кычыруларда кулдарды ол восстание ге кычырган. Тиберий Брундизияга военный отряд ийген. Заговордың башчызы ла ого јуук турган кулдарды Римге экелеле, кыйнап олтирген.

Императорский јанга ўштү санаалу болгондор римский гражданардың да ортозында табылып турган.

Военный диктаторының тыныгынан. Тиберий тужында императордың јаны тынып турган. Јамылу

улустарды тудатан правоны албатының јуучынан былаайла сенатка берген. „Императорды јамандаганы керегинде“—деген закон чыккан, ол закон аайынча император керегинде кандый бир јастыра неме айткан улустарды јаргылаар јанду бол-

гон. Императордың алдына кул болуп јалыначы суд онон коркып, бурулу да. бурузы јокторды да кату јаргылац турган.

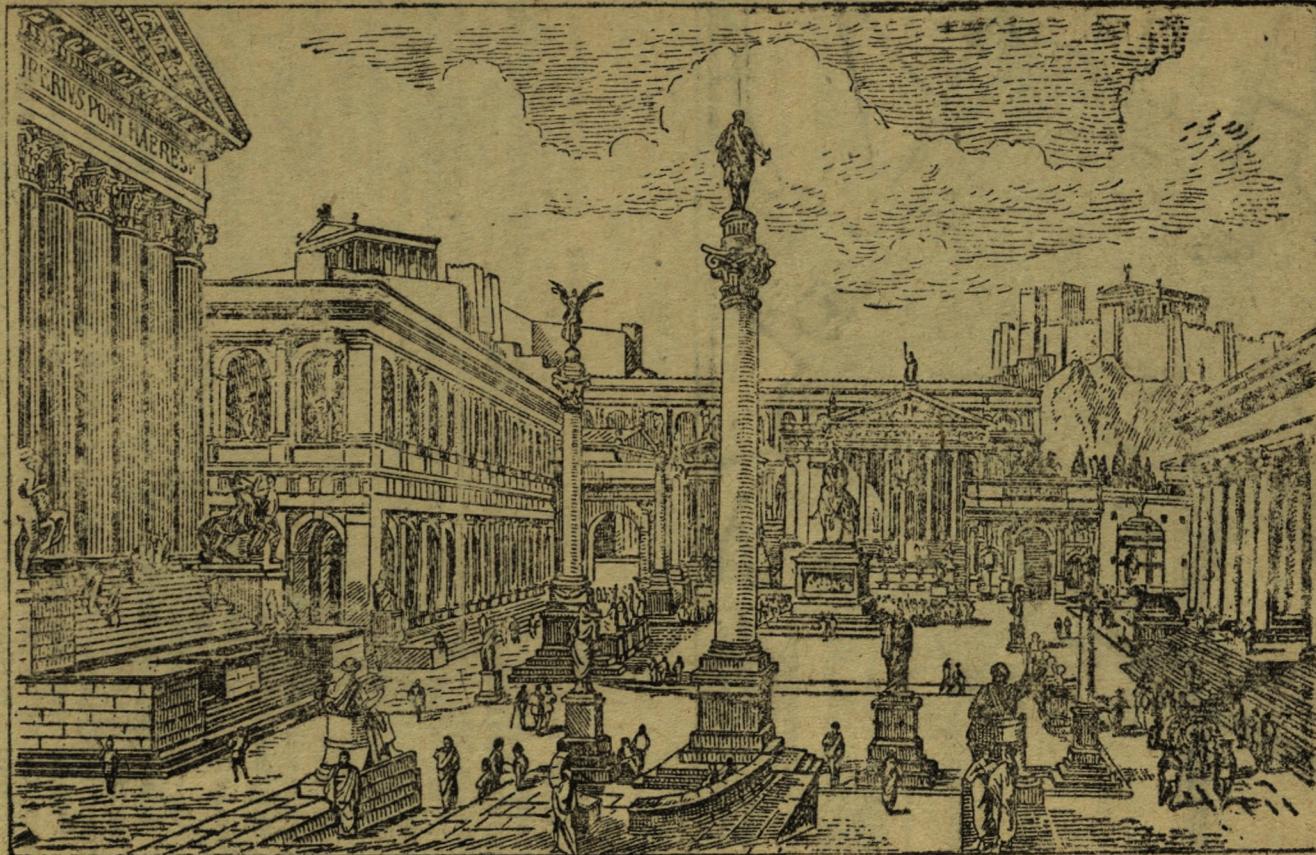
Нерон. Тиберийдин ордына турган улустың ортозында сыраңайла атту-чуулузы император Нерон болгон (бистинг эраның 54-68 ж. ж.). Императорский јанды ол он жети јашту болор тужында алган. Оның кылышын, бийиркек ле јамыркак болорын сүүчи энези ўдеңсалган. Качан ол император болуп баарда, бастыра албатының күндүзи оның бажын тортло айландырып салган.

Нерон бойын улу артист деп бодоп, улам сайын сценада ойнап туратан. Көрүп тургандар ого сүрекей колчабыжулар эдер учурлу болгон, кандый бир кижи император артистке сүрекей кайкабай турган болзо, ого сүрекей жеткер болотон.

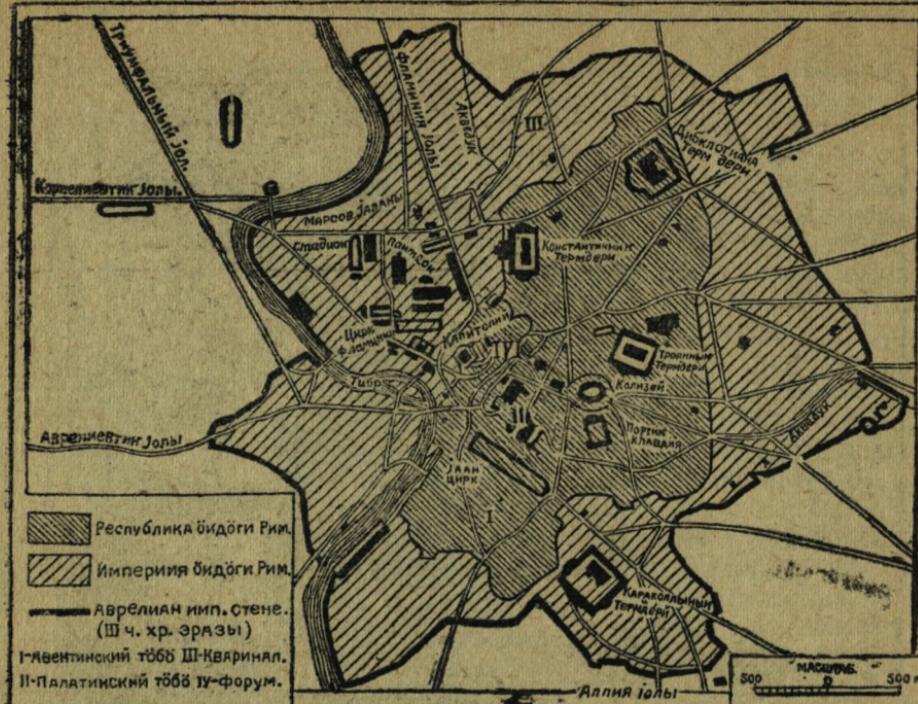
Нерон тужында обществинный ачуурканыш онон артык тыныгынан. Кулдардың заговорлоры ла кул-мензинечилердя олтирири сүрекей уламдала көптөй берерде, оныла тартыжарга сенат анылу јоп чыгарган. Римде азыйғы закон бар болгон, ол закон аайынча болзо, кулбойының господинин олтирген учун, олтирткен кижинин тууразында болгон бастыра кулдарды олтиретен

Нерон.

Империя тужындағы римский форум (реконструкция).

Јебрен ёидёги Римнинг планы.

болгон. Ёлтирткен кишинин айылында јаткан јайымга божодыл гандарды кулдарла түней кыйнап ёлтирилер эдип сенат жаны јөп чыгарған. Бир катап мындый неме болгон, город Римнинг префектин (градоначальнигигин) онын кулы ёлтирген. Ёлгөн градоначальниктик 400 кулын бастыразын ёлтириер деп, сенатта јөп чыккан. Же андый јөп болгондо болзо, оны бүдүрерге күч болгон, ненин учун дезе сүрекей көп калык јуулган, олор тоношло ба за бортшлө коркыдып турган. Улус кыйнап ёлтириер јерге јетирие ѡолды калыктан каруулдаәрга черү алдыртарга келиши. Же кулдардын движениези онын да кийининде токтободы. Жаны Спартактын восстаниези белетелип жат деп, албатынын ортозында куучын таркады.

Римдеги ѡрт. Бастыразынын учында 64 ж. Римде 6 күнге чыгарылғара күйген сүрекей жаан ѡрт чыкты. Городтын он төрт районынан јүкле төрт района бүдүн арткан, үчили торт ѡюк болуп калган, арткан жетизинин дезе јүкле јемирилген лејарымдай күйген туралары эртүп калган. Албаты ортозында движение башталган. Городты Неронның приказыла бортёгөн, ол эски Римди торт ѡюк эделе, онын ордина онон кееркедилүү город Эдерге санантсан деп, айдыжып турды. Римский аристократия императордын жанына ачуурканып, оны ёлтириер арга белетеп тур-

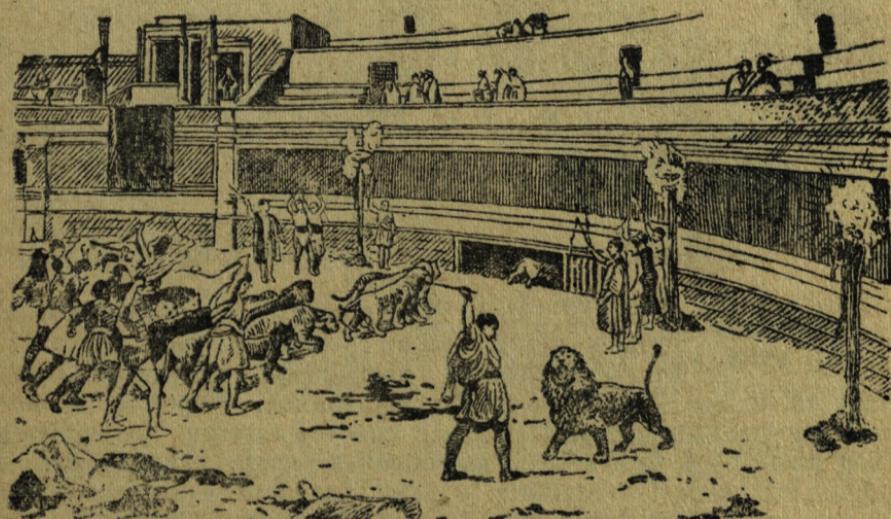
ды. Орттин кийининдең жылда, Неронго удурлажа Римде сүрекей жааң заговор төзөлгөн. Ого Римский жамылардың көрүмжилү де көп представительдери киришкен. Же заговорщиктер жылгыр эмес, эренистелик иштеп турғандар. Заговорды ачып алғандар.

Неронның казыры. Бу бастыра керектер императорды кату ээжилер эдеге албадандырыды. Неронның кылыгы кату болгон учун бу ээжилер канду иекелтeler, каный ла керек учун кыйнап өлтирири ле јоёжөзин конфисковать эдери боло берди.

Ол „величествоны жамандаган“ керегинде законды ойто тургускан, (Неронго акча керек болгон), онын учун көп бай улус акту жерге олгөндөр. Нерон эн баштап башкаар тужында, бойынын карындашын ширее былаап албазын деп корондоп өлтирген. Онын сонында Нерон бойынын энезин өлтиризин деп приказ берген, энези күчүркек кылыгыла онын жайым кылкытарын кыстап турған. Неронның табыла онын алдындагы үредүчили болгон философ Сенека ла римский жаан жамылу көл представительдери өлгөн.

Ол ойдо Нерон преториянецтерле, база городской юктуларла олордың жал акчазын көдүрип, акча ўлеп ле сүрекей жараптап ойын эткени ажыра жуукташкан.

Неронның олуми. Налогтың өзүп турганына комудалду провинцияларда Неронго удурлажа ачык движение башталган. Баштапла Галлия восстание эткен. Ого Испания бириккен. Ол тужында Римде Неронго удурлажа преториянецтер көдүрилип чыккан, сенатдезе оны „төрөлдин штүзи“ деп жарлаган. Нерон Римнен качып браадала, жолдо бойын бойы өлтирип салгаан (бистин эраның 68 ж.).

Циркте ойын эткен кийининде (эмдиги ойдин художниктүр журыгы).

Неронды антарғаш сонында, провинциальный черүлөр ортозында тартыжу башталған, олордың кажызыла бойының императорын көстөп турған. Бұдұн жарым жылдың туркунуна Римде үч император солынған. Учы-учында, женүчил болуп, сирийский черўнин командующий Тит Флавий Веспасиан чыккан (бистин әраның 69 ж.).

§ 89. Империяның айалгазы. Провинцияларда восстаниелер.

Веспасианың реформазы.

Качан Веспасиан жаңды колына алып ийерде, империяның айалгазы сүрекей уур болғон. Неронның ума жок акчаны коротконы керегинде, государственный казна куру болғон, черўнин дисциплиназы төмөн түшкен. Бек ле чебер политиказыла Веспасианга империяны ойто жылгыры тыңыдыларга келишти. Восстаниелерди түй базып салған. Чыгымларды сүрекей кыскартып, налогтың керегин бир ай эдип ийеле, император финансовый керекти ондондырган. Воинский дисциплинаны ойто оныктырган, империяның границаларын тыңыдып салған.

Веспасианның төс жаан ижи римский аристократияны жаңыртары ла әлбедери болғон. Оны әдерге, ол провинциялардан 1000-га жуук бай ла жамылу билелерди Римге көчиреле, олорды сенатордың ла таң аттулардың сословиелерине кийдирген. Бу жаңы жамылу улус провинцияларды Римле колбоп, императордың башкарузына шибе болор учурлу болғон.

Иудеядагы восстание.

66 жылда Нерон тужында императорский чиновниктердин кыстаганынан улам восстание эткен Иудеяны Веспасиан бастыразын бактырган. Иудея узак та, әрчимдү де удурлажып тартышкан. Неронло ийилген черўнин командующий Веспасиан оны токунаткан. Качан Веспасиан император болуп баарда, военный операцияларды откүрең ол бойының Тит уулына жақыған. Тит Иерусалимге жаңы черў ичкериледе әкелип алала, Иерусалимди курчаарын баштаган. Город үч катап әбирген стенелерле курчадылған болғон. Оның көп тоолу жаткан улусы героический коруланған. Же курчаткандардың ортозында ачана башталған, оноң улам учы-учында городты рим-

Веспасиан.

ляндарга аларга мөр болды. Иерусалимди оодын јайрадып салган (бистин эрада 70 ж.). Онын атту-чуулу ѡргөзи јалбышкада күйүп калган. Иудеяны римский черүлөр алган.

Империяны оног ары тыңыдарын Веспасианың ордына турган Тит откүрген. Тит тужында империяны коркышту јаан түбек баскан: вулкан Везувий тебилген. Тебилер тушта Помпей ле Геркуланум городтор көмилген. Онын сонында (XIX ч.) бу городторды археологтор казала, онын ўрелбей, ол бойынча якшы артын калган оромдорын, тураларын, айыл-јурттың немелерин ле оног до ёскёлөрин тапкан.

Траян. Бистин эрада 98 ж. императорский ширееге империянын атту-чуулу полководецтеринин бирүзі Траян турган. Ол уғыла Испаниядан болгон. I-кы чактын учы јаар торт коомойтып түшкен италийский јер ижин ёрө көдүрерге, жаңы император сүрекей кичеенген.

Оғосш јер ижи республика болор тужында јоголоры башталган, ол түштә „латифундиялар (јаан поместье лер) Италияны чучураткан“ — дель римский писатель Плиний бистин эрада I ч. бичиген, шак онайде провинцияларда да болуп турган. Нерон тужында, темдектезе, Африканың провинцияларының тал ортозын алты кижи ээлеп турган.

Италийский јер ижи төмөн түжериле тартыжарга, јер садын ала-рына да хозяйствозын ёңжидерине јер ишчилерге ссуда берилип турган. Бу ссудадан алган проценттер јоктуларды да ада-энези јок ёксус балдарды воспитывать эдерине ба-рын турган.

Траян база мындый закон чыгарган: ол закон айынча сенаторлор Италиянын јурт хозяйствозына бойынын јөөжөзининг үч ўлүзинен ас эмезин салар учурлу болгон. Бу законнын шылтуузында оок јерлерди мензингендердин чодыла јағысла латифундияларды тыңыларына келижип калган. Государственный болуш та, эш төнгө не барбереген, јабыс класстардын јадыны тамла уйандалтган.

Тыш јанын-дагы политика. Эмдиги ёйдин Румынияның ордында јаткан дактардын угыла Траян кан төгүлүлү эки јуу откүрген. Дакияны римский провинция эдип салала, римский колонисттерди јуртадып салган. Дактарла јуулашкан јуунын јүзүн-јүүр эпизотторы Римде Траяннын эткен колониазында јуралган. Ол колонна бу ёйғо јетирие артын, чеберленген.

Траян.

Бойының жүрүмнің калғанчы учиңда Траян Парфянский қааның тергее-јұртына жуучыл жорык эткен, анда ол қанча-қанча областътарды олжолгон. Іе ол түшті римский черўнин қийининде, Месопотамияда восстание чыккан. Ол Траянның онон ары ичкерилеерин токтодоло, Траянды ойто бурыған. Ол Рим jaар барып јадала, жолдо өлгөи (бистин эрада 117 j.).

Траян тужында империя бойының тыш жаңындагы күчинин бийик өзүмине жеткен.

Адриан. Бюро- кратический системаның özümi.

Траянның соңында оның Адриан төрөгөни башкарған (бистин эраның 117-138 j.). Траян парфяндардан жуулап алған бастыра ѡерлерден Адриан мойногон. Элбек государствовы ол бойынча артырып аларга, империяның бастыра күчин сүрекей тың ийделендірер керек болгон. Онызын эдерге империяда арга јок болгон. Жаңысла империяның границаларын корып, тыятып аларга, Адриан амыр јадар өволитиканың жолына турул алған.

Адриан.

Адриан юридический үреділүү улустарды, аның оқ императорский канцелярияларда, әмезе черўлерде узак иштегендерди туткан.

Еврейлердин восстание зи. Адриан тужында, 132 j. еврейлердин жаңы восстаниеси болгон. Оның бажында чоло атту Бар-

Кохба („жылдыстын уулы“) Симон турған. Жаңы римский черўлерге еврейский черўни тоскура согорго ло восстаниени түй базарына арга једип қелгенчө, камааны јок јадар јадын учун еврейлердин тартыжузы ўч јылга көндүккен. Иудея торт тоноттырган болгон. Канча-қанча он мун еврейлер өлтирткен, әмезе күлға саттырган, город Иерусалимди дезе торт жайрады салала, оның ордына жаңы город эткен.

Восстаниелерди базарыла, провинцияларды базынчыктаарыла, государствоның ичинде бюрократизмди әлбедериле императорлор Римский державаны тыныдарга кичеенгендер.

§ 90. Римский империя бистин эранын IIле III ч. ч. тужында. Варварларла тартыжу.

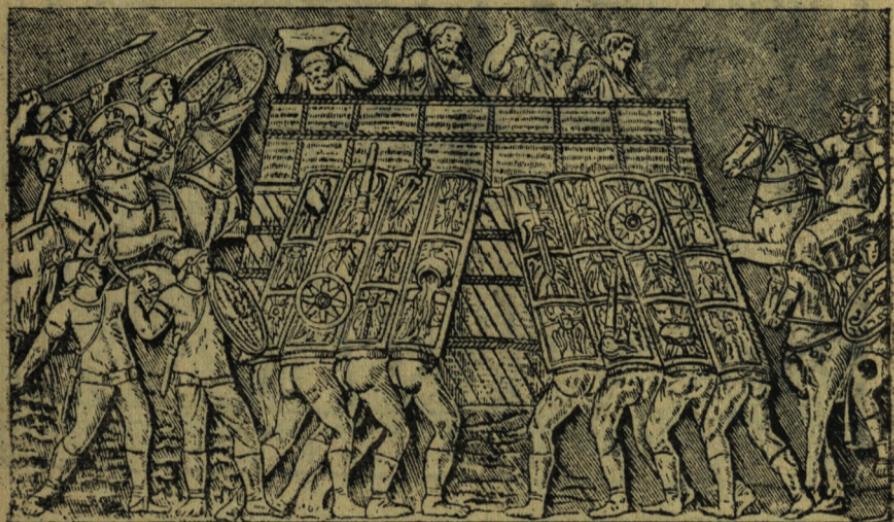
Марк Аврелий. Империяның айалгазы коомойтығаны.

Бистин эрада 161 ж. ала, 180 ж. ётире император Марк Аврелий башкарған. Марк Аврелий тужында империяның айалгазы сүрекей коомойтыған. Камық албаты тамла јоксырап турған, государствоның казназы дезе тамла астап турған. Марк Аврелий башкарарын баштаар тужындағы аchanадан, оның сонында дезе Тұштұктен келген коркышту чума оорудан империя зән боло берген. Оның учун государствоның јүзүн-јүүр болұктеринде—Египетте, Галлияда—тудушла восстание болуп турған.

Варварлар табарың киргени.

Империяның тыш жаңындагы айалгазы оноң ас әмес уур боло берген. Айылдаш жаткан варвар уктар Римнинг коомойтып турғанын көрөлө, оның границазына табару әдерин баштагай. Парфяндар Сирияга киргендеген. Марк Аврелийдин полководецтерине олорды оноң сүрерге келишти, је башталған ачана ла чума римляндарды ойто бурыған.

Парфяндарла амър-энчү жадарының јөбин тургузарға келишти. Дунайдың границазында жаткан уктарла узак öйгө өткүрилген жуу оноң артық јеткерлү болгон. Олор границадаң одбою, Италияның бойына једип келген. Олордың алган областытары

Варварский шибебен римляндар алғаны.

Император Марк Аврелий де олјолоткон маркоманский башчылар-

Римляндар германецтерле јулашканы.

сырашай тоноттырган, канча-канча јүс мун албатыны олжого апарған. Табарган уктарды сүрерге ле кезик бйгө олорды уккур тударга императорго сүрекей јаан уур болгон.

Олжолоткон варварларды Римнинг границазындагы јерлерге јуртаттырган, олор јуртаган јерди иштеп алар праволу болгондор. Онын учун олор Римнин черўзине служить эдер учурлу болгон.

Государствоның айалгазы уур болгон керегинде мындый эп арганы кыйалтазы јох эдер керектү болгон. Је учы-учында ол Римге сүрекей јаан јеткер чыгарып турған јер боло берген.

Септимий Севердинг монархиязы. Бистин⁶ эраның 193 й. императорский башкэрүнү провинциялардын бирүзиний наместниги Септимий Север колына алган. Черў ле чиновничествоны бириктириле государствоны ты-

ныдып аларга калганчы ченелтезин эткен. Черүде жаан реформа ёт-күрилген. Жуучылдардың жадыны ондолгон: лагерьдин жаантайын турар жерлеринде билелү жадарына јөп берилген. Пограничный жерлерде жуучылдарга жер иштеерге Север јөп берген. Ого ўзеери, олорго бийик командный жамыларга жетире служить эдер арга берилген.

Бойыныг канцелярияларына чиновниктер эдип, эскидеги военные льарды Север көптөн отурғызарын баштаган. Север тужында сенат бойынын учурын торт жылытып салган. Аналтканда, Север жаңыла жуучылдар ла чиновниктер ажыра башкааррага чешкен. Олүп турарда, ол бойыныг уулдарына: „Жуучылдарды байыдыгар, оног боскөлөрин кичеебегер!“— деп, айткан дежедилер.

Онын уулы ла онын ордына арткан император Каракалла тужында сүрекей учурлу иштер ёткүрилген болгон: империянын жайым жаткан бастыра улустарына римский гражданствонын пра-возын берген (бистин әрәйин 212 ж.).

Бастыра бу керектерле: черү ле чиновничествоны бириктерилие, империянын жайым жаткан улустарына гражданствонын пра-возын берериле, черүнин реформазыла — империянын айалгазының тұндыдарга умзандандар. Же оны тұндыдар арга јок болуп калган. Кул-мензинеци стройго удурлажа революция өзүп турған.

VI. КУЛДАРДЫҢ РЕВОЛЮЦИЯЗЫ. ВАРВАРЛАРДЫҢ ЖУУЛАП АЛГАНЫ ЛА ИМПЕРИЯНЫН ЖАЙРАДЫЛГАНЫ.

§ 91. Революциянын ичкерилегени.

Империянын турумыныг баштапкы эки јус жылдыктарынын түркунына калық албатыныг айалгазы тамла коомойтып турған. Рим товарларды чыгара тартып турғанына көрө, көп товарды эжелип турған. Онын учун акча Римнен табынча барып турған, баалу металлдардың (алтынын ла мөнүннин) тоозы астап турған, база уч-түбинде качан ок II – ч. учиңда акча-јөбжөнин төзөбзи шалтыйрай берген. Акча-јөбжөлө чике тузаланары јок болгонынан улам, садуга ла ремеслого коомой болгон. Онон башка олорды сүрекей жаан государственный налогтор ўзүктелтип турған. Аналтканда саду ла ремесло төмөндөп турған. Журт хоziяйство база онойдо ок төмөндөп баарына жеткен. Деревненин журт улусы јоксырай берген.

Колондор. Кулдардың күчи кул-мензинечилерге азыйы ки-релте экелери токтогон. Кулдарды тудары сүрекей баалу болуп тура берген, олордың ижинин производительнозы де-зе азыйыгы аайынча жабыс артып турды. Онын учун оок жер ала-чылардың ижине көчүп турғандар.

Жаан да жер-мензингендер бойлорынын имениелерин жаан эмес участкаларга ооктоп, олорды оок жер алачыларга — колоналарга арендана берерин баштаган.

Колоналарга, берер јери јок болуп турган, јурт јердин ле городской јокту улус кирип тургандар. Оноң башка кул-мензингендер кезикте бойлорынын кулдарынын кезигин колондор эдип тургандар. Бу бастыра колондордың айалгазы јайымдарда, кулдарга да сүрекей уур болгон. Јерди тузаланганы учун олор акча төлөбр, әмезе аш-түжүмнин кезигин берер учурлу болгондор. Арендный төлү көдүриле берген. Ого ўзеери колондорды, күч јетпес государственный налогтор түредип турган. Оның шылтуузында колондор помещиктерге алымду болуп калгандар. Алымга бир ле түжеле, олор бу айалгадан чыгар аргазы јок болгон. Арайтканда жайым колон базынчыкта болуп калала, јерди таштаар да күүндү болзо, таштаа баар учуры јок болгон, керектин бойында ол әмди бойынын участказына жаба буулалган болуп калган. Кулданыштан камаанду крестьяндардың күчине көчүп тура бергендер. Колон јарымдай крепостной крестьянин болгон.

Онызына ўзеери II-чи чактың учынан ала, Римнин империязында јүзүн-јүүр уктардың јүткүп кирери көптөгөн. Бу бастыразы империянын хозяйственный јүрүмин толо јеткилинче жайрадына жетирген.

Арга жаңысла революцияда болгон. Революция бастыра күчтерди: кулдарды да, колондорды да, варварларды да бириктирип, ичкерилеп келип жаткан.

**Кулдардың ла
ремесленник-
тердин вос-
станиези. Вар-
вардың јүт-
күп киргени.**

Бистин әрада III-чи чактың ортозында Сицилияда кулдардың жанды восстаниеи көдүрилген, оны јүкле арайдан туй баскан. Римнин бойында городтың ремесленниктериниң ле кулдардың восстаниези болгон. Восстание сүрекей ийделү болгонынан улам, оны туй базар тужында, башкаруның черүзинен 7 мун јуучылдар бўлтирткен.

Ондый восстаниелер ол ёйдö Италиянын ёсқö дö городторында одуп турган.

Аренданы тölöp турган колондор.

Римге тыштынай да табарары өзүп турган. „Варварлар“ (германецтер, галлдар, перстер, скифтер) империяга јүткүп кирип тургандар. Бистин эрада 260 й. перстерле јуулажып турарда, император Валериан олжого алылган. Олжодо ол өлгөн.

Варварлар империянын јүкле границаларына табарып тургандар эмес, ё онын ыраак терентине де өдүп тургандар. Рейнский ле дунайский пограничный областтарда варварский уктар јаан союзтарга биригип тургандар. Алтнгы Дунайга готтор једе кондылар. Рейнде-франктар ла сакстар. Дакияны римляндар јылыйткандар. Кичү Азиянын ла Балканский јарымортолыкты готтор, скифтер ле аварлар тоноп, сыранай ээн эткендер, Римге удурлажа күнчыгыш Парфийдин ле Пальмирдин (Сириядагы) государстволоры база кёдүрилген.

Багаудтардын Кул-мензиген Римге удурлажа тартыжуда тыш восстаниези. Јанындагы күчтердин (варварлардын) ла ич јанындағы күчтердин (кулдардын) ла крестьяндардын) бириккендери јүс јылдан ажыра ойдиг туркунына өдүп турган. Ол анчадала Галлияда јарт илеленген. Бистин эрада Ш-чи чактын учында Галлияда сүрекей јаан восстание башталган. Восстание эткендерди „багаудтар“ деп адаганцар, онызы галлдардыңынча болзо, „јуучылдар“, эмезэ „тартыжучылар“ болуд јат. Уур каландарла, уур иштерле, база императорский бийлердин кыстажыла калјуурына јеткен албаты бастыра Галлияда кёдүрилгендер. Минда кулдар да, колондор до пограничный областтардын батрактары да болгондор. Олор черү тозёгёндөр, онызында јер иштечилери јойу јурер черү боло бергендер, көп тооду таң атту күдүчилер дезе кавалерия боло бергендер.

Господиндердин поместьелерин ле уйан шибеелеген городторын багаудтар алала, јайрадып салгандар. Куды чыккан јермензингендер көп эмес јаан городтордын корузына качкандар. Восстаниеге кёдүрилгендер Галлиянын бөлүнгөнин јарлайла, императорлор эдип, бойлорыныг эки башчызын Элианды ла Аманиты туткандар. Багаудтарга удурлажа јаан күчтер аткарылган, олор восстаниели кезек ойгө туй базып салсандар. Је восстание база бир канча катап јалбыштала чыгып, Испанияга једип турган.

Багаудтардын восстаниези 150 јылга јуук чойилген. Андый бастыра албатыны тартып алган ийделү восстаниелер революциянын ичкерлееринин ле Римниң јайрадыларынын аяарулу темдеги болгон.

§ 92. Диоклетиан. Христианство.

Јаныс державынын тыншыгандары.

284 јылда империядагы јанды ѡргёөнүг корузынын начальниги Диоклетиан былаап алган. Онын бастыра политиказы императордын самодержавный јанын тыншыдарында ла революцияны туй базарында болгон. Бойынын авторитетин там кө-

дүрерге, римский императорлор Диоклетианнан ала бойлорын „доминус“—господин деп адаарына јакару берия тургандар, онын учун Диоклетианнан ала Римде тургузылган јангын кеберин „принципат“ деп адагылабай, „доминат“ деп адагаидар. Императорлор күнчыгыштагы кеберлү бай кийимдер кийип, бойлорын көп тоолу көдочи-лерле курчадып, бойыва күдайзак күндини (тизеленин мүргүүрүн) јетирерин некеп турал бергендер. Императордын бойы байлу, агару деп бодолотон.

Диоклетиан ла онын ордына тургандар тужында сенат империяның башкарузына кирижери чек токтоғон. Башкару императорский советтин колына көчкөн, ол советтин члендерин тегинде бийлер болгондор. Аңдый бийлердин тоозы бй ёдёри сайын сүрекей көптөгөн.

Империяны төрт бөлүкке сок жаңыс бойын революгени. Диоклетиан люционный движениени туй базып саларына ла империяның грашиазында варварлардын табарганин коскро согорына чыдаар аргазы јок болгонын башкаруның баштапкы јылдары ого иле көргүскең. Онын учун ол бойына үч башкараачы-булушчылар көстөп тургускан. Олордын кажызыла империяның анылу облазын башкарып турган. Шак онайдо Римский государство төрт бөлүкке улелген.

Бир кезек бйгө восстанилерди туй базарына, варварский уктарды кайра таштарына ла государствоның грациналарына база катап тыңыдып аларына мбр болды.

Ич жаңындағы реформалар. Бу бастыразы көп чыгымдарды ла черүни-тындарын некеп турган. Онын учун налогторды көптөдип салган, оны түреп калган жорт албатыдан жууры тамла уур боло берген. Каланды эки тарый жууры тургузылган: кажыла ийдези кирген кижиден ле јерден, калганчызын јердин тоозынан ла качествозынан көрө жууп турган.

Диоклетиан онайдо ок акча системаны жарандырарга ченешкен. Немелердиг баазының байигиле, онайдо ок иш учун јал тургускан. Је ондыйда болзо, закон кандый да тұза бербеген, оны токтодорго келишкен.

Диоклетиан.

Христианство. Империяның кату айалгазы бастыра массовый движениелерди сезиктүү көрүп турар эткен. Эн баштап христианство андый движение болгон. Христиандарды кыйа көрбөи качан оқ Нерон тужында башталган, је Диоклетиан тужында анчадала тыңыған.

Качан римский обществоның базынчыктаткан массазы төрең кунукчылдың айалгазында болуп турарда, христианство бистиг эрада I-кы чакта бүткен. Ол тужында революционный движениени түй базып салган. Военный диктатура албатыны кыстап турган. Колкучиле жаткандар ичкеери базып чыгарын көрбөй тургандар, олордың материальный айалгазы тамла коомойтып турган. Андый айалга кулдардың, римский юктулардың, пролетарийлердин, оок ремесленниктердин ортодо религиозный күүн-сананаы тыңыдып турган. Христианство эн баштап базынчыктаткандардың движениези болуп, кулдардың, жайым божодылгандардың, юктулардың ла праволоры юктөрдүн, эмезе Римге бактырткан ла базынчыктаткан албатылардың мүргүүли болуп табылган деп, Энгельс темдектеген. Иудейский религияда узактан бери „messияя“ (помазанник) бүдери болгон. Мессия--ол кижи кеберлү кудай, ол јерге келип, кишинин угын јаманнан ла шырадан коруп алар аайлу болгон. Мессия керегинде ол андый шүүлтө кажы бир оско до мүргүүлдерде бар болуп турган.

Күч чыдабас базынчыкка бастырткан албаты бойының уур айалгазынан чыгар арганы көрбөй, мессия олорды аргалап алар деп, бүдүп тура бергендөр.

Кажыла јerde тенип јүрген пророктор ло проповедниктер табылып келгендөр. Олор мессияны уткуурына белетенерге, албатыны кычырып тургандар, ол мессия байларды кыйнаар, Римский государствоны жайрадар, телекейди отло арулайла, јердин ўстинде „кудай каандыгын“ бүдүрер аайлу болгон. „Бай кудайдын каандыгына киргенче, төө ийненин ўйдиле түрген ёдөр“--деп, пророктор айдыжып туратандар.

Шак ол тушта албаты ортозында шырага чыдамкай болов керек деп, ненин учун дезе бастыра шыралап тургандар ла базынчыктадын тургандар блүмининг кийининде кайрал алар деп, ол ўрелип турган кижи кеберлү кудай, Иисус Христос керегинде миф (чörчöк) табылып бүткен. Килинчектүлөр дезе ўргүлжы кыйынга жарыладар. Бу миф күнчыгыштагы мифтердин тың салтарыла бүдүп турган. Ол эн баштап бичилбей таркаган, јүкле соңында бичилген болған.

Ол эпоханың бир де исторический произведениелеринде Иисус Христостын јүрүми керегинде бир де сөс јок.

Церквенинг бүткени. Христоско будүп тургандар, ол эмезе христиандар городтордо јаан эмес обшиналар тозögönдөр. Олор проповедь эдерине кожо јуулыхып, текши трапезалар (јыргал) откүргилеп, иш табарына бойына болужып тургандар. Бир городтын общиназы оско городторло колбожып турган. Ондый организация городтын юктуларының

көп тоозын бойына тартып алған турган, ударай бастыра империя христианский общиналарла бүркелген.

Же IIле III чактарда христианский общиналарга јоёжлүлер тамла тыңыда кирип тұра берген. Государствоның базынчығы тамла уур болуп тұра берген. Оның уурын жаңысла жоктулар көдүрип турган эмес, же жарт албатының ортодо қыптары көдүрип турган. Оның учун ол қыптар база онайдо ок христианство жаартастылдылар.

Христианский общиналарга бай улустардың откөнининг шылтуузында общиналар бойлоры да байыгылай берген. Олордо общинаның јоёжозин башкарачы, жамыга тудулу улустар табылгыйлайт: епископтор, диакондор ло онон до боскөлөри. Римский империяның христианский общиналары бириккендер, христианский церкве төзөлгөн.

**Церквенин го-
сударстволо
табарышканы.** III-чи чакта церкве государстволо кату табарышкан. Азыда государственный жаң христиандар га ас аяаару эткен, же Нерон тужында олорды баштапкы катап кыстаган эди. Же III чакта айалга башкаланган. Римский башкару христиандарды түймееңчилер кирези көрүп, олор ороондо токуна жок күүн-сананаы теренжидип турган деп бодоп тургандар. Онон башка, ақча керексип турган башкару, христиандардың јоёжозин конфисковать эдип, акказын алар деп бодоп турган.

Шак оның учун III-чи чактың ортозында христиандарды истеери тыңый берген: христианский общиналарды бөктөгилеп, олорго мүргүүрге бербей токтотылап, јоёжозин конфисковать эткилеп, анчадала чирекип турган христиандарды қынац олтиргилеп тургандар.

**Христианство-
ны жарадып ал-
ганы.** Же андай да болзо, Диоклетиан тужында калғанчы истеш болгон. Оның сонындағылары церквеле токунажып, бойлоры христианствого-киргендер. Христианствоны жарадып алары қыйыш жок керектү болгон. Бир жаңынан, истеш амаадузына жедиң болбой турган, христиандардың тоозы тамла өзүп турган. Көп христиандар черүде, бийик бийлердин ортозында ла боргойдө дәтабылып келген. Экинчи жаңынан, христианский церкве, ого байлар кирген тужынан ала, табынча бойының кеберин кубултып салған. Ол ойдө государствового оны жарадып јөпсинери ле оның сонында революцияла тартыжарында ого тайанары тузалу болгон. Ненин учун дезе церкве албатыны классовый тартыжуға қычырбай, ойто кайра господаларга уккур болорына қычырган.

„Слер, кулдар дезе, господаларга, кудайдын кеберине чилеп ок, бағывыгар“ – дегенин бис христианский книгада қычырып турыбыс.

Онойдо церквени государство жарадып алган болгон. Христианство жаңысла римляндардың ортозында эмес, же база варварларда да таркаган, олорго бойыла кожо латинский тилди, римский культураны, техниканы, литератураны, философияны экелип тұра берген. Бу шүйтеле христианство ол тужында жаан учурлу болгон.

§ 93. Константин ле оның отчылары (оның ордына тургандары). Империяның жайрадылганы.

305 йылда оору Диоклетиан жаңнан бойы чыккан. Империяның башкарузы оның болушчы-башкаручыларына көчкөн. Үдабай олордын ортозында жаң учун тартыжу башталган.

Миланский эдикт. Оның женчилери болуп Константин ле Лициний чыкканар. 313 йылда олор Миланда түштажала, бойы бойлорыла жоң тургускандар. Константин башкаарына Күбадышты алды, Лициний дезе Күнчыгышты. Анда ол, Миланда, олор жакару чыгаргандар, олаайынча христианский религия азыйги римский религияла тект пра-во алган (Миланский эдикт).

Константин. Константинын ле Лицинийдин ортодо жоң узак эмес болгон. Үдабай олордын ортодо тартыжу башталган, оның шылтуузында Лициний учына жетире жендирткен. Константин империянын сок жаңыс жакаручызы болуп тура берген.

Константин тужында самодер-жавие тыныган. Бийлердин тоо-зы көптөгөн. Олор разрядтарга ўлелген, база жүзүн-жүүр титул-дар алгандар: „превосходитель-стволор“, „сиятельство“ база ёсқо-дö. Бийлер садынчаак болгондор, олордын ортозында карын алары элбек чечектегея.

Колондор Константин тужын-да жаткан жеринен айрылып, баар учуры јок болгон, олорды тамла бектеери тыныган.

Константинын бүдүрген иш-теринин сыранайла бир учурлу-зы Күнчыгышта, азыйги гречес-кий болгон жерде, Византияды столицаны төзөгөни болгон, (бис-тин эрада 330 йылда). Город Константинополь деп адал-ган. Столицаны онайдо неден улам көчүрген дезе, империянын күнчыгыш жарымызы экономи-ческий күчтү де, культурный да болгон. Ого жаба Византиянын айалгазы географический ле воен-ный жаңынан элтү болгон.

Константин бойы бойынын жүрүмийн учына жетире хри-стианского кирбекен деболзо, је бойынын балдарын ол жаңы мүргүүлге ўреткен. Ол христианский церквени элбек корулап

Константин.

турган: ол тужында христианский духовенство налогтордон ло тölүлерден жайымдалган, церковный общиналарга саду эдер ле јбжө энчилеер право берилген, епископтор жары эдер право алғандар.

Церковный ереster. АгоНистиктердин движениеи.

Константин церквеге ерестерле (кайра баргандарла) тартыжарга болужын жетирип турган, ол ерестер көп сабазында революционный кеберлу болгондор. Ерестер деп, церкведе бийлеп турган шүүлтөрөргө ѡшту болгон санааны айдатан. Аңчадала көп ерестер, бистинг эрада IV чакта, церкве государствонун боло бергенинен улам табылган. Көп христиандар, аңчадала олордун јокту болгондоры, епископтордын јобжөзине ле олордун јыргалду јадынны темдектеп, церквенинг государствою нак боло бергенин јаратпай, көдүрилип тургаидар.

Аңчадала агонистиктердин движениеи тын болгон. „Агонистик“ дегени „жан учун тартыжачы“ дегени. Шыйдамла јесенин алып, деревнелерге јүрген кижи африкайский кулдар ла колондор болгондор, олор поместьелерди тоноц, алымдуларды ла кулдарды јайымдаа тургаидар. Качан агонистиктер кандый бир байдын кулдар йидеген абыразына учураганда, олор огу кулды отурғызып, господиндерди дезе абыравын алдына јұғартқилен туратаптар.

Константининг болжонинин кийининде, бир канча ёйдин бажында жан учун бойы бойлоры ортозында тартыжу база катап башталган.

Юлиан.

Константининг кийининде башкарғандардын би-рүзи онны јеени Юлиан болгон (бистинг эр. 361—363 ж. j.). Оны христиандар, ол язычествоны онны аэйгы учурына база катап экелерине ченешкен учун, „Отступник“ („кайра баскак“) деп агадаптар.

Юлиан тужында христианский церкве языческий ѡргөблөртө олорден былаап алған јобжөни ѡито јандырып берер учурлу болгон, епископтор жары эдер праводон айырмаландар, христиандардын преподавать эдер учуры токтодылган.

Је язычествого ѡито бурыларына Юлианынын ченелтези мөрлү болбогон. Ото јүкеле жрецтердин ле греческий филогофтордын жаан эмес кезек улустары јоможиши турган, јурт албатынын бастира массазы дезе Юлианын реформазын ѡшту көрүп турғас. 363 ж. Юлиан бойынын јуулу јорыктарынын бирузи туита ёткөн. Онын блүминин сонында удавай империя эки болжукке жарылган—Күнбадышка ла Күнчыгышка. Государствоюн бир жаңыс болорын корулаарга сырағайда келишпетек.

§ 94. Варварлардын јуулап алғандары. Римский империянын жайрадылтасы.

IV-чи чактында жана жаңа жара болжун калган Римский империя учына жетирип уйладайла, курчап турган уктардын кыстажына чыдажар аргазы јок боло берген.

**Гүнндар ла
вестготтор.**

Ол ёйгө Кара талайдың түндүк јараттарына жаңы көчкүн албаты—гүнндар келген. Сүрекей жаан орда болуп, олор күнбадыш жаар тан атту ла абыралу ичкериледилер. Бойлорының ичкерилежинде олор күнчыштагы готторды—остготторды бойлорына ээчиде апардылар. Алтыгы Дунай райондогы јуртаган, күнбадыштагы готтор (вестготтор) гүнндарга бағар күүни јок болгондор. Дунайды кечеле, империянын территориязына јуртаарга олорго јоп берзин деп, олор Күнчыштагы императорго, Валентке сұракту барғандар.

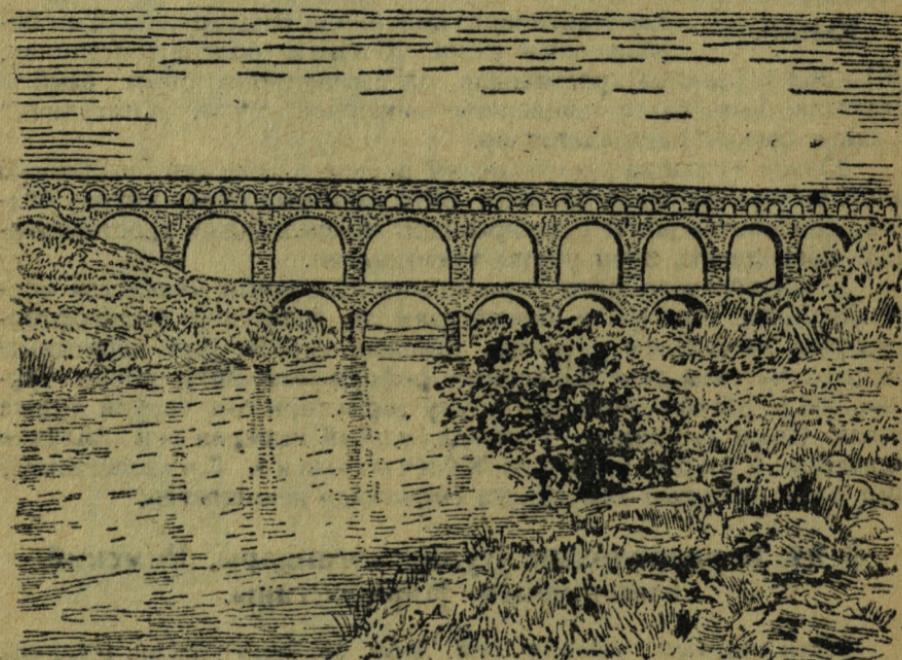
Валент јөлти бёрген, сүрекей жаан ук Дунайды кечкен. Канчаканча јүс мун тоолу вестготтор римский границада јуртай бергендер.

Вестготтордың восстаниеzi. 376 жылда вестготтор Римге удурлажа восстание көдүргендер. Олор Фракияны откүре ичкерилеп, жолой ончозын тоноп, ээн эдип турғандар.

Олорго кулдар, база онойдо ок колондор ло алтын казар присстерге бичиткен ишмекчилер бириккендер. Олор вестготторго бай јурттарды ла јурт улус бойының јоёжозин корулаш турған жытты јерлерди көргүзип турғандар.

Император Валент жаан чөрүлү вестготторго удурлажын чыккан, је олорго Адриаполь городтың жаңында коркышту тоскура соктырала, бойы јууда олгөн (378 ж.).

Күнбадыштың императоры Күнчышкабойының эң артық полководецин Феодосийди, ого Августың титулын берип, ий-

Римский акведук. (Түштүк Франция).

ген. Федосий вестготторды туй базала, олорды императордын колына военный отрядтар берип турар учурлу (союзниктер эдип) Дунайда јуртадып салган. Федосий бойының колында бастыра империяны бириктирип турган император боло берген.

Федосий өлгөн кийининде (395 ж.) империя эки јара торт башка болүнген. Өлүп браадала, Федосий Күнчыгышты бойының уулдарының бирүзине берген, Күнбадышты дезе—экийчине берген. Федосийдин уулдары тужында Аларих баштакан вестготтордын жандысы восстаниеи башталган. Бу восстание варварлардын ла римляндардын күчтерин бириктирген. Олордын жоғо өткүрген согулталарапынан Римский империя учына жетире жайрадылган. Революция ол тушта женип тура берген.

Аларих Качан Аларих Италияга кирип, Рим жаар ичкерилей берерде, Аларихті бойының жайымдачызы эдип көрүп турган городской кулдар түн ортозында ого воротаны ачып бергендер. Вестготтор городты алгандар (410 ж.), кулдарла жоғо оны коркышту тоногондор. Оның кийининде вестготтор Италияның түштүгү жаар бардылар. Бу юйдө Аларих өлгөн, оның отчызы (ордына турганы) дезе императорло жөп эделе, вестготторды Галлияга апарган.

Аттила. Бистин' эрада V-чи чактың жарымызында Күнчыгыш империяга гуннский черүлдер киргендер. Олордын бажында ойгор башчы Аттила турган, оны ол юйдөгү римский писательдер, „кудайдын камчызы“ деп адагандар. Гунндар Күнчыгыш империяны коркышту тонойло, жаан выкуп (сатынып алатан төлүни) алыш, Галлия жаар ичкериледилер.

451 жылда Каталунск и жаландарда күнчыгыш Галлияда олорго жаан римский ополчение учурашты. Ол көп сабазында вестготтордон, франктардан ла ёскө дө варварский уктардан, союзный отрядтардан төзөлгөн. Сүрекей кату жуу боло берген. Озогы куучын аайынча, жаланла аккан суулар каннның көбиче жарадынан ажа берген. Эки жанды экилези сүрекей жаанкором жылу болгон, Гунндардын күчтери үзүктелген болгон, Аттила Рейн жаар ойто барган.

Сонындағы жылда ол Түндүк Италияны тоногон. Италиядан жана берген, жолой Аттила өлгөн.

Вандалдар V-чи чактың ортозында Күнбадыш империяның провинцияларын жүзүн-жүүр уктар алгандар. Испанияга өткүлеп келген вестготтор онон вандалдардың угын чыгарса сүрген. Вандалдар түндүк Африкага жүчүп алгандар. Оног 455 жылда олор Италияга табарала, Римди коркышту коскорып тоногондор. Ол юйдөн ала „вандализм“ деп сөс культураның памятниктерин жайрадары дегени боло берген.

Императорский жанды ол юйдө варварский черүлдердин башчылары башкарып тургандар. Олор бойлорының күүниле ширееге императорлорды отурғызып, олорды антарып тургандар.

Ромул Август 476 жылда андый черүлдердин бирүзинин башчызы, калганчы римский жиит императорды Ромул улуды антарганы. Августулды антарган. Бистин' эраның 476 жылы Күнбадыш Римский империяның калганчы жылы болуп жат.

Империяның күнчыгыш јарымы аңчадала бек болгон. Је ол до бойының кеберин табынча кубултып турган. Оның јерине аварлар ла славяндар јұтқұп киргендер. Олор сонында Византийский государствоның төс јурт улусы болға бергендер, ол государство Күнчыгыш Римский империяның жайрадылғанына төзөліп бүткен. Је ондайда болзо, славяндар Европаның күнчыгышындағы греческий ле римский культураны жайратпай, оны төзөлгө әдип алғандар.

Римнің жайрадылған шыдамдары. Римнің күл-мензинген обществозы революцияның ла варварлардың јууларының биригип соккон согылталарына чыдабай жайрадылған. „Кулдардың революциязы күл-мензингендерди јоголтып, база колкүчиле жаткандары күл-мензинер кебер ажыра эксплоатировать әдерин токтодып салған“, деп нөкөр Сталин айдып жат¹)

Кул-мензинген общество бастыра албатылардың онон ары өзүмине сүрекей јаан салтарын жетирген, бийик культураны бүдүрген.

Је андай да болзо, империя тужындагы кишини күл әдип эксплоатировать әдер эп-арга онон ары өзүмге тутак болуп тұра берген. Кулданыш техниканың, культураның ла науканың өзүмине буудак әдип турган.

Кул бойының ижине јилбүзи јок болгон,—ол кыйынның албаныла иштеген. Оның учун оның ижининг тузазы ас болгон. Јурт хозяйстводо кулдың ижи јердин кыртыжын үреп, кыраның түжүмин әстгадып турган. Кулданыш тужында иштин чүмдү колбулу жепседери табыларына, якшы өндөлгөн инструменттер ле машиналар бүдер арга јок болгон. Колкүчиле жаткандарды кижи кулданар жаң кандыла кеминен ажыра базынчыктап, олорго өзбөрғө кандай да арга бербей турган. Јағым жаткандардың иш әдери јаман көрүнетен. Кул-мензинген хожайство жаңы кулдар јаңтайын келерин керексивген. Олорды көп сабазында олжолой алары ла пиратство берип турган. Үзүгі јок јуулар ла тоноштор бүткүл ороондорды зән әдип, олордың јурт албатызыя коркышту түрениге жетирип турғандар.

Анайтканда, империяның калғанчы учы јаар кулданыш производительный күчтерди астадып турган, шак бу айалга күл-мензинген обществоны јок әдерине жетирген.

Кулданыш ордина феодально-крепостнический зәжи келген. Оныла коштой классовый обществоның өзүмінде жаңы страница ачылған—Ортогы чактардың историязы.

¹⁾ Сталин, Ленинизмийн сұрактары, 11-чи чыкканы, 412 стр.

Бажалыктар

Наре сөс

§ 1. Эн баштамы уулстардың јүрүмү	3
§ 2. Куда-мензилечи государстволор канайда бүткендөр. Исторический памятниктер	5

ЈЕБРЕНДЕГИ КҮНЧЫГЫШ

I. Египет.

3. Египеттинг ар-бүткени ле оның јурт албатызы	12
4. Јерихонинг элбеп боскони. Государствонук төзбалип бүткени	15
5. Јебрен юйдөгү египеттинг мургундери	17
6. Египеттеги государственный строй	22
7. Крестьяндар ла кулдардың восстаниеи. Гикестордиги јуулап киргендери	26
8. Египеттинг јуулап алтасы	28
9. Хеттердө тартыжу. Рамес II.	32
10. Египеттинг алдынаң бойы турғанының учы	34
11. Египеттинг культуразы	35

II. Эки сууным ортозындагы јебрен юйдөгү государстволор.

§ 12. Эки сууным ортогы түштүк, оның ар-бүткени ле јурт албатызы	38
§ 13. Вавилон кааниның тергеэ-јурты	40
§ 14. Ассирияның јуулап алгани	42
§ 15. Ассирияның јуучыл державазы ла оның јайрадылгани	46
§ 16. Іағы Вавилон (Халдей) кааниның тергеэ-јурты	49
§ 17. Ассирио-вавилонский культура	50

III. Финикия, Йудей, Персия.

§ 18. Финикия	55
§ 19. Израил ле Йудей кааниның тергеэ-јуретари	57
§ 20. Персия	61

IV. Јебрен юйдөгү Индия.

§ 21. Јебрен юйдөгү Индия. Ороон до оның јуут албатызы	64
§ 22. Брамандардың государствозы. Индийнинг каственный стройы	67
§ 23. Будизм. Индияны јуулап алгани	69

V. Јебрен юйдөгү Китай.

§ 24. Ороод то оның јурт албатызы	72
§ 25. Китайдың јебрен юйдөгү историзмы. Чжоуынын, Циньинин ле Ханьшаннан дйлори	76
§ 26. „Кызыл изабектулардын“ ла „Сары төрбемарийн“ восстаниеи.	79
§ 27. Јебрен юйдөгү Китайдың культуразы	81

ЈЕБРЕНДЕГИ ГРЕЦИЯ

I. Гречияның эң јебрен оби.

§ 28. Орооз ло оның жүрт албатызы	64
§ 29. Крито-миненский культура	85
§ 30. Гректердин мүргүүли	89
§ 31. Геройлор керегнинде чөрчөктөр	92
§ 32. Аргонавтар керегинде чөрчөк	96
§ 33. Јебрен бйдгү Гректердинг эпосы „Илиада“	98
§ 34. „Одиссея“	100
§ 35. Сöйткөрдигү жайрадылганы ла государственонын төзөлгөвү	104
§ 36. Государство-город (полис)	106
§ 37. Греческий саду ла колонизация	107
§ 38. Йуучыл жүрүм ле общественный ойындар. Оракулдар	109

II. Спарта.

§ 39. Спартаның общественный строй	114
§ 40. Спартансцтердин жүрүм-жадыны ла ўредүзи. Пелопоннесский союз .	115

III. Афинский государствонын төзөлгөни.

§ 41. Орооз ло оның жүрт албатызы. Јебрен бйдгү Аттика	117
§ 42. Революционный тартижу. Солон	119
§ 43. Афиндеги тиранния. Клисфенин реформазы	122

IV. Греческий ле Персидский јуулар ла Афиннин бзүп жайлганы.

§ 44. Йууның башталганы	124
§ 45. Ксеркстинг јуучыл ѡорығы	126
§ 46. Афинский талай держава	129
§ 47. Кулдар тудары	130
§ 48. Перикл. Кулданачылардың демократиязы бзүп жараганы	132

V. Пелопоннеский јуу.

§ 49. Йууның шылтагы ла башталганы	136
§ 50. Сицилийский јуучыл ѡорык ла Афиннин жөндүрткени	139
§ 51. Йууның учы ла „одустын кыймын“	140
§ 52. Кулдардың ла јоктулардың восстанинези	142

VI. Греческий культура.

§ 53. Театр	144
§ 54. Греческий литература (трагедия ла комедия)	146
§ 55. Искусство	149
§ 56. Науканың бүткени	152
§ 57. Сократ ла Платон. Арестотель	153

VII. Греция Македонияга башкартканы.

§ 58. Бистинг эгадан озо IV чактагы Гречияның айалгазы	155
§ 59. Македония. Филипп Македонский	157
§ 60. Александр Македонский ле оның јуучыл ѡорыктары	160
§ 61. Эллинистический государствовор ло олордың культуразы	164
§ 62. Македонияга ла қул-мензингендердинг јанына удуулажа тар- тышканы. Гречияны Рим јуулап алганы	168

Р И М

I. Римнин историизынын эртеги баа.

§ 63. Іебрев бйдбиги Италиянын ар-бүткеси ле јурт албатызы	171
64. Патрицийлер ле плебейлер. Сервий Туллий	174
65. Патрицийлердин ле плебейлердин тартыжузы	176
66. Италияны јуулап алганы	179
67. Римнин жерүзи. Италия Римнинг јапынынг комында	181
68. Римляндардын мүргүүли	183

II. Италиянын тыштыкнда Римнин јуулап алганы.

§ 69. Баштапкы пунический јуу (бистинг эрадан озо 264—241 j.j.)	185
§ 70. Экинчи пунический јуу (бистинг эрадан озо 218—201 јылдарда)	189
§ 71. Македонияны ла Гречияны јуулап алганы. Учинчи пунический јуу (бистинг эрадан озо 149—146 j.j.)	193

III. Кул-мензинген Рим (бистинг эрадан озо III—II чакта).

§ 72. Кулдардын ижининг ёзуми ле кулдардын айалгазы	194
§ 73. Римнин откупщиктери ле ростовщиктеринин байыганы	198
§ 74. Бистинг эрадан озо III ле II-чи чактарда Римнинг јүрүм-јадыны ла культуразы	200

IV. Кулдардын ла јайым јоктулардын восстаниези. Римский республиканын јайрадылганы (бистинг эрадан озо 137—30 јылдарда).

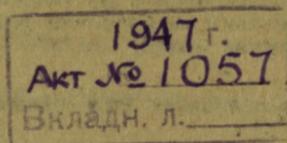
§ 75. Сицилияда кулдардын баштапкы восстаниези. Кичү Азияда Аристониктинг восстаниези	201
§ 76. Карындаш Гракхтардын реформалары. Тиберий Гракх (бистинг эрадан озо 133 јылда)	205
§ 77. Гай Гракх (бистинг эрадан озо 123—121 јылда)	207
§ 78. Марий ле военный реформа. Кимврлерле база тевтондорло јулашканы	209
§ 79. Сицилияда кулдардын экинчи восстаниези (бистинг эрадан озо 104—100 j.j.)	210
§ 80. Италиктердин восстаниези. Сулланынг диктатуразы	212
§ 81. Римге удурилажа Испаниянын тартыжузы. Вирнат ла Серторий	215
§ 82. Спартактын восстаниези	217
§ 83. Катилинианын заговоры. Помпей ле Цезарь	221
§ 84. Баштапкы триумвират. Цезарьдын диктатуразы	223
§ 85. Республиканын чачымлганы	226

V. Бистинг эранын I ла II-чи чактарда Римский империя (принципат).

§ 86. Октавиан-Августтын башкарузы (бистинг эрадан озо 30 j. ала, бистинг эранын 14 јылна жетире)	229
§ 87. Республиканын учындағы ла бистинг эранын I чак тужындағы Римнинг јүрүм-јадылықы ла культуразы	231
§ 88. Бистинг эранын I-кы чагында Римский империя	236
§ 89. Империянын айалгазы. Провинцияларда восстаниелер	240
§ 90. Римский Империя, бистинг эранын II ле III ч. тужында. Варварла тартыжу.	243

*VI. Кулдардын революциязы. Варварлардын јуулап алгани
ла империянын жайрадылгани.*

§ 91. Революциянын ичкерилегени	246
§ 92. Диоклетиан. Христианство	248
§ 93. Константин же онның отчылары (онның ордина турғандары). Им- периянын жайрадылгани	252
§ 94. Варварлардын јуулап алгандары. Римский империянын жайра- дилгани	253

Инв. № 449

Ответ. редактор *B. A. Калмаков.*

Тех. редактор *C. A. Суразаков.*

АН 04701. Сдано в набор 14/XII 1946 г. Подписано к печати 1/1 1947 г.
Бумага 60×92^{1/2} л. Тираж 3000 экз. Печ. л. 16,25+1 л. л. вклеек. Тип. знаков в
1 п. л. 46 400 тыс. Уч. авт. листов 19,5. Уч. изд. л. 20,0.
Цена без переплета 7 р. Переплет 80 к.

г. Ойрот-Тура, типография Османиздательства.

Базы 7 с. 80 ак.
Цена р. 80 к.

23398

Сирот.
3-104.

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА

ДЛЯ 5-6 КЛАССА

На алтайском языке

Јебрен күнчығыш

јебрентелекейдин историязы

Ойроттатычыгарал 1947-

Александр Македонскийдин јуулу јорыктары

Жебрен ёйдёги Греция

Жебрен ёйдёги телекецизин историязы

Сиротнацизат чыгарган 1947 ж.

Јаны эраның 1-кы чактан ала IV чакка јетире Римский империя

Дэлгэрэн ёйдөгийн Төлекеүйн нийтийн түүхийн музей

Сиротицизат чыгарган 1947

